This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·

80,

Stojković, S. J.

НА ЛЕПОМ СРПСКОМ ДУНАВУ

ОД БЕОГРАДА ДО РАДУЈЕВЦА.

ИЗ ПУТНИЧКИХ БЕЛЕ[illegible]

СР. Ј. СТОЈКОВИЋА

ИЗДАЊЕ КЊИЖАРЕ Д. М. ЂОРИЋА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1898

DR
309
.S87

II 71467 — 2

НА ДУНАВУ

ОД БЕОГРАДА ДО РАДУЈЕВЦА.

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES

4/13 80

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·

1-1/B 80

Stojkovic, S. J.

НА ЛЕПОМ СРПСКОМ
ДУНАВУ

ОД БЕОГРАДА ДО РАДУЈЕВЦА.

ИЗ ПУТНИЧКИХ БЕЛЕ[illegible]

СР. Ј. СТОЈКОВИЋА

ИЗДАЊЕ КЊИЖАРЕ Д. М. ЂОРИЋА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1898

DR
309
.S87

НА ДУНАВУ

ОД БЕОГРАДА ДО РАДУЈЕВЦА.

Свом драгом пријатељу,

СВЕТОМИРУ НИКОЛАЈЕВИЋУ,

УСПОМЕНА НА ЗАЈЕДНИЧКО ПУТОВАЊЕ

од

ПИСЦА.

ПРЕГЛЕД

СТРАНА

Приступ. Лепоте српских предела. Поглед с висине — с Ртња. Поглед из долине. Путови по Србији. Припрема за путовање Дунавом . 1—14

I. На ушћу Саве.

У Савском пристаништу — полазак. Западна страна Београда . . . . 15—25

Прошлост и садашњост Београда . . . . 26—41

Земун. Срем. Град београдски. Источна страна Београда . . . . 42—57

Дунав и његова област. Народи и историја Дунава . . . . 57—74

II. Од Београда до Смедерева.

Вишњица. Панчево. Банат. Маџари. . . . 75—87

Срби у Банату и Бачкој. Њихова досељавања. Српска Војводина. . . . . 87—111

Винча—излет у Винчу. Ритопек. Гроцка. . 111—121

III. Од Смедерева до Градишта.

Смедерево. Смедеревски град. Његова прошлост. . . . . 122—138

Годоминско поље. Кулич. Подунавље и његове карактерне особине . . . . . . 138—152

СТРАНА

Дубравица. Пожаревац. Костолац. Браничево. Viminacium . . . . 153—163

Рам. Паланка и Базјаш. Горица. Градиште. Пожаревачки округ . . . . 164—178

IV. Ђердапска клисура.

Клисурско ждрело. Бабакај. Голубац . . 179—187

Горња клисура — Мали Ђердап. Катаракти. Добра. Дренково. Пореч. Милановац . 188—199

Доња клисура. Казан. Трајанов и Сечењијев пут. Текија. Оршава. Адакале . . 200—212

Велики Ђердап. Регулисање Малог и Великог Ђердапа . . . . 213—225

V. Од Кладова до Радујевца.

Кладово — Фетислам. Трајанов мост . . . 226—232

Турна Северин. Даки. Румуни . . . . . 232—245

Брза Паланка — Egeta. Михаиловац. Прахово. Радујевац. Крајина . . . . . . 245—258

VI. Свечаност у Неготину.

Од Радујевца до Неготина. Тимочка граница — Бугари. Долазак у Неготин . . 259—270

Неготин и његов брапилац Хајдук Вељко 271—288

Светковина. Откривање Вељковог споменика. Концерат. Излет у Буково. Општински банкет. . . . . 288—313

Повратак у Београд . . . . 313—320

ПРИСТУП.

Како је лепа наша отаџбина!

Којим год крајем српским пођете, куда год погледате, имате пред собом разноликост природних лепота, дивну панораму, која је вредна сликарове кичице.

Не знате, коме крају српских земаља да дате првенство у лепоти: или питомој Шумадији с брдовитим, источним и јужним крајевима данашње Краљевине, или Старој Србији са живописном Маћедонијом, или поносној Босни с кршном Херцеговином и Црном Гором, том српском Швајцарском, или дивном приморју дичне Далмације, или-ти пак китњастом Срему с Фрушком Гором његовом....

Ако сте на каквом већем вису, на коју ли страну пре да погледате! Обузима вас нека неисказана милина, срце вам заигра од задовољства, а душа би к небу да

полети! Око вас је простран долед, који вам својом величанственошћу ствара слику неописане лепоте.

С једне стране имате дивне удољице, које се шире у недоглед; мањи и већи брежуљци, таласасто поређани, сливају се у једну прекрасну, недогледну раван, ишарану разнобојношћу усева, шумског зеленила, белих сеоских кућерака с црвеним крововима, кривудавих стаза, друмова, потока и река — раван, која је пред вама најпре јасна, осветљена, да се сваки предмет на њој чисто и јасно види, а за тим се поступно бојадише тамнијом, магловитом бојом, која вам у великој даљини пропушта тек неразговетне силуете појединих предмета....

С друге пак стране гледате како се поједини брегови уздижу, ређају и везују у један планински ланац, који се пружа и губи тамо негде у огромној магличастој даљини; или се групишу као горостасни пластови сена разне величине и облика; или је пред вама пукао какав крш од стена, те вам се указује слика потпуне романтичности. ..

И одиста, ако хоћете да познате лепоте и дражи српске земље, попните се на мало већи вис, на Авалу, на Рудник, на Ртањ....

Хајдемо на *Ртањ*, на ту огромну пирамиду, што се онако величанствено уздиже у источној половини Србије, те врхом својим упире у облаке, до висине од 1565 метара. Пођимо од Соко-Бање алексиначке, туда је пут подеснији. Подесимо овај пут тако, да са висине Ртња можемо уживати и у посматрању узвишене појаве природне — у рађању сунца, чији ће нам зраци обасјати и најудаљеније крајеве наше. Спремимо за пут нарочито потковану обућу и окован путнички штап, јер се у пењању под вама отискује трошно стење у бездан. Промучићемо се, али, будите уверени, труд ће нам бити стоструко награђен.

Јутро је лепо, ведро — баш као што нам треба. Од подножја самог Ртња, које је већ у неколико издигнуто, после два часа заморног пењања већ смо на врху овог горостасног пласта. У место шиљка, какав нам се из даљине чини врх Ртњев, ми смо на једном поширо-

ком заравњу, покривеном лепом зеленом маховином, на кратеру овог давно угашеног вулкана, с бунаром, који се, и данас још отворен, спушта дубоко у бездан.

Нигда нисте могли видети лепшу, величанственију панораму од ове, коју с Ртња имате! Ни у чему не осећате такву заносну милину, такву драж, какву осећате на врху Ртња. Дуго не можете речи да проговорите; очи вам прелећу с једног краја на други — све је дивно, све је пуно чара; зенице се рашириле и погледи вам гутају те природне дражи, које вам се у изобиљу указују; ви гледате, гледате дуго, пуштајући час по час само изразе неописаног задовољства, узвике чуђења и дивљења!

Дивно! Величанствено!

Пред вама је Краљевина Србија као на каквој тепсији.

На подножју Ртња, испод вас, пружа се лепа Црноречка долина, прошарана великим селима њеним. Као у перчин гледате беле кућице Лукова, Кривог Вира и Бољевца, поред којих вијуга бели друм параћинско-зајечарски; а из долине Црне Реке уздижу се на север поступно, у облику тераса, Малиник планина, Хомоље и крајински Мироч. Источно, у Тимочкој долини, бели се Зајечар, више кога је Велики Извор, познат из првог рата с Турцима — с чувеним Осман-пашом; а с десне стране од њега је романтичан крш Вршка Чука, који шиљасто стрчи као високи зидови каквих развалина. Преко њих имамо Видин, око кога се савија беличасто платно једног дела Дунава, који нас раздваја од суседне нам Румуније.

С југа, скрећући северо-западно, а затим на север. у чаробном, сребрнастом блистању искривудала се Морава по сред пространих долина њених; а за њом имате дивну Шумадију, колевку великих историских догађаја и слободе ове лепе земље српске, Шумадију, која се са својим брдима и брежуљцима, с пољима и шумарцима, заравнила у једну пространу магличасту раван, те збиља оправдава назив: Равна Шумадија. Она је у даљини, са запада, ограничена великим низом планинским, који

почиње од поносног Штурца (1104 м.) рудничких планина, па се преко Венчаца, Букуље, Космаја и Авале (528 м.) спушта на север до утоке Саве у Дунаво, завршујући се гребеном, на коме је престоница српске Краљевине, Београд. Тамо у магловитој даљини, једва је приметан повећи део највеће реке наших крајева, лепог српског плавог Дунава.

С југа вам мами поглед величанствена купа највеће планине данашње Србије, Копаоник, који се својим Сувим Рудиштем уздиже необично романтично на висину од 2106 метара. С леве је његове стране крушевачки Јастребац, а с десне се пружају на запад: висок Жељин, китњасти Столови, Троглав и Ужичке планине. Лево од Копаоника, преко Јастрепца у огромној даљини, веле, да се по кад-кад, кад је ваздух потпуно чист, могу приметити контуре највеће планине у Српству, старосрпског Шара, који је у исто доба и највиши на Балканском Полуострву (3050 м.). А десно, преко Столова, истичу се доста јасно Црногорске планине са снежним врхом Дурмитора (2500 м.) и с Комовима (2300 м.).

Врло је интересан поглед с Ртња на југо-источну страну. Око самога Ртња, чије је подножје с те стране окружено дивном долином Моравичком, почињући од Озрена као у венцу каквом начичкане су алексиначке и тимочке планине у пластастим, вулканским облицима, а иза њих је с једне стране нишевачка Суха Планина, која се бели као какав огроман циклопски зид, а с друге стране, у већој даљини, ниже се и поступно губи преко границе Ћипровачки Балкан — Стара Планина са својим врхом Миџором (2240 м.), који је највиши врх Краљевине Србије.

Са Ртња се лепо разликују три најзнатнија планинска ланца европска, од којих су српске планине само огранци, и од којих један улази у Србију са запада, преко ужичких планина и Копаоника, други с југо-истока, преко Старе Планине, а трећи са севера, преко Дунава; — то су Алпи, Балкан и Карпати. Изгледа, као да је баш Ртањ она тачка, у којој се та три ланца састају. — —

Ја вам на дохват само поређах поједине крајеве и висове наше, који се виде с Ртња; али и не покушавах да детаљније описујем дивни, чаробни изглед целе те панораме, каква се простире пред погледима нашим. И не покушавах, јер признајем да то не умем. Речи су слабе да вам могу ма и приближно представити њену слику. Ни кичица нема толике моћи да би вам је могла представити у потпуној величанствености њеној, да би у вама произвела ону драж, ону заносну милину, коју осећате на врху Ртња.

Треба се попети и уверити.

Ми смо за то обично немарни. Навикнути на долине и равнице, тешко се решавамо на пењања, нарочито кад се треба спремити за мало већи умор од неколико часова. А штета! Тек с висине добива се прави појам о положају, о величини, облику и лепоти појединих крајева; са висине се добива право мерило о важности и користи што нам их указују долине, брда и реке; на висини је душа слободна, срце пространо, осећање пријатно, жеље и жудње неизмерне!...

Али, није Србија тако лепа само кад се с висине посматра. Исто су тако пуне дражи и чара оне панораме, које налазите у низинама њеним. Пред вама се шире и поступно уздижу живописна поља и ливаде, убави хумови и шумарци, вијугави потоци и реке; а на далеком хоризонту, испод лепог и јасног плаветнила небесног, заустављају вам поглед висови планински, који се, у угаситом плаветнилу своме, често високо уздижу, окићени по кад-кад романтичним развалинама средњевековних кула и замкова....

Како је лепа, како заношљива идила ма које наше жупе или долине — рецимо шумадиске! Једно само јутро у њој, колико ли заносног чара, колико поетских осећања побуђује у вама; како јако урезује у срцу вашем неизгладиву успомену пријатности и милинâ!....

Тек је зора зарудила на истоку; у долини је још нема тишина, само што кроз цветне ливаде и плодне њиве, кроз гајеве и дубраве, прекида ту тишину непрестани жубор потока. Зору вам почиње објављивати цвркут тица, а у даљини чујете звуке овчарског звонцета.

Из тихога сна поступно се буди живот; природа почиње оживљавати.... Тежатници хитају за својим послом. Сјајно сунце бацило је прве зраке преко висова планинских, те чаробно позлатило врхове појединих предмета, док наскоро није излегло у потпуном сјају своме. Чисто не можете довољно да се надишете свежег и пријатног ваздуха јутарњег, који вам прожима цело тело, који вас потврепљује, оживљује. Настаје дан светао, шуман, буран. Говор људи, дозивања пастира, лавеж паса, блејање оваца, извијања славуја,... све се то мења и меша наизменце, стапа се у дневни жагор, који као музика бруји долином. Живот је пробуђен у потпуности својој, а с њиме се буде и потхрањују обичаји и навике, жудње и страсти људске. Ту је поприште ума и срца, ту се утркују љубав и мржња, ту сретате доброту и злоћу, ту вам је правда и неправда!....

Долина је живот, обиље, богаство; а висина — мртвило, сиромаштво, сињи камен. Ну долина је брига, борба, угнетеност; а висина — мир, спокојство, слобода!....

Четири стотине година разиграваху се и разметаху бесне и помамне хорде азиске по овој лепој земљи српској, проносећи по њој мач и крв, пламен и ужас, затирући и црпући из ње све богаство и сва блага њена. Па ипак јој не могоше одузети и уништити природну лепоту, не могоше јој исцрпсти њена природна блага!...

Човек, ма и не био Србин, који се роди у овој нашој земљи, или се само и свикне на њу; који се нагледао лепоте шумадиских питомина; који је пио хлађане воде с бистрих извора планинских, дисао свежег ваздуха и ходао по цветним пољима њеним, — тај се не може лако растати од ње, тај не може спокојно умрети у туђини....

„Ту нек ми се хладна копа рака,
Ту ће мени земља бити лака!....“

Ми не умемо да ценимо своју отаџбину док смо у њој. Тек кад се кренемо у туђину, кад пропутујемо и упознамо стране земље, онда нам излази на видик огромна лепота српске природе, онда тек увиђамо како

смо срећни, како нас је природа обдарила обиљем својих блага, много више него друге крајеве европске. Колико ли тада жудимо, колико осећамо тежак „бол за отаџбином“, за овом малом Србијцом, — као оно ђаче, кад се из свог места рођења, из крила матере и својте, први пут одвоји одласком у друго место — у школу; или као оно војник — регрут, кад га из његовог села, од куће и вајата, од поља и гаја, од потока и луга, отргну далеко — у касарну!....

И одиста, мало је таквих земаља, каква је наша отаџбина, па с којег хоћете гледишта. Све је у њој лепо и убаво. Природа јој је разноврсна, обилна, живописна и романтична. Клима је умерена и пријатна, без наглих промена и претераних елементарних бура и непогода. Зима јој нигда није дуго сурова; лепи пролетњи дани често, истина, кратко трају, али је лето стално и топлота издржљива; јесени су пак обично дуге и дивне, какве се ретко где налазе. Мало је кршевитих камењака и дивљих неплодних крајева; земља је већином покривена родним пољима, богатим жетвама и воћњацима, зеленим брежуљцима, виноградима, шумом. Скоро је свака стопа њена плодна; што год зачепркате у њу, роди без велике неге и труда. Стижанско, јасеничко и кључко жито могу се такмичити на светским трговима са житом најбоље врсте; моравском кукурузу па далеко нема упоређења; крајинска, сићевачка и жупска вина чувена су; а шумадиски шљиваци само у Босни имају конкурената. Па и у стоци, домаћој живини, дивљачи, тицама, наша земља није сиромашна. Раса људи је угледна, узрасна, лепа. Природна бистрина ума, обичаји, морал и друге врлине нашег народа јесу особине, којима се он одликује од многих других народа. Здравље је повољно, нема великих болештина, каквих је по мочарним и песковитим равницама и баруштинама; заразе су ретке и обично краткога века.... Једном речи, цела природа наше земље, овакве каква је, угодна је, красна, срећна — ретко јој је равне. Све је у њој тако створено, да бисмо ми Срби могли одиста бити најсрећнији народ на свету, а без великог труда и напора. Ово није само наше сопствено хвалисање, које би зар потицало из шовинизма, што се

обично рађа кад се говори о својој земљи и своме народу, — не, то нам признају и странци, не кријући своју завидљивост.

Па јесмо ли ми Срби одиста срећан народ?

Историја нам је препуна црних листова несреће и робовања нашег племена; али је у њој и светлих дана моћи и величине српске. Новијом историјом нашом само се поносити можемо: ова земља одникала је карактере и јунаке, који се умедоше жртвовати за њену слободу.

А данас? Поцепани на неколико држава, изнурени дуготрајном борбом за опстанак, окружени са свију страна непријатељима српског племена, — ми се налазимо у очајном положају...

Па опет, није то сва несрећа наша! Наш Бог и уздање у лепшу будућност неће нас, ваљда, напустити. Има друго једно зло, које нам не даје да живимо животом, каквим бисмо могли, и какав нам је наменила природа у овој лепој земљи нашој. То је зло у самом животу нашем, у нашем немару и нераду, у нашој неуредности, у нашим поступцима и односима, у нашим међусобним, партиским трвењима, — у нама самима!...

Није ми намера, нити би било подесно да овде претресамо то зло и узроке, са којих ми нисмо срећни у срећној природи нашој. Тај факат хтедох само напоменути; јер гледајући на обиље природе наше, питање се о срећи само намеће...

* * *

Кроз лепу земљу српску није чудо што су и *путови* лепи и занимљиви.

Још путници старијих времена не могаху довољно да се надиве обиљу и разноликости у природним чарима, што их налазише путујући кроз поједине крајеве наше отаџбине. А у последње доба Србија је почела све више привлачити пажњу и интересовање европских путника.

Ко пропутује кроз Србију само железницом, нарочито од Сталаћа до Ниша, и од Ниша до Пирота или Врање, тај ће већ стећи уверење, да је пут кроз Србију

врло занимљив. Лепота врањскога пута кроз романтичну клисуру призната је; али су још много чувенији, много величанственији у својој грдосији они кршни, дивљи кланци, они узани отвори и провалије, они горостасни зидови од стенâ у Сићевачкој клисури, што се управно уздижу у огромној висини, те вам задржавају и ограничавају поглед, остављајући више себе само узано платно плавога неба; међу њима се човек осећа као у каквим грдно великим котловима, кроз које звиждећи јури локомотива, пролазећи сваки час кроз многобројне тунеле!... Диван опис овог веома интересног пута имамо од нашег уваженог књижевника и вештака у сликању природних лепота, г. М. Ђ. Милићевића.

Ну и сем тих путова, који су железницом лако приступни, па с тога и најпознатији, имате по Србији још доста других, колских путова, који вас проводе кроз лепе крајеве њене. Или пролазите кроз идиличну питомину појединих жупа и низина; или вас пут издиже на висину, с које се дивите панорами испод вас; или вас води да се верете кроз клисуре, кршеве и гудуре, те с неким страхом погледате на стене, које висе над вама, и на провалију, која зија испод вас..

Од чувених путова нарочито је занимљив онај од Алексинца кроз живописну Моравичку долину; кроз клисуру, којој су на уласку развалине Бованског градића, кроз Соко-Бању, чија је околина — својом разноликом природом, својом питомином и дивљином, својим „врелима“ и „рипаљкама“, својим кршевима и старим развалинама града Сокола — тако занимљива и романтична, да се с правом може убројати у најлепше пределе српске. Пођите тим путем и даље, кроз књажевачку клисуру, и од Књажевца до Зајечара, Тимочком долином, па ћете се имати чему дивити....

Да напоменем само још и путове: од Доњег Милановца до Зајечара, од Крагујевца преко Чачка у Ужице, од Шапца уз Дрину преко Лознице до Љубовије, и т. д.

Али, од свију тих путова по Србији, без сумње је најинтереснији и најромантичнији онај, што вас проводи

кроз класичну земљу српску, кроз Немањину Расију — пут од Краљева до Рашке.

Није то само историски значај овога краја, који вас мами и одушевљава; нису то само они многобројни споменици и развалине од цркава и замкова, који вам положајем и лепотом изазивају дивљење и чуђење, и причају о величини и сјају негдашње царевине српске, — не, сама је природа тога краја тако занимљива, тако дивље-романтична, да јој нема равне. Почевши од Краљева, простире се тај пут 16 часова све уза сâм Ибар, левом обалом његовом. Најпре се, недалеко од Краљева, пролази поред „седмо-врате“ Жиче, задужбине првовенчанога Краља, у којој су крунисани сви редом Немањићи, а у којој је миропомазан и наш млади Краљ, Александар I (25. Јуна 1889.). Затим се наскоро улази у Ибарски теснац, који се тек на два — три места мало више шири. Пут је кроза-њ усечен у стени, а тако је добро постављен и раван, да га на најелегантнијим каруцама можете пројурити све у касу. Под вама је често огромна дубина корита Ибарског, а над вама страхота од стенâ, у коју несмете погледати — чини вам се, е ће се сад све то на вас стропоштати. Брзи, хучни Ибар, који прескаче преко стеновитог дна, ствара жубором својим монотону музику, у којој опет налазите неку дивљу хармонију, као да слушате ону народну песму, у којој се понавља рефрен: „Ибар вода, лане мој...“ На четири часа од Краљева указује вам се слика величанственог замка Маглича, на једној узвишеној купи планинској с десне стране Ибра, око које и Ибар и пут дуго вијугају, те вам се доста добро одржане куле овог троугаоног замка показују са свију страна, у свој лепоти својој. Код ушћа, места где река Студеница улази у Ибар, издваја се коњички пут, који вас уз ту речицу, пењући се високо по странама планинским, за два и по часа доводи пред негдашњу „царску лавру“, мраморну Студеницу, величанствену задужбину „Цара Симеуна“ — Стевана Немање, која је највећи, најлепши и најбогатији манастир у Србији. Од Ушћа па до Рашке, продужава се дивља, романтичка природа овог пута. Стеновити виси са средњевековним развалинама утркују се у лепоти, износећи вам сваки час другу слику,

којој се дивите. Од тих развалина напоменућу само град Брвеник и „Павлицу (цркву) испод Брвеника“...

* * *

Зар је то пут Дунавом, „од Београда до Радујевца“, кад нас писац води да упознајемо пределе и путове по Шумадији, по јужним и источним крајевима Србије?...

Тако је, има места примедби. Отпочели смо у опште са сликањем природних лепота наше драге отаџбине, а то нам одиста не беше главни смер: ми смо се одлучили да с читаоцем пропутујемо српским Дунавом, да упознамо његове занимљивости и лепоте. Али, чинило нам се подесно да отпочнемо оваквим приступом. На такав се начин најбоље увиђа она добит и тече оно интересовање, што га путник може наћи, па предузео ма који пут по Србији; тек ће на тај начин бити виднија и разумљивија слика и нашег, Дунавског пута и његових предела, кад их упоредимо с осталим путовима и пределима наше земље, с којима они чине нераздвојну целину. Ну признајемо, та је слика наша бледа, површна. Ми се не могасмо ни упуштати у детаљније описе. А ако би досадањи редови постигли, да се одушевљенији и радозналији кренемо на наш предузети пут, или, ако би утицали на то, да којег од читаоца одушеве на чешће путовање, на упознавање наше лепе отаџбине, — онда би то био доказ, да је таквом приступу било места, и писац би био довољно оправдан.

Ну да пређемо већ једном на наш главни задатак. Време пролази; треба нам се припремити за путовање...

Од свију тако лепих и занимљивих путова по Србији, мора се признати да пут Дунавом, и то српским Дунавом — од Београда до Радујевца, долази у први ред. Он се, шта више, рачуна у најлепше, најинтересније путове европске.

До прошле године не беше ми познат део од Смедерева до Радујевца, дакле део који Дунаву и даје највеће занимљивости, нарочито Ђердапском клисуром.

Истина, ја сам и пре тога чешће слушао о лепотама тог дела дунавског и о тешкоћама Ђердапског пролаза; ну та причања не остављаху на ме дубљи утисак, што излази изван оног круга, који се обично обележава са „вредно је видети"...

— Зар ти још ниси видео Ђердап? — пита обично с чуђењем онај, који је већ био срећан да пропутује Дунавом.

— Не, нисам.

— Штета! Ону клисуру и оне стене треба видети, вредно је видети...

Па, Боже мој! Много је што шта вредно видети. Вредно је попети се и на Метино Брдо више Крагујевца, или на крушевачку Багдалу, или смедеревски Редут, па уживати у панорами, коју с њих имате. Али ће зацело бити велика разлика између тих изгледа и оних, што их имамо с Авале и с Ртња, — не може бити ни упоређења. Тако исто, вредно је видети Сталаћску клисуру, ну како је она мајушна и незнатна према страхотама од стенâ у Сићевачкој клисури!... „Вредно је видети" — то је тврђење, које у себи не садржи скоро никакву оцену, или му је бар оцена тако општа и релативна, да ништа много, ништа одређено, ништа особито не казује. Сваки крај, сваки предео, кроз који хоћемо да путујемо, има своје карактерне особине и лепоте, које га одликују од других, или га уздижу над њима. Те карактерне особине и лепоте изнети у таквој боји, да вас живље заинтересују, да вам изазивају жудњу да их видите, — то се не постизава само оним „вредно је видети". Дунаву се чини пакост, кад га оцењујемо таквом оценом.

Ђердапска је клисура одиста изванредна појава, каквој је мучно наћи равне. Па ипак, није то само Ђердап, који Дунаво чини лепим и занимљивим. Дунав је у својој разноликости интересан сав, од Београда до Радујевца. Ево шта о њему вели познати путник и патриота наш, Гопчевић:

„Лепоте српског Дунава, нарочито део Дренково-Оршава, дуго нису биле у Европи онако познате, као што су заслуживале. У Немачкој се заносе Рајном, опе-

вају је у тисућу песама, и тиме код свакога, који Рајне још није видео, подстичу мишљење да она мора бити најлепша река у Европи. Ја бар имађах такво уверење до 1881. године. Ну кад тада одиста прођох Рајном (од Мајнца до Келна), бејах се страшно разочарао! Очекивао сам величанствене лепоте природне, а нађох само обичну реку с допадљивим обалама. Може се њоме „усхићавати“ неко, ко у своме животу није ништа боље видео; али, ко познаје српски Дунав, њему ће Рајна изгледати незначајна онако исто, као Швајцарцу Харц или Саксо-Швајц. С погледом на лепоту европских река, писац може дозволити себи право оцене, пошто их он све од мало већег значаја познаје. Ну он није нашао ни једне реке, која би се могла мерити са српским Дунавом. *Rio de Leça* у Португалији заносно је допадљива, али незнатна маленкост! *Douro* код Порте је диван, *Тајо* код Толеда и Лисабона величанствен — али само на та два места! *Vuoxen* у Финској код Иматре ненадмашан је, *Волга* у луку код Самаре дивље-романтична, *Wye* у Енглеској чаробан, *Лаба* на саксо-чешкој граници изванредно мила, *Göta Elf* у Шведској и *Glommen* у Норвешкој необично красни, — али се с Дунавом не може мерити ни једна река у Европи. Дунавски део Пасава — Беч одиста је диван, али је далеко изостао иза *српског* Дунава“....

Може ли бити боље оцене и лепше препоруке српског Дунава од ове?

Овако, ма и летимично упоређење с најлепшим рекама у Европи, даје тек праву вредност нашем „лепом, плавом Дунаву“; оваква је оцена одиста кадра да подстакне на путовање Дунавом. Морам признати, да је она нарочито утицала и на стварање жудње у мени самом, да прву прилику употребим на то. „Вредно је видети“ не беше у стању да заинтересује онолико, колико оваква Гопчевићева оцена.

Може се замислити, колико ми је било повољно и мило, што се баш у најпогодније време за ме имало да изврши *откривање споменика Хајдук Вељку у Неготину.* Сем тога, у управи нашег патриотског Друштва Св. Саве буде донесена одлука, да на тој свечанссти, која се

приређује у спомен патриотског великана, узор-карактера и јунака наше новије историје, буде заступљено и Друштво Св. Саве. Писцу ових редова, као тајнику тога друштва, пало је у део да, поред уваженог председника његовог, врши улогу заступника друштвеног на тој свечаности. Дакле, пут беше свакојако осигуран; давнашња жеља имала је да се оствари.

Београдско Певачко Друштво, то прво и најбоље певачко друштво у нашој престоници, коме је данас председник г. Ђока Станојевић проф., а хоровођа г. Стева Мокрањац, примило је на се улогу суделовача у поменутој свечаности и покретача за одлазак у Неготин. Оно је за тај циљ погодило једну нарочиту лађу Дунавског Паробродског Друштва, и ставило је на расположење свима, који би хтели ићи у Неготин на светковину, стварајући тиме, поред душевног уживања, и врло повољне погодбе за путовање у материјалном погледу. Сем тога, поред вожње за одлазак и повратак, за коју је требало унапред уплатити само 30 динара од лица, приређивачки је одбор примио на се да осигура пут на колима од Радујевца до Неготина, стан у Неготину, седиште на друштвеном концерту, доручак приликом излета у манастир Буково, — и то све бесплатно.

Још на неколико дана пре поласка имађах у џепу путничку билету. Много сам се радовао овом путовању. Јер, поред уживања у лепотама нашег лепог Дунава, беше ми мило, што ће пријатност путовања бити увећана у кругу већег броја блиских пријатеља, познаника, чланица и чланова ове ваљане и вредне дружине певачке.

С радошћу сам очекивао дан и час поласка.

I.

НА УШЋУ САВЕ.

У савском пристаништу. Полазак. Западна страна Београда.

Полазак беше заказан за суботу, 18. Јула, у пет часова изјутра.

Још зора не беше разгонила јутарњу тмину, бејах тога јутра на ногама, — будилник је тачно одиграо своју улогу. Мој друг и пријатељ Ј., који станује са мном у истој кући, такође је поранио. Кад се почело свитати, пре заказанога рока, с торбом у руци, сиђосмо низ велике савске степенице. Изненади ме множина света, која већ беше искупљена пред *„Крагујевцом“*.

Поздрављасмо се с познаницима.

— Зар и ти? То ми је баш мило. Дан је леп, имаћемо пријатно путовање....

Јутро беше одиста дивно: ведро, свеже, пријатно. Свако се осећа ведрији и расположенији, свако је радостан, што ће тако лепог дана путовати.

Савска је улица необично оживела; она већ беше прошарана гомилицама мушког и женског света београдског. Војена музика, под управом вредног јој капелника Бродила, проламала је јутарњи ваздух, прикупљајући путнике и радознали, околни свет. Она је нарочито уступљена певачком друштву да нас, у целини својој од 50. свирача, прати у Неготин на светковину. На обали савског пристаништа јурили су лађари, ношачи, путници: једна лађа беше спремна за полазак. Мало даље од ње стојала је мирно уз обалу „*Кулпа*“, лађа Дунавског Паробродског Друштва, која је имала нас да вози. Мени је изгледало да је то велика и лепа лађа, док ме познаваоци увераваху да је тескобна, стара, једна од „најгорих“ што плове Дунавом. О томе, као и о неуредности на њој, уверио сам се на путу врло брзо. Изузимајући мање вожње на локалним лађама између Београда, Земуна и Панчева, не путовах дотле на већој даљини, па ми и не беху познате веће, тако зване „беле“ лађе.

Прва нам је брига била да нађемо своје пријатеље из Друштва Св. Саве. Они већ беху сви за једним столом, пред кафаницом „*Голуб*“. У кафани, као и пред њом, било је толико света, да једва добисмо столице да седнемо. Кафа и ракија беху главни предмет занимања; требало се загрејати — јутро је, пут је.... И док смо ми ту седели, стизали су путници и с једне и с друге стране Савске улице, пешке или на колима.

Немајући бриге о вађењу путничких билета, пасоша, о предавању пртљага, ми смо безбрижно ходали поред „Крагујевца“, пролазећи кроз разне гомиле света. Питах се, да ли ће сав тај свет с нама у Неготин и како ће све то стати у једну лађу; ну брзо се уверих, да је ту много више оних, што беху дошли из радозналости, или да кога испрате, него ли оних што путују. Жагор је бивао све већи; разговарало се, довикивало, смејало, шалило, поздрављало с онима, што журно долажаху бојећи се задоцнења.

— Гле Јоце! дакле и ти путујеш? — Зачу се иза нас и по десети пут такво питање, које се понављало чим се двојица виде.

— Како бих пропустио овако лепу прилику да видим Ђердап и Вељкову Крајину!...

К нама је прилазио један наш познаник, дебељко, с путничком кесом о врату и женом испод руке, тарући марамом зној с чела. Сиромах! Њему је већ врућина, сада, кад сви други уживаху у пријатној јутарњој хладовини!

— Да Бог сачува! Кад мора човек да се жури да не одоцни! Имати своју лађу а наређивати полазак у четири сахата — ко је то видео! Зар нисмо могли лепо поћи у седам?... А зар ви сами, без жена? Е ви'ш ти њих, лопова једних, како знају да се извуку! — говораше наш дебељко мином, која је јасно одавала жалост, што се није могао ослободити „терета“.

— То баш није лепо што нисте повели и госпође,— прекореваше нас његова госпођа, која му по ширини није уступала. Ја, богме, не бих мог мужа смела пустити самог, јер —

— То је, госпођо, незаслужено неповерење. Ну ово је бар лепа прилика, у којој ћете се моћи уверити о нашој солидности.

— Јест, сви сте ви солидни! Знам ја вас! Погледај само, шта је ту женскога света, певачица и кога вам ту нема! Па путовати без жене? Лепа посла!...

Сироте певачице! Колико ли је злих језика било управљено против њих, колико ли је суревњивих погледа пратило покрете њихове! У место хвале и благодарности, што подносе жртве из племенитих побуда, њима се шаљу прекори и сумње! Тако је то; свет је неблагодаран, немилостив!...

Поред већег броја певача и певачица, београдских госпођа и госпођица, професора и ђака, трговаца, занатлија, новинара, било је ту и важнијих личности, изасланика појединих друштава и корпорација. Владин заступник за световину беше министар војни, пуковник г. Димитрије Ђурић; изасланик Академије Наукâ г. Милан Ђ. Милићевић; београдску општину заступао је њен председник г. Милован Маринковић. Друштво Св. Саве

беше представљено петорицом управних чланова: поред председника г. Николајевића и мене, као „званичних" изасланика, пођоше драговољно и: тајник Ђ. Миловановић, благајник М. Јовановић и књижничар Ј. Докић професор. Трговачка Омладина, Занатлиско Удружење, поједине редакције престоничких новина и т. д. имали су такође своје изасланике. Ту је био и Пера Тодоровић уредник „Малих Новина", Ђока Станојевић професор војне академије и председник нашег певачког друштва, Пера Николајевић благајник Кредитног Завода а у исто доба и благајник певачког друштва, Рака Миленковић столар, Веља Тодоровић бивши управитељ полиције, Савић главни благајник министарства финансије, Драгомир Брзак поштар и песник, Убавкић скултор, Н. Хаџи-Поповић пензионар, газда Риста Миленковић, и многи други.

С нестрпљењем се очекивало прво звоно за наш полазак. Из „Кулпиног" димњака дизао се у вис густ, црн дим.

— Као да ће нам тачност на овом путу бити последња брига? — примети неко из гомиле, која беше у близини нашој. Сви погледасмо у часовнике: 5 часова било је већ одавно прошло, а још не беше изгледа да ћемо се скоро кренути.

— Е знате, полазак је одређен по „средње-европском" времену!...

Ова примедба имала је места, јер смо се на путу уверили да нас таква тачност непрестано прати. Тек у неко доба огласи прво звоно улазак у лађу. Ми навалисмо у њу. Сви се испесмо на кров. Чекали смо на треће звоно и посматрали оне, који остају на обали. Лађа је била дупком пуна. На крову предњега краја стајаху музиканти, спремни да свирају полазни марш. Једно топче, смештено на кљуну наше лађе, већ је једном огласило наш полазак. Парни казан дахтао је својственим шумом...

— Кад већ путујемо у оваквој помпи, чудно ми је да се приређивачки одбор није сетио, да нашу „Кулпу" окити којим венцем, којом заставицом, — питао је један мој познаник.

— Могло је бити. Ваљда се смело с ума.

На полазак се морало још дуго чекати.

Свак је нестрпљиво питао: та шта још чекамо?

— Нема хоровође!

— Е, онда се мора чекати. Без хоровође не можемо ићи. „Триста без попа ништа“!

— Видиш ти њега, молим те! Он мора да одоцни! Мора бити неуредан — успавао се зацело! Лумповао ноћас, без сумње!... и, сиромах Стева извлачио је ни крив ни дужан многе прекоре и грдње.

Једва после 6 часова стиже и хоровођа. С њиме је донесена и застава певачког друштва. Стева се правдао, како је он одавно поранио, али је морао чекати на заставника, који се успавао.

Звоно зазвони, пара на Кулпи зазвижда, наш топ пуче, а лађа се крену уз допадљиве звуке војене музике..

Испред наших погледа прелетале су слике предмета и људи на обали. Поздрављаху нас махањем стотинама руку, шешира, марама, чиме им се с наше стране такође одговарало.

— Срећан пут! узвикиваху с обале.

— Збогом, збогом!

* * *

За час бејасмо одмакли од обале. Лађа је пловила средином Саве, ударајући шумно својим лопатастим точковима о пенушаве таласе савске, и приближујући се журно утоку њеном у Дунаво.

Пред нама се величанствено уздиже слика *Београда!*

Како је леп, како је примамљив изглед његов! Врхови кула и кровови високих кућа уздизаху се разнолико, тек обасјани и позлаћени зрацима јутарњега сунца. Стотину сам га пута посматрао с разних страна његових, па ипак, кад год се лађом кренем из пристаништа савског, обузима ме нека милина, неко необично задовољство, гледајући нањ.

Веле, да међу европским главним варошима, по лепоти природнога положаја, Београд заузима четврто место. Само Цариград, Штоколм и Лисабон стоје пред њим.

Са три различне стране долази се водом под Београд. С које год долазили, пред вама се указује чаробна панорама његова. Па ипак се може рећи, да је његов најлепши изглед са Саве, са западне стране његове.

На јужној страни Београда хоризонат је ограничен онижим огранцима планинским, који се од *Авале* гранају. Пред нама је на тој страни Врачарско брдо, на коме су последњи делови јужнога Београда. А иза њега пирамидно се уздиже Авала с развалинама Порчиногa замка на врху, те му с те стране даје романтичан изглед. Огранци од Авале спуштају се поступно к Сави и Дунаву. Од њих се издваја једна греда, која се на самом утоку Саве у Дунаво свршује стеном, ртом, на коме је град београдски. Онај део те греде, на коме је варош Београд, заједно с *Врачаром* и *Топчидерским брдом*, савија се пред вашим погледом у луку, амфитеатрално, те — поред живописно размештених зграда и зеленила, поред беличасте основе што ју чине воде ове две велике реке, и поред јасног плаветнила небесног које је над њим разастрто, — даје Београду одиста величанствен изглед.

На Авали је од вајкада постојао градић. Она се негда звала *Жрнов*, а Турци јој дадоше име „Хавала“, т. ј. узвишење. Народ приписује тај замак „Проклетој Јерини“, као и многе друге по Србији. У песмама се прича да јој је негда био господар *Порча од Авале*, који је грдни зулум чинио по околини, и који је на Авали и погинуо, где му се гроб, западно од града, и данас показује. Зна се, да су га Турци били освојили много пре Београда, те са њега често насртали на београдску посаду и пустошили околину.

Од Топчидерског брда, на коме су у примамљивом зеленилу летњиковци и виногради београдске новчане аристократије, а за којим је дивна топчидерска долина са својим баштама и парковима, одмориште Београђана пролетњих и летњих дана, — поглед вам пада на фабричне зграде Вајфертове пиваре, на велики железнички

мост преко Саве, на лепу зграду железничке станице, на војну академију, на дом за сирочад, на Пироћанчеву кућу с китњастом кулом, на нову зграду Државног Савета, на Вазнесенску цркву, и т. д.

Кнез-Михаилова улица.

На средини београдског гребена, на његовој стрмој, терасастој стени, која је пред нама, јасно се разликују три упоредна низа: доњи Савамалски; средњи, јабланом засађен, с Абаџиском улицом и „Зеленим венцем“; и горњи, на врху гребена, којим се пружа пространа, кестеном засађена, Миланова улица („Теразије“), која се продужује у најживљу и најлепшу београдску

улицу — *Кнез-Михаилову*. У овом горњем низу уздиже се импозантна зграда новог *Краљевског дворца*, која, са својим кулама и кубетима, с позлаћеним орловима, крунама и заставом, чини веома живописну слику. Скрећући на лево, у том вам низу заустављају поглед зграде: Министарство Правде, велика кућа с кулом газда Ристе Миленковића, нашег сапутника, трокатнице у Михаиловој улици, кров на Великој Школи, и т. д.

Краљев дворац.

У северном крају Београда, који нам је сада најближи, имамо лепу и пространу *Дубровачку улицу*, која се управно спушта к Сави. У њој је нова и импозантна зграда Народне Банке, највећа гостионица београдска „Гранд Хотел", Митрополија и неколико лепних приватних зграда. Нарочито пада у очи *Саборна црква* с великим, позлаћеним торњем романскога стила, којој је унутрашњост још допадљивија богаством намештаја и лепотом живописа Аврамовићевог. Она је саграђена још 1839. г. а чува остатке великих владаоца, Милоша и Михаила, и остатке неумрлог Доситија.

Северни део Београда завршује се шумовитим *Калимегданом**) и зидинама *града* београдског.

Лађа је наша пловила према Калимегдану, који се, на стеновитом подножју, високо уздизао над нама. Зелене липе и багренови његове крајње алеје промицаху испред наших очију. То је она широка и лепа стаза, која навек по највише примамљује посетиоце овог

*) *Кале-мегдан*, значи: градско поље.

дивног парка. Са ње је одиста изванредно леп изглед на Саву и Дунаво, на Земун, на Срем и његову Фрушку Гору, на Ваљевске планине... Још су се Турци на том месту најрадије одмарали, уживајући у лепој панорами

Дубровачка улица.

његовој, размишљајући и сањајући о моћи и величини своје царевине, о џенету и рајском блаженству, који очекују правоверне... Они су га и назвали *„Фиќир Бајир“*, т. ј. брег за размишљање.

Гледајући на Калимегдан, у нама се буђаху пријатне успомене, које имамо с вечерњих шетња по његовим лепим стазама, засађеним цвећем, шибљем и дрвећем. Али то, данас тако пријатно, тако дивно место за шетњу и одмор Београђана, има своју ружну, своју крваву прошлост. Свака је стопа земље његове крвљу заливена! Колико се ту разних народа сатирало, отимљући се о зидине градске! Колико ли је ту само српских глава пало, колико ли је јуначких синова српских на коцу испустило душу своју!... Кожа се јежи и коса уздиже при самој помисли на крвава недела која се на Калимегдану збише! То су грозе, које су сваком Србину још добро познате; то су оне страхоте и ужаси, из којих је поникла наша слобода!

Саборна црква.

Сем крвавих догађаја, којих је препуна историја тога места, оно има и других пригода, које су важне за повесницу наше државе. На њему су извршиване многе свечаности, читани царски хати и фермани. На њему је Кнез Михаило примио из руку турских кључеве од градова. На њему су, последњих дана, благодарни учитељи српски подигли видљив споменик свом добротвору Гавриловићу. На њему ће, кроз кратко време, вредна омладина великошколска подићи такав исти споменик великану српске филологије, неумрлом Даничићу. На њему, баш на истом месту, на коме је велики Михаило примио кључеве од градова, и које је омањим

издигнућем обележено с десне стране оне широке стазе, којом се улази у средину парка, — ускоро ће се, на стеновитој подлози, уздизати велики двоглави орао, уметничко узор-дело нашега вајара Убавкића, израђено по наруџбини патриотског Друштва Св. Саве, а у спомен и славу оних јуначких жртава, што падоше за српску слободу!....

А ти, драги читаоче, кад будеш ходао по мирисавим стазама овог лепог парка, кад будеш посматрао ове камене споменике благодарних потомака, сети се оних крвавих жртава, што на том месту падоше за твоју слободу; сети се оних див-јунака српских, који џиновском борбом задивише свет; сети се, да благодарно Српство још није никаквим видљивим знаком овековечило спомен она два великана, који беху творци слободе ове лепе земље српске — спомен *Милоша* и *Ђорђа!*.,..

Прошлост и садашњост Београда.

Пред нама беху зидине *града* београдског.

И те зидине, и цео гребен, на коме је сада варош Београд, могли би нам причати о многим важним догађајима и борбама, које се водише око њих, и за које се, још од памтивека, отимаху разни народи. Својим угодним и срећним положајем како у војном, тако и у трговачком погледу, на утоку две велике пловне реке, на вечитом раскршћу разних тежња националних, политичких и верских, — Београд је непрестано био циљ, зарад којега је имало за шта ломити убојна копља.... У свету, ваљда, нема места, око којега би било више крви проливено; нема места, које је променило више господара!. ..

— Зна ли се, кад је први пут зидан град београдски? — упитах свога пријатеља Свет., који се поред

мене беше занео у мислима, посматрајући зидине градске, што се пред нама високо уздизаху.

— О томе се не би могло с поузданошћу говорити. На Балканском Полуострву беху од вајкада: Грци, Илири и Трачани, — три народа индоевропска, сродна, али ипак засебна. *Илири* живљаху на западном делу полуострва, па дакле и у данашњим нашим крајевима. У 4. веку пре Христа удариše на Илире *Келти*, са севера, и заузеше ове области. Зна се да су Келти и Београдом владали све дотле, докле га не освојише Римљани под Тиверијем, у 1. веку после Христа. И под Келтима, као и под Римљанима, Београд беше утврђено место, подесно за одбрану. А јамачно се још и пре Келта умела ценити важност овога места, тако угодног природним положајем његовим.

— Чудно ми је, да данас у Србији нема никаквих трагова тога негда великог народа келтског, који је дуго живео у овим земљама, а који је господарио и већином осталих европских земаља; док међу тим, трагови римске владавине, њихова утврђења, путови, мостови и разни други споменици, находе се, готово рећи, на сваком кораку? Шта бӣ, куд се, управо, дѐде тај народ?

— Римљани беху много снажнији, много културнији народ, па није ни чудо, што су свуда за собом остављали трагове своје моћи и културе. Келти су одиста господарили негда целом средњом, западном, па и источном Европом; али, још је Цезар отпочео с њима борбу у Галији, а Август довршио у нашим крајевима, у Панонији и Мезији.*) Потиснути с југа од Римљана а са севера од Германаца, Келти су подељени, покорени и постепено претопљени у друге европске народе. Ну келтски се трагови још и данас находе, нарочито у јужној Немачкој, Француској и Енглеској. Шта више, у ирском и британском говору, као и у говору француске Бретање, имамо остатке келтскога језика.... Па и код нас је заостало њихових трагова. Доста је имена

*) *Панонија* је захватала већи део западне Угарске; с југа је прелазила десну обалу Саве, а на западу се граничила источним огранцима Алпа. *Мезија* је запремала данашњу и Стару Србију са северним крајевима Бугарске, до Балкана.

местâ и рекâ по српским земљама, која су келтског порекла: Ибар (Ебр), Караново, Тара, Лаб, Шар (Скàрд), Скадар, Стари Влах,*) и т. д. „Караново“ значи место рудара, а Келти су се у опште много занимали рударством. У планини Тари био је култ келтском богу „Тару“. Скадар је имао назив „Скодра“, по једном од најзнатнијих племена келтских па Балканском Полуострву — Скордишанима. У рудничком, ужичком, ваљевском и подринском крају ископавано је разно посуђе, плоче и кипови келтских богова, накити и новци; нешто се од тога находи у нашем Народном Музеју. И име Београда, којим га Римљани називаху, *Singidunum*, келтског је порекла....

Заинтересован овим подацима о Келтима, хтедох да сазнам и доцнију историју Београда, па разним запиткивањем не остављах на миру свога пријатеља, који ми беше жива историја.

— Кад су Римљани, после дуге и крваве борбе с Илирима и келтским Скордишанима, овладали Балканским Полуострвом, допадоше под њихову власт и наши крајеви. Данашњу Србију назваше *Горњом Мезијом*, за разлику од Доње Мезије — Бугарске; начинише Београд јаким, утврђеним градом, у коме су становале њихове легије, и подигоше још многе друге градове duж Дунава и по унутрашњости Србије. А кад знаменити римски цар Теодосије Велики подели пространу царевину на: западну, с престоницом у Риму, и источну, с престоницом у Цариграду — Византији — добише Грци превагу у источној царевини, те набрзо истискоше римски језик и просвету, са чега се она и назва *Грчка* или *Византиска Царевина*. Наши крајеви, па дакле и Београд, потпадоше под Византију. Београду променише име у *Singidon*.

---

*) По имену једног знатнијег племена келтског *Volcae* — герм. *Valh* — Германци су у опште означавали тим називом и све Келте, а доцније су га проширили и на друге јужне, негерманске народе. Отуда и називи: *Walach*, код нас *Влах*, у Енглеској *Wales* и придев *welsch*. Именом „Влах“ Словени су називали полатињене народе.

— У то доба настаје на истоку Европе велики покрет, а за обе царевине тешки дани — настаде она велика сеоба народа, која с истока нагрну на средње и јужне крајеве европске. Сваки час искрсаваху нови народи, који, с освајачком заставом у руци, потискиваху и уништаваху једни друге. Јужна римска царевина паде под ударцима ових варвара, а Византија се једва одржа у животу. Преко наших данашњих крајева прелетали су грдни ројеви њихови, пустошећи, разоравајући и затирући. Све до 10. века отимаху се о Београд разни народи: *Сармати*, *Хуни*, *Авари*, *Готи*, *Словени*, *Франки*, па и *Бугари*, — докле га цар Јустинијан није поново повратио Византији, којој постаде важна гранична тачка према новом, франачко-германском царству. Он га изнова подиже и утврди — пошто су га Хуни још у 5. веку били разорили, као и све друге важније градове по Мезији. У 11. и 12. веку био је Београд „у најпунијем цвету“, многољудан, украшен великим грађевинама и црквама. Тада се он помиње и под именом *Alba Graeca*. Словени, а после и српски становници, који се доселише у ове земље још почетком 7. века, називаху га најпре „*Бели Град*“, а отуда доцније доби данашње име: „*Београд*“.... Кроз цео 12. век трајала је око њега борба између Грка (Византинаца) и *Маџара*, који дођоше у Европу 9. века и настанише се с леве стране Дунава. А после, све до 15. века, Београд је био понајвише у рукама Маџара....

— Па кад је, онда, Београд био под српским господарством?

— Срби, миран земљораднички народ, гледали су најпре безбрижно, како се о њега отимљу моћнији и силнији. Али, кад у доба Немањића дођоше и они до веће државне моћи, стараху се да постану господарима овог важног града. Краљ *Стеван Првовенчани* добио је Београд од Грка, а затим је потпао под Маџаре, који, доселивши се у ове крајеве на двеста година после Срба, посташе набрзо моћан народ. Срби га држаху и за владе краља *Драгутина* и *Милутина*. А *Цар Душан*, пошто је код Београда страшно потукао Лудвика Великог, краља угарског, нарочито га је јако утврдио као

Београд из године 1685.

гранични град своје царевине. *Кнез Лазар* га је порушио, а његов син, *Деспот Стеван Високи*, добивши га од Жигмунда краља угарског, начини га својом престоницом.

Под Деспотом Стеваном Београд је био понос српскога народа. Он се свом вољом и свим силама старао да га украси и утврди. Подигао је у њему сјајне дворове своје, митрополију и велику саборну цркву, окружену здањем за духовнике; подигао је многе задужбине: богомоље, болнице, вртове и воћњаке с разноврсним родом. Град је поново озидао и утврдио; то беше управо систем од већег броја фортова и кула, с великим капијама и мостовима, који се на ланцима дизаху. У пристаништу градском, које се затварало гвозденим ланцима и кулама за одбрану, могло се сместити до 20 војних бродова. Обала дунавска беше приступна лађама и ратним и трговачким. Да би варош начинио лепшом и многољуднијом, Деспот Стеван је утицао на најбогатије људе из народа да се ту досељују и куће подижу. А да би трговину унапредио, даде Београду многа самоуправна права, ослободи трговце од плаћања царине по свој земљи, израдивши им и за угарске земље сличне повластице. Тиме привуче ућ и многе Дубровчане, који трговаху са Србијом. Тада је Београд био једно од најзнатнијих средишта не само за Србију, већ и за цело Балканско Полуострво....

— А кад су Београдом *Турци* овладали?

— Под Деспотом Ђурђем прешао је Београд опет у мађарске руке, пошто је Ђурђе у накнаду зањ добио многа места у Срему и Угарској. Мађари су га држали све до 1521. године. У два маха Турци су га опседали и узалуд јуришали нањ с грдном силом јаничарском. Мађари су га, уз припомоћ Срба, јуначки бранили. У првом нападу бранио га је и одбранио, као мађарски заповедник, Србин са Приморја, *Јован Таловац* (1440. год.). У другом нападу је *Јован Хуњади*, или као што га наш народ назива — Сибињанин Јанко, страшно разбио Турке (1456. год.). Врло су интересни историски подаци о тим јуначким борбама, као и оне сцене из догађаја у београдском граду, који се збише у то доба.

У тим борбама против полумесеца и Срби су уз Маџаре заузимали одлично место. У српским народним песмама опевана су јунаштва *Змај Деспота Вука*, *браће Јакшића*, *кнеза Павла* и др. Ну по смрти краља Матије Корвина настадоше у Угарској унутрашње неприлике, а Београд оста без довољне одбране. Најзад га је освојио султан *Сулејман Велики*, после 20 јуриша, 1521. год.

Силни и жудни освајања, дођоше Турци под сâм Беч, 1683. године, са 200.000 крвожедних јаничара и спахија, а под командом великог везира Кара Мустафе. Ну Турци беше тада лоше среће; њих разби војска Јована Собјеског, пољскога краља, и за неколико година ослобођене су готово све угарске земље, које су Турци држали пуних 150 година. А Кара Мустафа добио је свилен гајтан о врату, те борави вечни санак у граду београдском.

Крајем 17. века освајао је Београд баварски курфирст *Макс Емануел*, а 1717. године отео га је од Турака јуначки принц *Евђеније Савојски*. Овај „племенити ритер" појавио се пред Београдом 16. Јула, са 80.000 људи. У Београду се тада налазило 30 000 Турака, који се упорно брањаху. Ну Турцима дође у помоћ Ћуприлић везир с 200.000 војске. Између две ватре Евђеније се јуначки борио на височима Врачарским. И, 16. Августа испаде му за руком да потуче војску Ћуприлићеву. а 22. и да сâм град освоји. Као успомена на то доба, заостале су нам у Дунавском крају развалине дворова Евђенијевих. У аустриским рукама остао је Београд до 1739., кад су га Турци опет овладали. О *Кочиној Крајини*, 1789. године, освојио га је ђенерал *Лаудон*, од чијих се шанчева око Београда виде још и данас трагови; ну на две године после тога пао је опет у руке Турцима. И у овим борбама учествовали су Срби против Турака у већој мери, и историја је препуна споменима српског пожртвовања и српског јунаштва.

Последњи напад на Београд извршили су Срби за време првог устанка на дахије. Године 1806. било је пред Београдом око 20.000 српске војске под *Карађорђем*. Напад је покушаван неколико пута, а ноћу 30. Но-

вембра, на Св. Андрију, баш кад су Турци славили свој бајрам, српска је војска јуначким јуришем отела београдску варош. У том боју славно је погинуо војвода *Васа Чарапић*.

По освојењу вароши, Турци се затворише у град, а наскоро, почетком 1807. год., на Белу Недељу, предаде се и са̂м град. Београд је тада постао главним местом ослобођене Србије, у које се, крајем 1807., премести и „Правитељствујушчи Совјет“. Тада је у граду држана мала посада; ту је била српска тополивница и још неке радионице за друге потребе.

У српским рукама остао је Београд до 1813. године. Те несрећне године, кад је Карађорђе с осталим војводама оставио Србију, и Београд је остао пуст, а Турци уђоше уњ без икакве борбе.

За време другог устанка, 1815. год, по уговору *Милошеву* с Марашлијом, у Београду је још те године била „Српска Канцеларија“, у којој је заседавало дванајест кнезова. Године 1817., 6. Новембра, на народној скупштини у Београду, проглашен је Милош за наследног, врховног Кнеза од Србије. Ну и после 1830., кад је Србија и формално призната као држава, Београд још није био *престоница* српска. Тек 1841., за прве владе кнеза Михаила, премештена је централна управа земаљска из Крагујевца у Београд, који тада постаде престоницом Србије.

Турци остадоше и даље у граду и једном делу вароши — у „Шанцу“. То је трајало све до *Бомбардовања Београда* 1862., када се из вароши повукоше сасвим у град, где њихова посада остаде до 6. Априла 1867. Тог дана, у 10 часова пре подне, прочитан је на Калимегдану султански ферман, и Риза-паша, последњи београдски мухафис, предаде *Кнезу Михаилу* кључеве од градова. У тај мах развијена је на граду српска застава; српски стражари сменили су на бедемима турске; а Кнез Михаило, на красноме зеленку, уђе свечано у град београдски — у *српску* тврдињу....

Тада је и последњи Турчин отишао из Београда — да се нигда више не поврати!....

* * *

У тако разноврсним приликама, у непрестаним нападима и борбама, Београд није могао имати сталнији развитак и напредак, није могао очувати сталнији тип свој. Колико ли је пута претваран у прах и пепео, колико ли пута на овом гребену остајаше пустош, претрпана лешевима и костима људским! Често подизан изнова и насељаван изнова, Београд је у разна времена имао и разне облике. Као што смо напоменули, његова највећа напредовања беху: за време Римљана, за време Византинаца и за доба Деспота Стевана Високог.

Па и онда, кад је Београд под Сулејманом пао Турцима у руке, за време њихове највеће моћи и силине, беше он лепа оријенталска варош. Као главно место за одбрану царства и као полазна тачка за нова освајања, Турци су нањ обраћали велику пажњу. Витка мунарета, богати конаци, раскошне баште пуне цвећа и воћа, тулбета, безистени, каравансераји, ханови, ћошке, чесме, шедрвани, — — све је то давало Београду изглед лепе источњачке вароши.

Али у доцније доба, пре него што је Београд прешао у српске руке, беше под Турцима јако опао. С тесним, кривим и прљавим улицама, с кућама од плетара и блатом олепљених, какве су Турци обично градили немајући, ваљда, поуздања у дуготрајност своје владавине, — Београд беше слика најобичније, нечисте вароши турске, какве се и данас виђају на Балканском Полуострву, где још полумесец влада. Он беше слика мешавине, у којој се налазаше нешто мало западњачкога, доста турскога, нешто грчкога, а најмање српскога. На улицама се говорило турски и покварено српски, у трговинама махом грчки, а у цркви и школи више грчки него српски. Куће, дућани, радње, одело, начин живота и сви обичаји беху источњачки....

Данас је, као што је познато, то све друкчије.

Од Бомбардовања, 1862., од како нестаде Турака с улица београдских, поче Београд добивати други, уређенији и лепши облик. Али његово нагло напредо-

вање започело је тек последњих година, после ратова с Турском за независност, пошто су у Србији и на Балканском Полуострву створене нове политичке прилике. Његово се становништво брзо намножава, број имућних људи све је већи, с дана у дан расте и број угледних и великих грађевина, његове улице добивају све лепши изглед, његов је живот све живљи и примамљивији, — једном речи, његов је напредак у сваком погледу велики. Београд је данас, и по становницима и по животу, српскији него што је икада био. Он је државни, политички, културни и трговински центар целе Краљевине Србије. У најближем времену њему предстоји леп и импозантан развитак.

Најпре ћемо, у главним потезима, разгледати статистику становништва београдског;*) она ће нам најбоље расветлити садашњост Београда.

По попису од 1867. у Београду је било само 25.178 становника, који су живели у 3.444 куће. Од тог доба број се становника намножио врло нагло: за 20 година постао је два пут већи.

По последњем попису од 1889. у Београду живе 55.868 становника, неузимајући у рачун војску, које је те године по касарнама било 3.249. Од тог броја има 33.357 мушких а 22.511 женскиња.

Становници београдски живе у 5.448 кућа, у којима је 30.265 соба и других просторија. Међу њима је 317 гостионица и кавана, и 2.206 дућана, радионица и магаза.

По народности, Срби су у великој већини: има $^3/_4$ православних Срба, а тек $^1/_4$ странаца разне народности. Тако:

Срба	43.236	душа
Немаца	4.341	„
Евреја	2.599	„
Маџара	1.008	„
Чеха	731	„

*) Подаци су узети из издања београдске општине: *„Београд у слици и речи“*, 1892. год.

Талијана	263 душа	
Грка	225 „	и т. д.

По занимању, највећи се број лица бави трговином. 7.088, а затим, занатима и фабричком производњом 6974 Земљорадника, сточара и рибара има уједно тек 806, зидара и грађевинара 956, музичара и свирача 268, лицâ, која живе од прихода — рентијера, 292, и т. д. Целокупан број чиновништва по разним надлештвима државним износи 2562, а пензионара 658. Ђакâ има у разним школама 7678. —

Београд је средиште државног и политичког живота Краљевине Србије. Он је *престоница* Њ. Величанства Краља, *Александра I*, који је од Намесништва, постављеног за време његовог малољетства, узео владу у своје руке 1. Априла ове, 1893. године. У њему се сваке године, редовно с јесени, састаје народно представништво, *Народна Скупштина*, која се састоји из 134 посланика, народом изабраних. У њему је седиште државне *Владе*, која, преко својих 8 министара, а по законима које је Скупштина усвојила и Краљ потписао, влада свима пословима државним. У њему је седиште *Државнога Савета*, у коме заседавају 16 државних саветника, и седиште *Државне Контроле*, којом управљају 5 чланова, а које, и једне и друге, бирају, у споразуму, Краљ и Народна Скупштина. У њему је и седиште *представника* (министри резиденти) скоро свију европских држава.

Београд има своју засебну управу: *Управу Вароши Београда*, која је подељена у 6 одељака — квартова: варошки, теразиски, дунавски, савски, врачарски и палилулски. Он има и свој *Варошки Суд*, а за трговачке послове и: *Трговачки Суд*. *Општином Београдском* управља одбор од 32 члана; њу представља Председник Општине са 8 кметова.

Београд је и центар *просветни* и *културни*. У том погледу он се у знатној мери приближује западним главним местима, остављајући иза себе, у многоме, остале престонице Балканског Полуострва. У њему има разно-

врсних школа, стручних и хуманих, почевши од дечијих игралишта па до српског свеучилишта — Велике Школе. Београд даје прилику омладини из свих српских крајева за образовање у свима правцима.

Од *виших* државних школа има две: *Велику Школу*, за више стручно образовање, подељену на 4 факултета: правни, технички, историско-филолошки и природно-математички; и *Војну Академију*, за више војничко образовање, подељену на нижи и виши курс. Број ученика у Великој Школи био је прошле године 562, број катедара у сва четири факултета 64, наставника 40, са 13 помоћника, лаборaната и приправника; а њен годишњи буџет 290.000 динара. Број ученика у Војној Академији био је прошле године: у нижем курсу 160 питомаца, а у вишем 23 официра.

Од *стручних* и *средњих* државних школа постоје у Београду: Богословија, Учитељска Школа, 3 целе гимназије и 1 реалка, Виша Женска Школа, Трговачка, Земљомерска, 2 Подофицирске и 1 ветеринарска војна школа, и најзад, поштанско-телеграфски течај.

Основних, мушких и женских, државних школа има 18, са 68 наставника (28 учитеља и 40 учитељица). Трошкове око њих дели држава с општином.

Од *приватних* школа, којих је у Београду 25 на броју, поменућемо: Школу „Београдске Трговачке Омладине“, школу „Дома за сиротну и напуштену децу“, вечерњу школу „Друштва Св. Саве“, радничку школу „Женскога Друштва“, немачку школу Протестантске Општине, основну школу српско-јеврејске општине, ит.д. Сем тога, има 3 игралишта за децу, 1 већи женски пансион и 2 мања, и т. д.

Целокупан број ученика у свима, државним и приватним школама у Београду, износи преко 8000. —

Београд је центар и српске *цркве*. У њему је седиште Њ. Високопреосвештенства, *Архијепископа* српског и *Митрополита* београдског, *Михаила*. У њему је седиште и *Вишег Духовног Суда*; ту је и *Београдска епархијска конзисторија*, ту управа *Свештеничког Удружења*.

У Београду има 5 православних цркава: Саборна, Вазнесенска, Св. Марка, Св. Наталије и Ружица; и 3 капеле: у двору, у Митрополији и на новом гробљу. Сем тога, има 1 протестанску цркву, 2 еврејске синагоге, 1 турску џамију и 1 католичку капелу. Протестански пастор, еврејски рабинер и турски хоџа примају редовну плату од српске државе. —

Поред велике *Државне Штампарије*, у којој се штампају школске књиге и све што је потребно за поједина надлештва, постоје још 9 већих и мањих, *приватних* штампарија. У њима се штампа 12 политичких, дневних листова, и 18 књижевних и стручних.

Од *просветних* и *научних установа* у Београду поменућемо: Народну Библиотеку, са 75.000 штампаних свезака; Народни Музеј, с богатим и скупоценим збиркама археолошким и уметничким, и врло богатом нумизматичком збирком; Народно Позориште, посвећено неговању драмске и музичке уметности; затим, Ботаничку Градину („Јевремовац"), Геолошко-рударски музеј, 2 хемиске лабораторије, Астрономско-метеоролошку опсерваторију, хигијенски институт, фото-литографску радионицу, и т. д.

Од *стручних*, *књижевних*, *патриотских*, *хуманих* и *уметничких* удружења поменућемо: Академију Наука, Српско Лекарско Друштво, Друштво Црвенога Крста, Женско Друштво, Друштво Св. Саве, Учитељско Удружење, Професорско Друштво, Правничко Друштво, Књижевну Задругу, Књижевно-уметничку заједницу, Занатлиско Удружење, Београдску Трговачку Омладину, Коло Јахача „Кнез Михаило", Стрељачко друштво, 2 гимнастичка друштва, 2 слободно-зидарске ложе, Дом за сиротну и напуштену децу, Београдску Читаоницу, грађанску и официрску касину, инжењерско друштво, друштво „Велика Србија", Радничко удружење, Чиновничко друштво, Апотекарско, Новинарско, 12 певачких друштава и т. д.

У *трговинском* и *саобраћајном* погледу отпочео је Београд живље напредовати нарочито после 1880. год.

када наступише нови политички и трговински односи, који и у целој Србији створише читав преображај. Он постаде за Србију средишна тачка свију увозних и извозних артикала и производа. Нове железничке мреже, које, преко Београда, доведоше Запад с Истоком у непосредни саобраћај, дадоше му онај значај, који му је и намењен географским положајем његовим.

Од важних установа, које потпомажу трговину и олакшавају саобраћајни и економни развитак, постоје у Београду неколико *новчаних завода*, који располажу великим капиталима, и који, дајући новац под повољним погодбама, чине трговачком и предузимачком свету велике користи. Најстарији од тих завода је *„Београдски Кредитни Завод“*, који је до скора једини био на услузи београдској трговини. Од 1882. основано је још неколико других завода, који су га и основним капиталом и обртом премашили. На првоме месту стоји привилегована *Народна Банка*, којој је до сада уложени капитал на акције $2\frac{1}{2}$ милиона динара, а обрт од прошле године 121 милион. За тим *„Задруга за међусобно помагање и штедњу“*, с основним капиталом 1,200.000 динара и обртом у прошлој години од 84 милиона; и *„Српска Кредитна Банка“* с толиким истим капиталом, а обртом од 97 милиона. Поред ових установа подигнута су у последње доба још два: *„Врачарска задруга за помагање и штедњу“* и *Палилулска Задруга“*. Сем ових новчаних завода постоје у Београду још доста и приватних банкарских радња, које располажу великим капиталима. У Београду постоји и велики државни а једини хипотекарни новчани завод *„Управа Фондова“*, која је установљена још 1862. год., и која је народу учинила велике користи.

У колико је величина обрта, што га ови новчани заводи имају годишње, у стању да приближно покаже развитак београдске трговине, у толико се он још поузданије може оценити сумом *извоза* и *увоза* на београдској станици. По подацима од прошле године увезено је 26 милиона динара, док је извоз био око 18 милиона.*)

*) Од 1866—1870 годишњи је увоз у Србију износио 20,731.314 дин. а извоз 23,501 307. Сам београдски ђумрук давао је прихода

Величина саобраћаја огледа се и у броју *писама* и *депеша*, које су у Београду примљене и отправљене. Тако, 1891., београдска је пошта примила и отправила око 2.960.000 обичних и аманетних писама, а телеграф 395.000 депеша.

Београд има и своје *индустриске* зачетке. У њему је: 5 парних млинова, 2 парне пиваре, 2 шпиритусне фабрике, 1 фабрика за блех и ливење гвожђа, 10 цигљана, фабрика за шведске жижице, фабрика кожâ, фабрика шподијума, државна фабрика монопола дувана са свима огранцима привредним, који су за прераду дувана тесно везани, и т. д.

Од времена, од како су се почели закључивати трговински уговори с другим државама, *занати* у Београду опадају с дана у дан. Њих, незаштићене, убија страна конкуренција. Мали капитали, који су обично уложени у занатске радње, несавршеност у изради, а често и несолидност у погодбама, чине да наше занаџије не могу да издрже конкуренцију страних производа, обично јевтинијих и лепших по облику. Поред великог броја наших столара, често ћете видети да се за многе, нарочито веће грађевине, набавља столарски посао са стране, јер се обично чује тужба: да наши столари „немају суве грађе". Поред наших обућара боље пролази обућа пештанска и бечка по трговинама, јер је ова „подеснија" за ногу; поред наших кројача, велики се број одела наручује у Земуну, или и Бечу, а у београдским „Пале-Ројалима" много се троши и готовог, са стране донесеног одела, јер је то „много јевтиније"....

Занат је „златан". Добро унапређен, он представља огроман капитал народу, у коме је развијен. А замислите, ми, поред толиких средњих школа и гимназија, још немамо ни једне једите *занатлиске школе!* Производња и занати стварају основу за поузданији економни развитак: производња и занати стварају газдинство, а њихово сатирање страном конкуренцијом доводи до економне пот-

---

919.344 дин., док је целокупан ђумручки приход био 1.407.300 дин. Прошле године пак био је у Србији целокупан увоз: 37.069.634 дин., а извоз 46,451.616. Целокупан ђумручки приход био је: 9.401.775 д. а приход самог београдског ђумрука 5,883.713 динара.

чињености, до распикућства, до банкротства. Онима, који склапају трговинске уговоре са страним државама, нека је аманет: заштита српске производње и српских заната. Онима, који руководе привредом српском, нека је главни циљ: унапређивање и обилно потпомагање народне производње и заната...

Пољска је *привреда* у Београду мало заступљена, у незнатном делу његовог становништва. Понајвећи број грађана, који се њоме баве, живи у источном крају вароши, у „Палилули“. Број је њихов тек стоти део осталог становништва. Најбоље је заступљено баштованство. Ну Београд је опет пољо-привредни центар за Србију. Поред *Министарства Народне Привреде*, које има нарочити одељак за унапређење пољо-привреде у Србији, у Београду је и „*Пољопривредно Друштво*“, једно од најстаријих друштава у Србији, које је по целој Србији разгранало своје под-одборе. Ту је и „*Топчидерска Економија*“, која је главни расадник воћа, дрвећа, усева, биља и цвећа за целу Србију. Ту је и „*Пчеларска Задруга*“, основана пре две-три године.... Штета је, да у Србији, за наш искључиво земљораднички народ, поред једине ратарске школе у Краљеву, нема још већег броја ратарских и економних школа, кад се зна да је земљорадња, тај главни извор нашег благостања, још на врло ниском, управо, примитивном ступњу развитка!...

Београд, на раскрсници железничких и водених путова, створен је за индустријску и трговачку варош. И нема сумње, његови ће се грађани и његова Општина умети користити подесним положајем његовим.

Београдска је општина нагло и свом енергијом прегла, да од Београда створи лепу и уређену варош. У томе јој иду на руку: прираштаји општинских прихода и увођење трошарине. За прошлу, 1892. год., износила је сума општинских прихода: 1,903.974 динара.

Већ су извршени неколики радови, који убрзавају напредак Београда. Израђени су детаљни планови *регулације* и *нивелације* његове. *Водовод* је довршен и предат општој употреби. *Трамвај* већ везује северни и

западни крај вароши с јужним — Калимегдан и Саву с Врачаром. За *електрично осветљење* учињене су све припреме, и оно ће кроз кратко време, својом лепом и јасном светлошћу, осветљавати улице београдске. *Калдрмисање* коцкастим каменом извршено је у неколико главних и споредних улица. А у најближој будућности имају да се изврше: *канализација* вароши, подизање *кеја* на савској и дунавској обали, подизање *антрпота*, и т. д. Доношењем *грађевинског закона* и давањем концесије друштвима за подизање државних и приватних зграда, Београд ће убрзо довршити свој данашњи развитак.

Већ и сада, и ако не у сваком погледу, а оно у многоме, Београд се с правом може убројати у култивисаније вароши европске. Па и ако он још не може да покаже странцу оно, што имају веће европске вароши, које су биле срећне да се вековима мирно развијају, опет он може поносно да покаже, да је за кратко време, за тријестину година, од најобичније источњачке, прљаве и неуређене вароши, постао лепа и по европски уређена варош, која нагло напредује у сваком погледу. Нигда Београд није био толико насељен као данас; шездесет тисућа становника чине да је он једна од највећих вароши српских. А може се рећи, да је он и најлепше место српско, и по природном положају своме и по уређености и угледности грађевина, које се подижу.... Да Београд није тако дуго био изложен топовима и обести турској, он би се, без сумње — поред повољног положаја свога и у близини четири велике и пловне притоке: Саве, Тисе, Драве и Мораве, а као најподеснија тачка за непосредну везу Истока са Западом — могао данас у трговачком погледу такмичити и с Пештом и Бечем....

Ето, то вам је у најкраћим потезима прошлост и садашњост нашега Београда, престонице слободне Краљевине Србије, извора свега државног и културног напретка нашег; то вам је историја овог крвавог разбојишта, на коме се вековима водише борбе и ломише толики народи, — историја оног места, што га Турци назваше *„Дарол Џихад“*, т. ј. кућа ратова за веру!....

Земун. Срем. Град београдски. Источна страна Београда.

Наша је лађа брзо пловила к Дунаву. Прелазећи преко оне бразде, која видно дели Саву од Дунава, многи од нас на крову потекоше да виде, кад лађа из бистре, зеленкасте воде брзе Саве заплови у тихо, плаво Дунаво.

Пред нама, у знатној близини, беше *Земун,* који је на десној обали дунавској.*)

Као крајњи изданак Фрушких Гора спушта се к Дунаву брег, на чијем се окомку налазе развалине негдашњег Хуњадиног замка. Земун је на јужној коси тога брега, који се према Београду спушта у низину Саве и Дунава, као крајња тачка српског лепог *Срема.*

У суседству с Београдом, и Земун има своју историју, своју крваву прошлост. Олујине, које су се око Београда витлале, нису ни Земун остављале на миру; он беше важна тачка за напад на Београд. Данас је Земун врло важно место у трговачком погледу, нарочито у трговини са Србијом и Балканским Полуострвом. С Београдом је у редовном саобраћују: с њиме је у вези и железницом, преко великог савског моста, и водом, на локалним лађама, које плове свакога часа. Поред живљег трговачког покрета и саобраћаја с Београдом, почео је у последње доба нагло напредовати. Може се рећи, да Земун живи од Београда — да је, управо, његово предграђе.

---

*) Немци га називају *Semlin* а Маџари *Zimony.* Словени му дадоше име *Земън,* мисли се због земуница, које нађоше у место кућа, кад се први пут доселише у ове крајеве. Византинци су га називали *Zevgmin,* а пре њих Римљани *Taurunum,* по Тауришанима, једном келтском племену, које је живело у овом крају. — Потпун опис Земуна и његове историје налази се у Сопроновом делу: „*Monographie von Semlin und Umgebung, 1890.*“

Земун је по величини треће место у краљевини Хрватској. Подељен је на: доњу варош и предграђâ „Јозефштат“ и „Францестал“. Броји око две тисуће кућа и преко 14 000 становника разне народности, међу којима је највише Срба и Немаца. Има 3 православне и 2 католичке цркве, 1 фрањевачки манастир, 4 капеле и 2 синагоге. Српска Богородична црква и Харшева капела, већи број лепих и великих зграда, а међу њима: нова општинска кућа, реалка, војна команда и касарна, железничка станица и неколико већих и угледних приватних зграда, — дају му изглед веће и лепе вароши....

Али, ко од Београђана не познаје Земун? Ко не зна његов леп изглед с Калимегдана? Ко није бар неколико пута био у њему зарад шетње, зарад провођења, зарад земунских кобасица, зарад „рампаша“, зарад куповине одела и других потреба? Ах, колику важност има Земун само код наших госпођа и — шверцера! Па још кад је вашар — ó Крстовадну! Без земунских шешира, мантила, жакета, пантлика и многога луксузнога, не би се могло живети! Питајте само наше жене: у Земуну је све боље и јевтиније! Па тек наше куварице: без земунских пиљарица не би се имало шта јести!....

Говорити о Земуну, додирнути сремску обалу, гледати фрушкогорске висове, па ћутке проћи поред ове красне земље српске — немогућно је. Зар би то заслуживао наш лепи и китњасти *Срем*, овај убави крај српски, који је однеговао нашега Бранка, и о коме народ пева:

„Лепо ти је у нашему Срему —
Та милина живет'је у њему;
Дивна Фрушка, красни виногради,
Плодна поља и шљивићи млади!....

Може се без прегоњења рећи, да је Срем данас, и ако мален, један од најлепших адиђара у круни Аустро-Угарске монархије.

Планински ланац, који се грана од Алпа, пружа се од запада на исток преко Хрватске и Славоније, преко Вараждинских планина, до Срема, где се између Саве и Дунава свршује *Фрушком Гором.* Од Фрушке Горе

одвајају се десно и лево огранци, који стварају дивне пределе сремске. Лепе удољице, убави висови и шумарци, плодна поља и красни виногради, — мислите да сте у најлепшем крају наше Шумадије! То беше крај, у коме негда српски деспоти, угарска властела, немачки херцези и барони, имађаху своја добра и своје летњиковце. Па и данас је то крај, у коме бечко-пештанска госпоштина налази задовољства у лововима и излетима...

Зна се поуздано, да су се Срби, кад су се у 7. веку настанили с ове стране Саве и Дунава, поступно ширили на север и заузели крај овога троугла између Драве, Дунава и Саве, дакле данашњи Срем.*) Доцније је Срем прешао у мацарске руке, и краљ српски Драгутин добио га је као мираз уз Катарину, кћер угарског краља Стевана V, а задржао га је за себе и после, кад је круну уступио брату Милутину. Срем је био у рукама српских деспота и онда, кад су Турци овладали Србијом, све до пада Београда. Под принцем Евђенијем ослобођен је од Турака, и тада је прешао у својину аустријске монархије. За време Војничке Крајине био је округ варадинске граничарске регименте, а данас је саставни део Тројеедне Краљевине.

Срем је више пута насељаван Србима, а нарочито онда, кад их је турска обест нагонила да напуштају своја стара огњишта и да беже у туђину. Ово је понајвише бивало за време турских ратова с Мацарима и Немцима, у којима су Срби навек, у великој мери, учествовали против Турака. У највећој маси било је ово насељавање под патријархом Чарнојевићем. Па и доцније, за време устанака под Кочом и Карађорђем, Срем је био важан ослонац и прибежиште испред турског насиља. Срем је навек патриотски предусретао покрете у Србији за слободу, и суделовао је у набавци оружја, праха, олова и других потреба. У томе су се Земунци нарочито одликовали.

---

*) *Срем*, или *Syrmien*, како га Немци зову, добио је име по старој римској вароши *Syrmium* (данашња Митровица), од чијих се развалина и данас находе остаци, а која је била једна од најпознатијих утврђених места римских, одакле се ширила римска власт до Горње Паноније.

У Срему живи данас 130.000 становника, који су без мало све сами Срби. Богат је нарочито житом и шљивом, и има чувене Фрушко-горске винограде. Карловачко је вино било на гласу до последњих година, докле га филоксера није сатрла. Прича се, да је ту још римски цар Проб засадио лозу,

Срем је сав посејан српским манастирима, међу којима су чувенији: *Крушедол*, *Опово*, *Врдник* (Раваница), *Беочин*, *Јазак*, *Шишатовац*, *Гргетег*, *Бешеново* и др. Већина је од тих сремских манастира из доба наших деспота; али их има и старијих: Бешеново је зидао још краљ Драгутин.*) —

На овој, десној страни дунавској, српски елеменат није ограничен само на Срем; он је заступљен и у Славонији, и Хрватској, и то у знатној јачини. Тако исто има га и у западној Угарској, у Барањи. Ту Срби образују формална острва, окружена страним елементом, и то око Мухача, Будима и Сент-Андрије (у коме је и српска владичанска столица); а има Срба и на острву Чепељу испод Будима.

О Србима с леве стране дунавске, у Бачкој и Банату, биће нарочито говора. —

* * *

Долазећи са севера, Дунав удара у земунски брег, па се рачва у два крака: један иде правце к Београду, где пред самим градом прима у себе Саву; а други већи крак, пазван „Стари Дунав“, примајући код села *Борче* из Тамиша издвојен рукавац Висељу, обавија повеће, тако звано *Војно Острво*, те се с првим састаје испод града; а одатле Дунав, свом ширином својом (1.370 м.),

---

*) У Срему има 14 манастира. Најлепши је и најбоља *Крушедол*, који је, као и *Опово*, с братом Јованом подигао Максим, син деспота Стевана Бранковића и мајке Ангелине, а у њему се налазе и мошти њихове. У Крушедолу је и тело последњег деспота Ђорђа Бранковића, као и тело патријарха Арсенија Чарнојевића, кнегиње Љубице и војводе Стевана Шупљикца. У *Врднику* су мошти кнеза Лазара, у *Јаску* цара Уроша, у *Шишатовцу* деспота Стевана Штиљановића, у *Опову* Јована Монастирлије.

тече источном обалом Београда на југо-исток. На месту, где Висеља утиче у Дунав, био је негда погранични, маџарски градић *Барич*, чији се темељи и данас виде кад је вода ниска.

Војно Острво, које је пред самим градом, пусто је и голо, а вода га чешће плави. Оно је важно само положајем својим: са њега су предузимани многи напади у борбама око Београда. Оно је послужило и Карађорђу за време опсаде града, одакле га је тукао из топова.—

Савијајући око *града* београдског, наша је лађа пловила између Војног Острва и северне стране градске.

Како је импозантан изглед, што га путнику ствара та страна овог чудноватог града! Како се стрмо и гордо уздижу зидине његове!...

Широка платна с отворима и мазгалама; огромни бедеми у облику квадратне зарубљене пирамиде, на којима зјапе топовске чељусти; камене стражаре, које у одређеним размацима висе на рогљевима зидова као какви голубарници, поред којих шеће стражар, с пушком на рамену; велике касарне, казамати, сводови, лучне капије, стене с узиданим барутанама, црква Ружица, са својим лимовним торњем, кула Небојша, степенице, галерије и зидови, што се ломе у цик-цаку те, пењући се, везују доњи део града с горњим; — а на високом врху целе ове групе, на мрком колосалном стењу, обраслом по где-где маховином и шибљем, налази се заравањ горњега града, на коме се величанствено уздиже велика зграда градског команданта, поред које лепрша високо уздигнута српска тробојка!..

Некакав хладан, језовит, па ипак импозантан утисак остављају на вас ове грдосије од зидова и стенâ! Оне вам и нехотице изазивају успомене из прошлости њихове. У вашим мислима, у вашој уобразиљи, ређају се слике и сцене оних страховитих драмâ, које се вековима одиграваху у њима и око њих....

У машти гледате дивље хорде азиске, где као ројеви облећу око ових зидина, како се крвоточно пужају уза њих, како се сурвавају, погођени витешким мачем. А горе,

на високим бедемима, видите једну прилику у калуђерској мантији, слику Јована Капистрана, који с крстом и мачем у издигнутим рукама, поред јуначнога Сибињанин Јанка. подстиче и храбри Хришћане у борби на живот и смрт против полумесеца!... Престаје звекет сабаља и јаук рањеника — све се смирило, нéма је тишина, а у двору сина Јанковога, Владислава, ту у граду, видите грозну сцену, гледате како његови витезови на комаде секу тело подмуклога Грофа Цељског; а набрзо затим мењају се догађаји, и ви угледасте како на сред пијаце, пред искупљеном масом света, на очиглед краља и властеле маџарске, паде глава витешкога Владислава под ударцима оштра наџака!...

Време пролеће, и слике се брзо мењају, као какве покретне декорације. Жудан поглед пада вам на слике из српске прошлости. Ну то су већином грозне слике, с којих вам, у болу и уздаху, скреће поглед... Кроз ратне звуке труба и рику топова чини вам се да чујете јауке и запомагања оних мученика, што труну по казаматима и на дну градских кула — „где-но гмижу змије и јакрепи“!... На бедемима гледате ужасну слику: на кољу набивене жртве, где мученички испуштају душу своју!...

Ну за овим грозним сликама ено и ведријих, радоснијих. На једној: храбри лавови српски јуришају јуначки на ове тврде зидине, са којих им се шаље смрт! На другој пак исписано је светлим, блиставим словима: „*Ослобођење Београда*“. Она вам представља јутарњу тмину, кроз коју гледате мрачне силуете српских бораца, како се нечујно прикрадају огромним шанчевима што опасују град. У вама се срце следило, стрепећи од опасности у коју су пошли. И гле! — на висини средњега шанца засија некаква црвена светлост, те обасја дичну слику: јуначнога Чарапића с ножем у руци, и ви га јасно чусте, како узвикну својима: „За мном браћо!“ Несрећно турско тане, које га баш у том тренутку згоди, не задржа његове јуначке другове, да изврше велико дело, и — на врху шанца, на једном великом топу турском, Чамџија пева победну песму!...

. . . .

Милисав Чамџија, из Ворка у беогр. округу, био је у првом устанку познат као велики јунак. У јуришу на Београд, 29. Нов. 1806., он је први продро на шанац онде, где је сада гостионица „Руски Цар".

Прича се, да је Милисав нарочито молио Карађорђа, да може запевати кад узађе на шанац. И, кад је одиста узлетео на шанац, узјахао је на турски топ и запевао колико га грло доноси:

„Хај! браћо Срби, крила соколова!
К мени, к мени, ја сам на ендеку!"...

У том јуришу Чарапић је нападао на шанац испод Стамбол-капије, где је данас Коларчева зграда. Примакнувши се шанцу, који је био осветљен машалама, Чарапић нареди јуриш, но у том тренутку буде рањен. Кад је чуо Чамџијин глас, зарадовао се, па рече својима:

— Гле, изеде ме пас, закон му његов!... Не бојте се! Ено пева Чамџија!...

Карађорђе, који је с војском био код Батал-џамије, чувши Чамџију, узвикнуо је:

— Коекуде, сверова Милисав, Бог и душа! Јуриш'те јунаци да ми не будемо последњи!....

Сузе радости, сузе необичног одушевљења готове су да потеку Србину, кад чита ове листове наше историје, ову херојску и џиновску борбу за слободу наше лепе Отаџбине!...

. . . .

Ну ко би испричао сва јуначка дела, као и сва она недела и зверства, која се збише у овим мрким зидинама града београдскога!

Да оставимо на страну оне грозе, којих је било обично после ратова, и које су извршиване над заробљеницима у крвожедној освети. Ове су зидине пуне тајанствене историје, нечувених мука и ужаса! Испричаћемо само један од старијих догађаја.

Године 1494., када Турци прећаху Београду, команданти слабе посаде мађарске беху ступили с њима у тајне преговоре о предаји београдскога града. Кад

за то дознаде кнез Павао, заповедник Темишварски, похита у Београд да казни издајнике. Они су бачени у тамнице, где су мучени глађу. Кад је глад достигла врхунац, беху осуђеници принорани да бацају коцку, и да редом, једнога по једног, кољу из своје средине, да ћатичу на ражањ, пеку и једу! То се понављало до последњега од њих, који и сâм скапа, уморен глађу!...

Таквих је догађаја препуна историја овог страшног града. Слобода и ропство, крст и полумесец — њихова се улога наизменце ређала, а несрећни српски народ патио је и страдао стотинама година и од завојевача и од бранилаца! Шта ли пише у књизи судбине ових мрких, толиком крвљу попрсканих зидина? Да ли је њихова ужасна улога одиграна, или им се спрема будућност онако страшна, каква им беше прошлост?...

Данашњи облик града београдског остао је од Турака; ну и они су га само поправљали и доправљали онаквог, какав је остао још од Аустријанаца. За време Турака беше само начичкан већим бројем кућерака, амама, џамија. Прошлога века, под принцем Евђенијем, и даље још, под Маџарима, под Деспотом Стеваном, под Душаном, под Византинцима и Римљанима — мењао му се облик. Негда му зидови и бедеми беху друкчије распоређени; друкчији му изглед даваху зграде и куле његове. Негда је иза себе захватао већи, негда мањи простор. Најпре је био удешаван за одбрану против хладнога оружја, стрелâ, копаља, буздована и справа за бацање камења; тада му зидови беху тањи а куле чешће. Доцније га је требало спремити за одбрану против топова и кумбара. Али је опет био увек подељен на *Доњи* и *Горњи Град*. Горњи је град горе на стени, а доњи под њом. Зидове доњега града запљускује Сава са западне а Дунаво са северне стране.

У горњем граду, поред великог конака градскога команданта — негда „Пашиног конака“ — и парка пред њим, налазе се данас: касарна за градску батерију, подофицирска школа, интендантске канцеларије, висока Сахат-кула над великом, главном капијом градском, а поред ње био је до скора гроб неке светитељке — Туркиње;

затим, стари зидови негдашњих „Јакшићевих“ дворова; једна стара капија још из римскога доба, с натписом L. P.: казамати за судске осуђенике — робијаше, зграда за војну амбуланцију, једна кафаница, стаклена башта, велики, вештачки саграђен римски бунар, који се са неколико стотина спиралних степеница спушта до савског нивоа; и најзад, тулба у парку пред командантовим станом, у којој је гроб великог везира Кара-Мустафе, који је због пораза код Беча удављен гајтаном.

Горњи град има две капије своје: једна је главна — „Стамбол-капија“, с калимегданске стране, а друга

Карлова капија.

„Видин-капија“ с источне, дунавске стране. У доњи се град улази такође кроз две капије: „Савску“, озго са Саве, и „Дунавску“, оздо с обале дунавске. На дунавској страни још је заостала велика лучна капија, озидана тесаним каменом и украшена разним резотинама и грбом цара *Карла VI.* Касарне у доњем граду још су из турскога доба.

На источној страни доњега града, а на врху оне калдрмисане стазе, што из доњега града води горњем и Видин-капији, налази се *црква Ружица.* Сумња се, да је то одиста била она стара Ружица, која се помиње у нашим народним песмама и предањима — нарочито у оној лепој песми „Диоба Јакшића“, у којој се прича, како су се браћа поделила:

„Димитар узе доњи крај од града
И Небојшу на Дунаву кулу;
Богдан узе горњи крај од града
И Ружицу цркву насред града“...

За њу г. Милићевић вели, да је то са свим правилан барутни магацин, озидан по Вобановом систему, „али народно веровање хоће да је то црква Ружица, која се у песми пева, па нека му и буде: како ко верује онако му и бива“...

Још Вук Караџић, описујући град београдски почетком овога века,*) даје Ружици место на другој страни, према Сави, где је онај, у стени усечен, барутни магацин, који је велики и „раздељен у делове диботним стубовима, на које се наслањају величанствени сводови све у самотвору камену истесани“. Тако Вук вели: „У доњем граду, ушав на Савску капију на десно, стоји још стара црква Ружица, која се пјева и у народним пјесмама; но сад више није ришћанска богомоља, него турска барутана“... Крст, на коме је Христово распеће, скинут с олтара цркве Ружице за време освојења Макса Емануела баварског, налази се у музеју минхенског летњиковца Нимфенбурга.

На најнижем крају доњега града, на Дунаву, још се и данас уздиже једна од старијих грађевина — велика *Небојша Кула*, коју називају и „Јакшићевом“ кулом. Негда, у доба кад се ратовало стрелама, био је читав ред таквих кула, виших и нижих, покривених оловом, које се ређаху од Дунава до горњега града, а одатле до Савске обале. Па и та једина кула, која је до данас заостала, била је у старије доба друкчијег облика него

---

*) *„Даница“* забавник за 1827. годину.

што је данас. У њој је негда висило звоно за узбуну; беше негда кула мотриља за покрете на Дунаву. За време Турака Небојша је претворена у тамницу, снабдевену справама за мучење. Она нам је остала као споменик страдања и мукâ, што их Срби трпљаху од Турака. У њу су немилице трпали Срби и ратници, који дизаху глас за слободу свога народа; с тога је и многа српска суза канула при спомену самога имена њеног. И Јеврем, брат Милоша Обреновића, тамновао је у њој неколико месеци у оно доба, кад се Милош, 1815. год., дигао на Турке; одатле се је само бегством спасао.... Кад је оно султан Мехмед (1456. г.) напао на Београд, који је бранио Хуњади, почеше се Турци у једном јуришу пужати уз градске зидове с дунавске стране. Један Јаничар полете да побије турску заставу с полумесецом на Небојшу. Србин Дуговић, који је на крову куле стражарио, дохвати се с Турчином у коштац; па немогући га друкчије савладати, причврсти се узањ, те се баци с високе куле у дубоки ров, однесавши у гроб и пригрљеног непријатеља ... Под том кулом била је негда пространа лука дунавска, у којој се опремаху лађе дунавске. У њој је боравила римска флотила, која је крстарила Савом и Дунавом. Она се још и данас познаје, ма да је увелико засута. —

Небојша.

* * *

Пролазећи поред Небојше куле, ми се растасмо с градом београдским, за који нас везиваху толике успомене. Београд нам се поново јавља, али само *источном* половином својом, која лепим и примамљивим изгледом не уступа много западној половини његовој.

Прво нам се, у низини дунавској, јавља *Дунавски Крај* — „*Дорћол*“ с „*Јалијом*“. У његовој пространој Душановој улици најпре вам пада у очи високи *Дом Друштва Св. Саве*, који се величанствено уздиже над оним ситним кућерцима тога краја. Сем нове велике зграде за основну школу, која је у последње време подигнута, сем неколико високих оџака парних млинова, фабрика и купатила, у том вам крају заустављају поглед још само оне старе развалине од зидова, које заосташе из доба *Принца Евђенија* — тако звана „Пиринчана“ — Принчев хан.

Светосавски Дом.

Кад је Београд под деспотом Стеваном био у цвету напретка и благостања свог, поред осталих предграђа његових, којих је било изван градских утврђења, и међу којима је Савско предграђе било навек добро насељено, — овај, Дунавски крај, беше главни део вароши: многољудан, начичкан зградама „по сред дивних градина“. У њему беху и дворови деспота Стевана, саборница црква, митрополија и болница. А обала дунавска беше пристаниште лађама и ратним и трговачким.

Кад је Београд пао Турцима у руке, и тада је Дунавски крај био најнапреднији део Београда. Витка мунарета, на којима је блистао полумесец, даваху му живописан, источњачки изглед. Од раскошних башта, пуних цвећа и разноврсног воћа, осташе трагови и до последњих дана. Турци су и до послетка навек становали у Дунавском крају; он им беше ближи граду и подеснији. Ну у доцније доба, пре него што Београд сасвим пређе у српске руке, беше овај крај слика запуштене, нечисте вароши турске. И као што је под српском владавином цео Београд, тако је и овај крај почео нагло напредо-

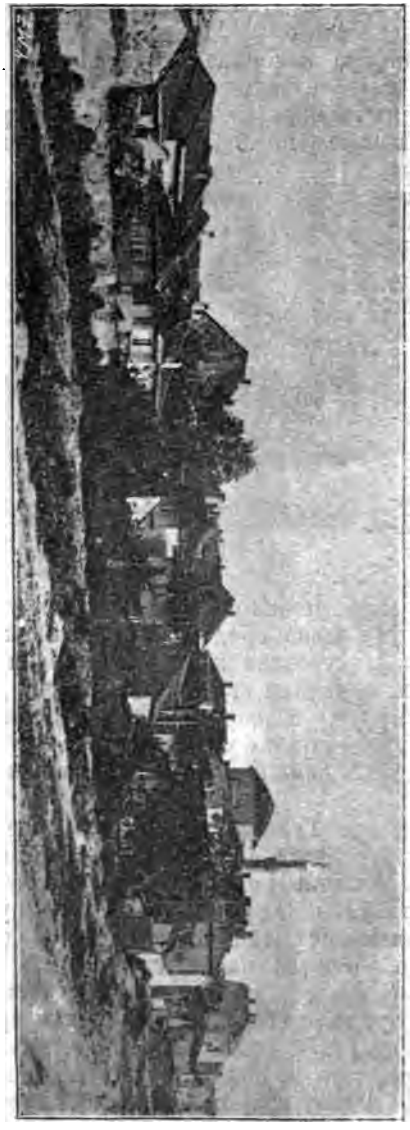

Један крај Дорћола.

вати и добивати изглед уређене, европске вароши. Од многих турских џамија данас је у том крају, посред правих, регулисаних улица и лепих зграда, заостала само још једна, као успомена на скорашњу владавину полумесеца, а са ње још и данас мујезин призивље оно неколико правоверних, што се у Београду налазе, и подиже молитве к небу: Алах, ил Алах!...

Над Дорћолом у необично лепом изгледу, издиже се горњи део вароши, који је у једној висини с горњим градом. Највећу вам пажњу привлачи *Велика Пијаца* с огромном зградом *Велике Школе*, коју је подигао и „Своме Отечеству" поклонио Миша Анастасијевић. Својом величином, импозантном фасадом и лепим металним кровом, долази у ред најлепших гра-

Велика пијаца.

ђевина београдских. У њеном реду читав је низ мањих, али ипак лепих и великих кућа.

Као каква покретна декорација промичу пред вашим погледом лепе тачке с висине београдске. Ту је *Народно Позориште*, што га подиже неумрли *Кнез Михаило*, пред којим му захвални потомци подигоше достојан *споменик*.

Споменик и Позориште.

Ту је и велика зграда коју завешта „Народу Српском“ добротвор Илија Коларац, с фондом за оснивање српског универзитета, који данас броји суму од 1,280.000 динара. Тамо даље дижу се у вис куле новога дворца, варошка болница и друге веће, приватне и државне зграде. Цела се ова панорама завршује у даљини Авалом, која и с ове стране даје Београду романтичан изглед.—

У источном крају Београда, изван вароши, спушта се до обала дунавских лепа и умиљата удолица, коју Турци називаху „*Булбул-дере*“ (Славујев дô). То је нај питомији део Београда; ту се снег прво отопи, ту воће прво цвета. Данас је тај крај запуштен, покривен баштованџиницама и циглањама, а негда је са свим друкчије изгледао. Ту беху летњиковци београдских Турака,

окиђени многобројним градинама, водоскоцима и чардацима; по њему се разлеваше мирис цвећа и воћа, разлегаше цвркут славуја — са чега му Турци и дадоше име „Славујев дô". Време је све то збрисало. Данас, у непосредној близини његовој, уздиже се ново гробље и оно место злеудног имена — „Каја-бурма", на коме се извршују смртне пресуде судских осуђеника....

Дунав и његова област. Народи и историја Дунава.

окле смо ми посматрали северо-источни део Београда, лађа је брзо пловила средином Дунава, који овде, према Дунавском крају Београда, тече свом ширином својом од 1370 м. на југо-исток.

Неко веће задовољство осећа Србин, путујући Дунавом покрај српских обала, гледајући живописне крајеве лепе српске земље.

О, ти лепо Дунаво, ти велика и силна реко, како тихо и мирно, како поносно запљускујеш таласима својим обале наше; како, свестан своје моћи и величине, пролазиш српску земљу достојанственим током, путујући на исток, проносећи српску реч, српску песму и српску — сузу! Полазећи из даљине, с немачких гора, протичући кроз туђину као малена река, ти нам, оснажен, долазиш у наше крајеве велики, огроман. Ту си ти тек моћан и силан, ту је твоја снага и величина, ту си ти и интересан, и леп, и романтичан, и величанствен, и страшан! Твој прави значај почиње управо тек онда, кад добијеш име: *Српско Плаво Дунаво*...

Код свију словенских народа, па и код јужних Руса (Козака), Дунав игра знатну улогу. Они опевају његову лепоту, одушевљавају се њиме, сматрају га као своју, свету реку. Јужни га Словени називају мајком својом— „Matra Dunai". Он је Србину мио и драг. Бранко му пева:

„Ој, Дунаве, о, ти реко сила,
Ала си умилна!"...

Колико ли историских успомена буди у Србину ова највећа река наших крајева! Дванаест је векова, од како се српско племе настанило на обалама њеним. Кроз то дуго време доживело је оно и преживело многе радости и многе невоље и несреће своје.

У прво доба, па и под Немањићима, све до Душана, кад се развој државне политике српске кретао правцем на југо-исток, Дунаво није било у историји толико знатно, колико у доцније доба, ма да је историја наша забележила неколико сјајних момената из бораба с Бугарима, Татарима и Маџарима. Милутин је очистио Браничево и Кучево од Татара и Бугара, а Душан је, освојивши Београд од Маџара, утврдио на Дунаву границе свога пространога царства. После пропасти Косовске, пренесен је државни центар с југа Србије на север — на Дунаво. У Београду је засновао себи престоницу деспот Стеван Лазаревић; а после њега је деспот Ђурђе Бранковић подигао своју престоницу у Смедереву. На Дунаву се одиграваху судбоносни догађаји по српски народ; на Дунаву паде тада и последња сенка српске самосталности....

Од тог доба Дунаво беше сведок многе несреће српскога народа. Многа је суза, многа крв, многи живот српски однесен таласима његовим у сиње море. Дунаво беше мост, преко кога је знатан део Срба из јужне Србије измакао испред обести азиске. И његова лева обала, Бачка и Банат, намножи се српским живљем; и она постаде српска онако, као што до тада беше десна обала, у Србији, Срему и Славонији. И ако Срби кроз дуго година не беху политички господари на Дунаву, они ипак владаху на њему с обеју страна животом својим. Кад се дигоше устанци у Шумадији против полумесеца,

одјекнули су они дуж целе десне обале његове, од Београда до Тимока, а историја тих устанака забележила је многе јуначке борбе, многе жртве српске за слободу, које падоше на обалама дунавским.

Па и данас, од свију јужних Словена, Срби су понајвише, у највећем броју, насељени на Дунаву. Још од саме угарске престонице Будим-Пеште, па до утока Искра, на обалама је дунавским српски живот; ту чујете где се српска реч збори, видите српски тип, сретате српске обичаје и ношњу; пред вама се шире српска поља, брегови и долине, српске вароши и села, српски градови и споменици историски. На Дунаву је данас престоница слободне Краљевине Србије. Дунаво је српска река онако исто, као што је својом називају Немци и Маџари, Румуни и Бугари. До последњег доба Срби беху највичнији бродари на овој великој реци; они беху најпознатији с опасностима и пролазима кроз Ђердапске кланце. Српски „Шајкаши“ на Дунаву чувени су још из прошлога века, а српски крманоши на Ђердапу и данас су томе послу најподобнији. Сва места на Дунаву, све његове опасности, свака стена, сваки брзак и вртлог— носе српска имена. И као што је српска прошлост нераздвојна од обала његових, тако ће и српска будућност бити зањ чврсто везана.

Па ипак, ипак — ма колико Дунав био Србину мио и драг, као његова велика и лепа река, на којој је доживео и среће и несреће, на коју се свикао и обикао, с којом се саживео, — Дунав је огромна преграда, која пречи остварење народне мисли и народних тежња; Дунав је сахранио многе лепе наде српске; Дунав је оделио од осталога Српства велики део врлих, јуначких и узоритих синова, који, одвојени од матице своје, с дана у дан тону све више у мору туђинштине. О Дунаве! Ти си много српско срце уцвелио, много је тужних успомена српских за те везано!...

Али, нада у Бога! Нада у српску националну свест, у српско родољубље! А на обалама твојим, лепи Дунаве, осваннуће Српству и лепши дани!...

* * *

Нас ће, нема сумње, интересовати да се мало више упознамо с овом реком већ и с тога, што је она главни предмет нашег путовања. Упознаћемо се с њеним целокупним током, с њеним областима и народима, с њеном садашњошћу па и прошлошћу.

Дунав је после руске Волге највећа река у Европи.

Још су стари народи знали зањ. Херодот га помиње, познавајући један део његов из сопственог посматрања.*) Од римских писаца први се помен о Дунаву налази код Цезара; он га назива *Danuvius*. Кад је Цезар покорио Келте и освојио Галију, тада Германци живљаху између десне обале Рајне и леве обале Дунава до северног мора.

Немци би хтели да докажу, да је назив Дунава њихова реч — Donau. Али у томе нису сложни: једни хоће да је то „Thon-au", због многих земљаних састојака које Дунав собом носи; а други би хтели да је „Tanne-au", јер му је извор код једне велике јеле! Како су смешни! Немци би у свему хтели „воду на своју воденицу"! Међутим, може се поуздано рећи, да је назив Дунава келтског порекла и да долази од речи *Don-av*, што значи: *дубока вода*. Грци и Римљани називаху га *Danubius* у горњем току, до Ђердапа, а одатле до ушћа у Црно Море, који део беше старим народима прво и познат, *Ister*.

Стари многобожачки народи, који за све природне појаве имађаху своје богове, имали су нарочите богове и за планине, шуме, поља и реке. Тако су имали и дунавског бога. Представљаху га с дугом брадом, нагог,

---

*) *Херодот* је путовао Дунавом и Савом до Дрине, и овако прича о нашим крајевима: „Ангрос (Дрина) утиче у Врангос (Саву), а овај код Трибалске равнице у Истер (Дунав)". Земљу с обе стране Дунава описује као земљу подесну за сточарство и лов, и помиње богаство риба у рекама. „Земља је покривена шумом и ритовима, а у њиховим честама налази се дивљач сваке врсте и миријаде водених тица; ту живи дабар с четвороугластом главом, чија је кожа дивна, а чија маст служи становницима као лек"...

с рогозним венцем на глави и левом руком на преваљеном крчагу, из кога истиче вода; у десници му је Нептунова трокрака грабља и рогозна трска.

Дунав извире у срцу средње Европе — у јужној Немачкој.

Дунав има два главна извора. Један је у *Шварцвалду*, у великом војводству Баденском, а тече под именом речице *Бреге*, која је чувена богаством својих пастрмака. Други је извор код Св. Ђорђа, у близини Триберга, и он се, под именом речице *Бригах*, састаје с Брегом испод *Донау-Ешингена*, примајући ту и трећи, мањи извор, који је у замку Ешингенском. Одатле настаје прави *Дунав*.

У главноме току своме Дунав тече противно осталим рекама европским, којима је правац к северу, или западу, или југу, — он једини тече *са запада на исток*. Али му се правац тока често мења онако, као што му је и физиономија разнолика. Час је идиличан, час романтичан, час је пуст и дивљачан. Или вас проноси кроз лепе брежуљасте жупе и убаве долине, кроз пространа и плодна поља, кроз која се већма шири и вијуга; или се вере између шумовитих брегова, кроз планинске клисуре и стене, сужавајући се до незнатне ширине; или се разлива у пусте, песковите и мочарне равнице и степе, стварајући непрегледну водену површину, која вас подсећа на море....

Од *Донау-Ешингена* па до *Улма*, Дунав протиче поред благих узвишења, кроз лепе и пријатне долине, поред шумовитих и стеновитих висова —пролазећи једним делом кроз Кнежевину Сигмаринген и кроз Краљевину Виртемберг. Улм је прва већа варош на Дунаву. Ту Дунав прима прву притоку алписку Илер, којом се толико увећава, да постаје плован. Улм је, дакле, почетна и завршна тачка дунавске пловидбе.

Код Улма Дунав прелази границу Краљевине Баварске и, протичући поред *Инголштата* и лепе баварске вароши *Регенсбурга*, прелази у Аустрију код *Пасаве*. На том путу најпре му је десна обала са свим равна а лева стрмена; околина му је на више места мочарна.

Затим наилази на Баварске шуме, где се — достижући код *Донауштауфа* најсевернију тачку — сужава и скреће на југо-исток.

Може се рећи, да је Пасава једно од најлепших места на Дунаву. На самом утоку алписког Ина, окружена водом с три стране, с интересним обалама начичканим замцима, црквеним торњевима, лепим зградама и вилама, — ова стародревна варош веома пријатно изненађује путнике својим живописним и чаробним положајем.

Код Пасаве се величина Дунава удваја његовим притокама, и он у току своме наилази на читав низ узина између Чешких планина с једне и Алписких изданака с друге стране, а те узине израздвајане су долинским ширинама, луговима и жупама. Ти су предели особито допадљиви, богати разноликом сценеријом природних лепота, китњастих места, замкова и развалина, тако, да се тај део Дунава, од *Пасаве* до *Линца*, и од Линца до *Беча*, рачуна у најлепше партије дунавске.

Од Беча Дунав тече кроз висораван Доње Аустрије до угарске границе, где је — на утоку чешке Мораве код *Девe* — сужен с једне стране бреговима Лајте а с друге изданцима Малих Карпата. Пролазећи ову узину — Porta Hungarica — додирује *Пожун* (Pressburg), па ступа у равницу Горње Угарске, где се дели у два дугачка крака, која обухватају највеће дунавско острво *Шит*,*) и која се састају код *Коморана*. Испод те вароши Дунав поново пролази кроз једну узину, а затим мења правац, скрећући на југ.

Пролазећи кроз *Будим-Пешту*, кроз лепу варошку панораму ове угарске престонице, наступа опет у велику угарску равницу, кроз њене голе и монотоне степе, кривудајући многобројним увијотинама и образујући многа острва, од којих су понајвећа: Сент-Андрејско, Чепељ, Сар и Маргита. Својим ниским, пустим и песковитим обалама, протичући кроз нездраве баруштине и глибове,

*) *Шит* се простире у дужину $11\frac{1}{4}$ а у ширину 2 — 4 миље. На југо-источном врху његовом налази се *Коморан*. Сем њега, на Шиту је 13 мањих места и 146 села.

кроз рогозне ритове и мочарне шибљаке, — овај део Дунава, од Пеште до утока *Драве* код *Вуковара*, најдосаднији је за путнике. Тек од Вуковара постаје занимљивија десна обала с лепим брежуљцима сремским, и Дунав, остављајући на левој обали *Нови Сад* и *Бачку*, а на десној град *Варадин*, *Карловце* и *Фрушку Гору*, па примајући с леве стране *Тису* према *Сланкамену*,— спушта се поред *Земуна* до *Београда*.

Сад настаје најинтереснији део Дунава, српски део, од *Београда* преко *Ђердапа* до *Радујевца*, дакле, део, којим ћемо ми путовати, и том приликом у појединостима упознати све његове особине и знаменитости.

Од Ђердапа почиње тако звани *Доњи Дунав* — *Истер*. Он се најпре кривуда у разноликим кривинама према југу, до српске границе и *Видина*, а затим, преко *Никопоља* и *Шиштова*, који чини најјужнију тачку целога тока дунавског, преко *Рушчука*, *Силистрије* и *Расова*, улази у велике равнице румунске. Код *Чернаводе*, на 50 километара од мора, пред висоравњем Добруче, Дунав мења свој ток к северу, преко *Хиршове* и *Браjиле*, дели се у читав лабиринат рукава, и тек се при ушћу *Серета*, код северне висоравни *Галица*, враћа у пређашњи правац, примајући *Прут* и многобројне речице, с којима образује читава језера. На 7 километара више *Тулче* почиње дунавска *делта*.

Дунавска делта захвата 2600 кв. километара. То је дивљина, испрекидана језерима и ритовима, обрасла рогозином до 3 метра високом, у којој живе чопори бивола, гомиле курјакова и јата разноврсних морских тица. Леви је рукав раздељен и разливен у рачве многим пешчаним спрудовима и острвима; иде преко *Исмаила*, и са 7 рукаваца улази у Црно Море — то је ушће *Килија*. Десни се рукав дели испод Тулче у рукав *Сулинског* ушћа и рукав *Св. Ђорђа*. Сулински рукав иде потпуно источним правцем и он је једини плован. Због великог наноса друга су два рукава плитка и за пловидбу немогућна. И корито Сулинског рукава мора се чешће чистити. —

Растојање од дунавског извора до ушћа, у „ваздушној линији“, износи 1630 километара, док дужина речнога тока износи 2860 км.*) Од те дужине, први део од извора до Улма има 215 км., баварски део до Пасаве 366, аустријски 373, угарско-српски од Пожуна до Оршаве 940, а одатле до ушћа 966 км. На саму Краљевину Србију, од Београда до Тимока, долази 315 км., дакле девети део целога тока. Целокупна област дунавска захвата површину од 817.000 кв. км., од којих једна седмина долази на немачке државе а четири седмине на Аустро-Угарску.

Ма да је Волга по дужини већа од Дунава, ипак се Дунавом излива у море више воде него ма којом другом реком у Европи, јер је брзина његовога тока највећа. Свакога секунда прима Црно Море из Дунава до 5300 куб. метара воде. Ако се са 1 м. означи просечна брзина на секунад, онда је једној капи дунавске воде потребно 33 дана да пређе целу дужину од Донау-Ешингена до Сулине.

Дунавски је извор (Брегин) на висини од 1000 метара над морском површином. Код Донау-Ешингена висина му је 675 м., код Улма 452, код Пасаве 274, код Беча 153, код Пеште 96, код Београда 67. а код Оршаве 43 метра.

Код Улма почиње Дунав ширином од 78 м., која већ код Донауштауфа нарасте на 234 м., а доцније, нарочито у равницама угарским, достиже ширину преко 1000 м., која је највећа код Земуна, 1560 м. Одатле, па до делте, изузимајући узину Ђердапске Клисуре, просечна му је ширина 1050—1400 м. а дубина 8—10 м. Највећа му је ширина код Доњег Милановца, 2200 м. Од дунавских узина највећа је у Ђердапској Клисури, до 150 м., где је и највећа дубина, преко 70 метара.

Дунав има 120 притока, међу којима је 60 већих река, од којих су 34 пловне. Најважније с десне стране јесу: Илер, Лех, Изар, Ин, Траун, Енс, Ибс, Литава (Лајта), Рâб, Драва, Сава, Морава, Тимок и Искра. С леве су стране: Верниц, Алтмил, Наб, Реген, Илц, Мо-

---

*) *Волга* је дугачка 3183 км.

рава (March), Ваг, Њитра, Гран, Тиса, Тамиш, Шил, Алута, Јаломница, Серет и Прут.

Дунав је, као и већина његових притока, врло богат рибом. Нарочито изобилује пастрмкама (Donau-Forellen), моруном, кечигом, јесетром, сомовима и шаранима. Највеће су од њих моруне и јесетре, а прве достижу величину и од неколико стотина килограма.

* * *

Цела област дунавска подесно се може поделити на 3 дела: на *горњи*, *средњи* и *доњи* Дунав. Горњим Дунавом доминирају Немци, средњим Срби и Маџари, а доњим Румуни и Бугари. Од 37 милиона душа, што живе око Дунава и његових притока, има их преко 12 милиона немачког порекла, 12 словенског, 5 угарског, 6 румунског и преко 1 милион осталих народности.

Немци су населили Дунав од извора па све до Пожуна, дакле у дужини од 950 километара. Они се деле у четири главна племена: Швабе, Баварци, Франки и Аустријанци. Швабе су на самом извору дунавском, и простиру се на 300 километара, до утока Леха. У след честог пресељавања њиховог у области доњих делова дунавских, Срби, Маџари и Власи називају „Швабама" и све друге Немце и странце са Запада. Од Леха, па до утока Ина код Пасаве, Баварци заузимају десну обалу, а Франки су према њима, на левој обали дунавској. Аустријски су Немци насељени с обеју страна на 400 километара, од Пасаве до Пожуна.

Аустријанци су на Дунаву најважније и најмоћније племе немачко. У њиховим су рукама најлепши, најбогатији и најплоднији делови његове области. Они беху носиоци западне културе на средњи и доњи Дунав. Немци у опште, из сва четири племена, јесу прави мајстори у економији, земљорадњи и трговини. Дунавска је трговина понајвише у њиховим рукама. У служби културној они су били учитељи Маџара, Румуна и Словена дунавских. С тога их налазимо расејане скоро по свима крајевима дунавских области, нарочито у Маџарској.

Маџари станују на средњем Дунаву, од Пожуна па на ниже, до ушћа Драве. Они су понајвише концентрисани око реке Тисе, која је њихова национална река онако, као Србима Сава и Морава. У другим пак крајевима измешани су с осталим народностима, понајвише Словенима. Маџари су народ монголске расе, а настанили су се у дунавској области 9. века, где су све остатке сродних им азиских народа, Хуна, Авара, Печенега и Кумана, као и многе словенске елементе, приграбили у крило своје народности. Они су се као клин увукли између Словена, Румуна и Немаца, а притисли су под собом велики део Словена, нарочито Срба.

Број Маџара у дунавској области — а то је уједно и свега на свету — износи око 5 милиона; а све остало у пространој краљевини њиховој, која броји на 15 милиона, јесу Словени, Румуни, Немци — понајвише Срби и Хрвати. Од свију дунавских народа, Маџари се, у погледу трговачком, најмање користе Дунавом; њихова је трговина у рукама Немаца и Евреја.

Словени на Дунаву не чине једну, нераздвојну масу, као Немци. Њих су Маџари, Немци и Власи поделили на неколико делова. Могу се у главноме разликовати на: северне и јужне Словене дунавске.

Од *северних* Словена, којих је у Аустро-Угарској 13 и по милиона, имамо у дунавским областима: Чехо-Моравце, Словаке и Русине. *Моравци* су чешког племена, које броји око 5 и по милиона; настањени су на дунавској притоци Морави, ну данас не стоје у непосредној близини његовој. На утоку Мораве у Дунаво налазе се развалине замка *Деве* — Dévény, Theben — који негда, под Вратиславом, беше најутврђеније место Моравске, а после и Чешке Краљевине.*) *Словаци* живе у долинама Вага, Њитре и Грана, и на северним Карпатима, на којима је највиши и најкршевитији врх карпатски *Татра*. Њих има преко 2 милиона. Они су у нашим крајевима познати нарочито као „дротари“. На

*) У том лепом и романтичном замку био је храм словенске богиње *Деве* — *Девојке*, па му је отуда и име.

Дунаву их има једино код Пожуна; ушће је Вага прва станица њихова. *Русини* (или Рутени) распрострањени су по горњим долинама Тисиних притока, у средњим карпатским угнућима, у оним пролазима, кроз које су негда Маџари и Монголи продирали у дунавске области, дакле у пределима наше старе отаџбине Бојке. Русина има свега око 3 и по милиона.

Јужни Словени на Дунаву много су важнији и многобројнији. Они се простиру од извора дунавских притока Саве и Драве, па дуж Дунава све до Црнога Мора. Главна су им племена: Словенци (Венди), Хрвати, Славонци, Срби и Бугари.

Словенци су поред аустриских Немаца, у горњим деловима Драве и Саве, у Штајерској (Градац) и Крањској (Љубљана); њих је око 1,200.000. *Хрвати* са *Славонцима* (у Славонији) живе јужно од Драве и Дунава, и броје заједно близу 2 милиона. *Срби* се граниче с Хрватима Далмацијом, босанском и сремским крајинама, а простиру се низ Дунаво до Искра, одакле до Добруче и Црнога Мора живе *Бугари*. Срба има и на левој страни дунавској: око ушћа Тисе, у Бачкој и Банату, до Мориша, до Сегедина. Сем слободне Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске, сви се дунавски јужни Словени налазе под Аустро-Угарском, а међу њима је највише Срба.

Од свију јужних Словена најмногобројније је српско племе, које броји око 7 и по милиона душа.

Левом обалом дунавском, од Ердеља па преко слободне Краљевине Румуније до дунавског ушћа, живи народ романског порекла; то су познати нам суседи *Власи* или *Румуни*, којих има преко 8 милиона. Они су земљораднички и сточарски народ, а трговина доњега Дунава у њиховим је рукама.

Руско господарство на доњем Дунаву отпочело је од новијег доба — од последњег руско-турског рата. Данас Русија влада левом обалом Прута—Бесарабијом и једним делом дунавске делте. У руским је, дакле, рукама кључ дунавскога тока, са чега Немци врло много зазиру. — —

У овом, летимичном прегледу показали смо све оне разне народе, који данас живе на Дунаву, с обеју страна

његових. О суседима нашим, Маџарима, Румунима и Бугарима, имаћемо још нарочито прилике да говоримо, упознавајући њихов живот и карактерне особине.

* * *

Путовање од извора дунавског до ушћа, то је путовање кроз половину Европе. Из романтичних предела немачког Шварцвалда, Дунав односи своје путнике до пред капије Цариградске. Па ипак, тако велики Дунав, он је према грдосијама рекама, што их има на земљи, незнатан. У области америчког Амазона био би тек незнатна, споредна река. Ну физичка величина рекâ сама по себи, као и код људи, нема преваге. Огромни Амазон, Мисисипи, Конго: ни једна од тих река нема своје историје, док Дунав има историску прошлост, значајну за културни развитак човечанства. У том погледу Дунав би само у поређењу с Нилом дошао у присенак.

Постанак ове реке залази у врло далеку прошлост. Њен је почетак у мору, којега је с европског континента одавно нестало, а од кога су нам заостали геолошки трагови.

Пре небројено векова, у место данашњег плавог Дунава ширила се плава површина једнога мора, које се простирало од Алпа до истока, покривајући целу угарску низију, а које се помиње као *Бело* или *Панонско море*. Мали Карпати и Бакоњска шума беху само острва у овом копненом мору. Његова слана вода преливала је преко песковитих обала и спрудова из нумулитског креча. Жубор и разбијање таласа о брегове продираше до зелених шума обалских; кроз лишће од миртâ и палама, смокава и сапуновог дрвета белила се морска пена, окрећући се у ковитлац око коралних стена и спрудова. У рогозним честама гмижаху тапирасте палеонтерије, смокову шуму оживљаваху мајмуни, а кроз водену масу јураху свакојаке чудновате животиње.... То беше почетак новог, еоценског доба стварања, прва периода терцијерна.

Не може се тачно одредити, колико су дуго на обалама тога мора шуштали бамбуси, докле су мимозе ба-

цале сенку преко нимфеја и викторија, и докле су многобројни љиљаци газдовали у пукотинама од стенâ. Узима се, да је у најближој земљиној периоди — неогенско доба — прешла тропска клима у умеренију. Овај преображај није био без јачих потреса, који је и површину морске воде разделио. Из Панонскога мора остало је копнено језеро, којега вода беше мање слана; а затим, крајем неогенске периоде, беше то слатка вода, која се простирала од Каленберга (код Беча) до Базјаша, којим се Банат завршује.

Најзад, кад се раздвојише стене у огранцима јужних Карпата испод Базјаша, ово је копнено језеро истекло у Црно море, а на његовом пространом муљевитом дну, које данас запрема маџарска низија, остаде велика мрежа од рекâ и баруштина с Дунавом, као главном реком. Планински кланац, кроз који је вода пут пробила, то су оне романтичне узине на Дунаву, које су познате под именом: „*Гвоздена Капија*“ или „*Ђердапска Клисура*“. А морско дно, вековима припремано за људски живот, било је од памтивека разбојиште многих народа, који на њему живе, или и народа, који негда живљаху а данас више не постоје; оно је преливено многом људском крвљу; на њему се одиграваху многи важни догађаји историски; на њему се данас шире простране и богате равнице српске, маџарске, славонске и хрватске....

Од свију река у Европи ни једна није у Историји играла тако важну улогу, какву је Дунав, што га Наполеон I назва „краљем“ свију река. У предањима својим само Нил иде даље у прошлост. Није чудо, што је ова красна река кроз тисуће година побуђивала пажњу разних народа и покретала трговину и ратове. По њој су пловиле лађе скоро свију источних народа и свију времена, почевши од незграпног Колхидског брода до данашње српске „шајке“, од феничанских лађа с веслима до најновијих салонских пароброда.

С историјом нашега Дунава бићемо кратки. Не ћемо ни додиривати ону магловиту прошлост, која је у блиском друговању с фантастичким причама и гаткама.

Не ћемо поклањати вере ни оним причама о „тророгим“ људима, који живљаху у његовој области; нити оној о Аргонаутима: који су, враћајући се из Колхиде са „златним руном“, залутали у Дунаво, докле се могло на њиховом „Аргосу“ пловити, а затим, по мигу Посеидонову, сподбили Аргос на леђа, па за дванајест дана стигли сувим на море јадранско!....

Скоро ни један важнији догађај или покрет на континенту није прошао, а да у њему не суделује Дунав. Још и најстарији светски освајачи — египатски Сезостар, перзиски краљ Дарије, маћедонски цар Александар Велики — борају се на Дунаву. Трајан, Атила, Карло Велики, Сулејман, Џингис-кан, Наполеон — брали су лаврове венце на Дунаву, уносећи име ове велике реке у анале светске историје.

Кад су Римљани овладали Илиријом и Грчком, открише изворе и цео ток Дунава, па га наменише за природну границу свога великог царства. Они су били први и једини, који су владали целим током његовим, од извора па до ушћа. Пловише њиме како у војним, тако и у трговачким циљевима, а одржаваху на њему саобраћај кроз четири стотине година, давајући у многобројним ратовима сјајан отпор навалама разних народа са Севера.

Кад Рим поче да опада, Дунав постаде вођа пресељавања разних народа. Он беше главна операциона база, иза које се појављиваху с истока Варвари. На његовим је обалама у Панонији, данашњој Маџарској и Хрватској, поставио био свој логор хунски Атила — „Бич Божји“. Са њих испадаху Готи, Херулци, Лонгобарди. Најзад, са запада дође Карло Велики, разори царство Авара и распростре франачко господарство, културу и хришћанство до Тисе и ушћа Саве.

Почетком 7. века Срби напустише стару отаџбину *Бојку* — Источне Карпате (где живе данас Русини) и Црвену Русију*) — пређоше Дунаво, и по одобрењу

*) Русини се и данас зову пределним именом: *Бојки*, т. ј. *храбри*.

грчкога цара Ираклија настанише се око Солуна. Ну доцније се крену натраг, у стари завичај; али кад пређоше Дунав, покају се, па преко грчког управника у Београду замоле цара, да им одреди друге земље за насеље. Ираклије им прихвати молбу, и Срби населише данашњу своју отаџбину, с десне стране средњега Дунава.

И доцније, све до X века, продираху с истока варварске хорде Татара, Маџара, Печенега, Кумана и других, док најпосле није Немцима пошло за руком да Маџаре покоре.

За време Крстоносних похода у Свету Земљу, Дунав је такође био пут, којим су кретања чињена. Њиме је ишао и Фридрих Барбароса, који је познат и у нашој историји са дочека, што му га је Немања припремио.

Кад се оно, после Крстоносних похода, разви у највећем цвету размена левантских, египатских, индиских и северних продуката, Дунаво постаде главни друм тога саобраћаја, а дунавски градови Пасава, Регензбург, Беч и многи други, доспеше до таквог богаства и угледа, какав не имађаху ни пре ни после тога.

Кад Рудолф Хабсбуршки и његови последници основаше на Дунаву Аустрију; кад угарски краљ Матија Корвин и српски деспот Стеван на средњем Дунаву, молдавски Стеван Велики, влашки Александар и други предузимљиви владаоци на доњем Дунаву, располагаху ушћем ове реке; кад Турци још не беху ухватили у Европи дубоког корена: тада је на Дунаву постојала жива трговина, и прилике његове од извора до ушћа беху повољне.

Али, у XV веку отпочеше Турци да пустоше и подјармљују једну дунавску област за другом; они дођоше на Дунав до Београда, до Будима, па чак и до Беча. Тада прилике на Дунаву доспеше у неисказану пометњу. у неутешно стање. Црно море беше затворено, а тиме затворен и излаз дунавске трговине, која сасвим престаде. Дунавски градови осиромашише, села опустише.

Кроз двеста година трајало је на Дунаву ово неповољно стање. Ну кад крајем 17. века претрпише Турци пред Бечем пораз, окренуше прилике на боље. Као и

за време крстоносних похода, име Дунава беше на устима свију народа у целој Европи. У борбу против полумесеца хитало се у име Хришћанства са свију страна. У низу тих крвавих бораба и сјајних победа прогоњени су Турци од Беча к Будиму, од Будима к Београду, и даље низ Дунаво.

Области горњег Дунава опорављаху се поступно у материјалном и културном напретку. Крајем прошлога века буде поново отворена пловидба Дунавом до Црнога Мора, и трговина оживе. Од тог доба покретао се напредак све већом брзином. Поједине дунавске вароши добише поново полета. Пасава, Линц, Регенсбург, Улм, затим Беч и Пешта, а на доњем Дунаву Букурешт, Јаш, Галац, Браила и многа друга места, подизаху се нагло. Па и Београд је почео у последње доба напредовати. Једном речи, цео Дунав, потпомогнут разним везама железничким, налази се данас у великом културном и економном напретку, скрећући на себе пажњу целе Европе.

Данас се сасвим безбрижно и врло удобно може путовати овом великом и лепом реком од извора њеног па до ушћа. По њему се креће трговина између источне и средње Европе; по њему плове многобројни путници било трговачким, индустриским или економним пословима, било из путничког задовољства и радозналости, да уживају природна и вештачка чуда и лепоте његове, да упознају нов, пробуђени живот на њему....

Пловидба на Дунаву почиње од Улма, и то за лаке весларске лађе. Парне лађе плове тек од Донауверта, пошто је баварска влада утрошила око 8½ милиона марака на регулисање његовог корита у овоме крају. До Беча плове парне лађе до 50 и реморкери до 126 коњских снага, проносећи до 9000 цената еспапа. Стеновити гребени и вртлози у близини Линца, и велика брзина воде до Беча, јако отежавају пловљење, нарочито уз воду. У Аустрији је за регулисање Дунава до Пожуна још 1853. год. утрошено преко 13 милиона форината. Од Беча су у саобраћају реморкери до 400 коњ. снага, који могу да носе по 40.000 цената, а уз то могу

вући по 7—10 шлепова. Између Пеште и Базјаша концентрише се на Дунаву читава пловна мрежа приступом великих пловних река: Тисе, Саве и Драве. Али. испод Базјаша, на стеновитом Ђердапу, јако је отежана пловидба Дунавом, а често и сасвим немогућна, кад је вода ниска. Тек је испод Оршаве саобраћај живљи. Велике парне лађе, па и високи, морски бродови, плове доњим Дунавом, одржавајући му везу с Црним Морем.

У пређашња времена била је пловидба Дунавом отежавана великим царинама немачким и аустриским на горњем, и сметњама турским на доњем Дунаву. Али од Парискога Мира, 30. Марта 1856., стављено је дунавско ушће под заштиту европских сила, и цео Дунав оглашен као интернационална река, приступна лађама свију народа. Зарад извођења одредаба тога уговора о надзиравању и регулисању Дунава и његовога ушћа, установљена је нарочита *Дунавска Комисија*, којој седиште беше у Галцу, а коју сачињаваху седам представника европских великих сила. Берлинским уговором од 1878. оснажена је слободна пловидба Дунавом, *Килија* рукав предат је Русији на слободну употребу, а регулисање Ђердапа поверено Аустро-Угарској.

Изузимајући пловљење на весларским лађама, целу пловидбу на Дунаву има данас у рукама привилеговано „*Прво Дунавско Паробродско Друштво*“, које је основано још 1830. године. Те године дунавски су таласи пронели *први пароброд* од Беча до Пеште, *4. Септембра*. Пловидба на лађама тога друштва била је најпре ограничена само на део од Беча до Пеште; данас пак плове његови бродови од Донауверта до Цариграда. То друштво одржава пловидбу и на Тиси, Сави, Драви, Моришу и Пруту. Оно располаже великим бројем мањих и већих парних лађа, реморкера, шлепова па и морских лађа.*) У новије доба, по истеку привилегије овога друштва за аустриску област, образована су и нека друга

*) Прошле године располагало је Д. Паробр. Друштво са 189 парних лађа разне врсте и 766 шлепова. Биланц друштвени показао је суму: 48 и по милиона форината.

паробродска друштва, која су више локалног значаја, но која му чине доста знатну конкуренцију.

До последњега доба, дуж Дунава и Саве, поред лађа Дунавског Паробродског Друштва, пловио је српском обалом само један српски, и то државни пароброд *„Делиград"*, који је чинио неке услуге држави и трговини. Ну прошле године засновано је у Београду на акције и *„Српско Бродарско Друштво"*, које је већ у страним лађарским фабрикама наручило неколико парних лађа и шлепова, и, нада је, да ће скорим отпочети користити српском саобраћају и српској трговини на Дунаву и Сави. Нека му је наша искрена и топла жеља, да буде напредно и да своју задаћу изведе корисно, часно и патриотски....*)

Пошто смо се тако упознали с целокупним Дунавом, продужићемо наше путовање низ ову лепу реку наших крајева, упознавајући се с њеним особинама, као и с особинама и знаменитостима њених обала. Продужимо наше путовање за овај мах на туђинској „Кулпи", у великој жељи и поузданој нади, да ћемо прво ново путовање ускоро предузети на лађи *српског* паробродског друштва.

*) Бродарско је друштво основано иницијативом саме државе и гарантијом 6% интереса на уложени капитал. И данас, кад се ови редови штампају, Дунавом и Савом већ плови прва лађа његова *„Мачва"*, лепа и угледна, а наскоро ће запловити и већа — *„Београд"*.

II
ОД БЕОГРАДА ДО СМЕДЕРЕВА.

Вишњица. Панчево. Банат. Маџари.

Остављајући престоницу Краљевине Србије, наш драги Београд, погледи нам још дуго беху управљени нањ. Многи још тражаху да виде поједине улице, куће и места, која их подсећаху на успомене из прошастога доба.

Моје очи беху упрте на Скадарску улицу, у којој провођах своје доба ђаковања. По памети ми прелетаху слике и догађаји из тог безбрижног и веселог живота. Сећах се своје собице и друга ми Саве, с којим дељах и зло и добро. Сећах се добре газдарице, која нас је чувала и пазила као мајка децу своју. Сетих се и њене лепушкасте кћери, за којом беше залудео мој красни Сава. Ах, то беше прави роман, трагична историја једног обичног догађаја, једне обичне, свакидашње појаве — љубави. Чисто сузе да ми потеку, кад се тога сетим! Сиромах Сава! Беше то ваљан и красан друг!....

— Мислиш на млађано доба? — упита ме пријатељ Ђ., који као да погађаше, каква се историја врзе по мојој памети.

— Погодио си. Сетио сам се мога доброга Саве и његове драге Милке.

— Љубав? која се сигурно свршила као и све ђачке љубави — неверством?

— Не, убиством!

— Како то?

— Па тако; он је њу смртно заволео, а њено срце куцаше за другим. Отишао је из Београда с надом, да ће бити његова; ну њени је родитељи, и преко воље, удадоше за неког бакалина! Јадни Сава наскоро проjури куршум кроз чело!.... Пре неки дан сретох несрећну мајку; јадиковаше, причаше дугу историју о мужу несрећнику, који је Милку често тукао и злостављао, о разводу брака, о мучном животу, о Монополу Дувана, у коме сада Милка зарађује себи хлеб....

— Несрећница!....

Сви још бесмо на крову, и ту ћемо, без сумње, остати још дуго, док не савлада умор од посматрања и интересовања, јер се свак беше унапред одлучио, да се користи овим путовањем, те да што боље упозна лепу обалу српску, њена места и знаменитости.

Пред нама се спушташе к Дунаву *Вишњичко брдо*.

— Какво је ово место? — упита један блаженко, који не имађаше ни појма о околини београдској. Баш је пре тога причао, како није путовао никуда по Србији, и како му је све „путешествије“ до Топчидера и Земуна. У руци је имао бележник и писаљку, готов да забележи свако место, поред кога прођемо, те да тако „накнади — како рече — недостатак свога школског образовања“....

— То је просто *Вишњица*, село, и ништа више.

Тако му одговори један наш познаник, који претендоваше на то, да „врло добро“ познаје Дунаво и његове обале, и обећаваше да ће бити тумач појединих знаменитости на нашем путу.

— Напротив, о Вишњици би се могло по што год причати, — рече мој пријатељ С. Колико ли се ту само крви пролило у борбама, које су вођене око Београда.

Године 1595. Турци су, пошто је Београд већ био у рукама њиховим, начинили мост преко Дунава код Вишњице, зарад лакшег преласка војске у Банат. Доцније је султан Ахмет прешао на Вишњици и отишао у Борчу. Године 1717., Јула 13., Принц Евђеније превео је преко Дунава код Вишњице 80 тисућа војске, а 16. истог месеца та се војска настанила на оном повијарцу изнад Вишњице и почела ударати на Београд, који је — као што вам је познато — и јуначки освојила.... Испод села Вишњице, на једном чоту над Дунавом, налазе се остаци некаквих зидина, о којима се не може ништа поуздано рећи. У близини Вишњице налази се и некаква минерална вода, која има 15 R. степена, ну која није испитана и процењена....

— Е, ја богме, не смем више ни покушавати с објашњењима, кад овај о Вишњици уме да прича овако надугачко и нашироко, — примети онај „просто Вишњица и ништа више.“

Ми му се смејасмо.

— Лако је њему, кад зна српску историју напамет! Може причати колико хоће. Није га мрзило да претура по којекаквим споменицима грчким, латинским и бог-те пита каквим старудијама и записницима калуђерским! Али питам ја вас, одакле ћемо ми — који не знамо грчкога ни латинскога, и који немамо времена да преврћемо старе Гласнике, Летописе и триста и деведесет којекаквих књижица и брошурица, — питам, одакле ћемо ми научити Српску Историју? Наши историци изучавају споменике за себе, да они знају, а за нас — шта их је стало!...

Тако је продужавао наш познаник, љутећи се на наше историке, што нам већ одавна не написаше „потпуну“ Српску Историју.

— Па Пантина је Историја доста опширна, — примети неко у близини.

— Ја, брате, поштујем Панту као професора и патриоту; али, право да ти кажем, два пут сам покушавао да читам његову историју, па не иде. Стил му је тежак, изгубим вољу за читањем....

На такав се начин продужавао разговор о нашој историји и нашим историцима, о Срећковићу, Ковачевићу и Руварцу, о њиховим радовима и њиховом међусобном трвењу. —

— Кокарде, господине, извол'те кокарде!

У сред разговора прекиде нас с „кокардама“ једна госпођица — певачица, лепих црних очију, која је редом, смешећи се, прилазила гостима, носећи на једном тањиру мале, савијене тробојне пантљике.

Многи гости и певачи имађаху већ те кокарде, заденуте на капуту с леве стране. Кокарду је требао да има сваки гост наше певачке дружине за разлику од осталих гостију, којих ће бити у Неготину. Не могах да нађем разлога, зарад чега би се управо, ми Београђани, требали да разликујемо од осталих посетилаца неготинске прославе? Човеку је то у страсти, да се нечим „одликује“ од других, и то понајвише у таштим формама. Егоизам и славољубље навек ће бити нераздвојни пратиоци човекови, најенергичнији покретачи његовога рада!.... Ну, из реда се није могло иступати. Ми се машисмо за кокарде — али је требало дати и нешто прилога.

— За какав циљ скупљате прилоге, госпођице, — упитах, зарад оријентовања, коликом сумом да се одужим за кокарду.

— У корист нашега друштва — на име путнога трошка.

Два динара одоше у тањир, а госпођица беше задовољна, опомињући и друге госте да буду издашнији.

— Зар само грош? Зар богати газда Крста, с његовом трокатницом и кулом, само један грош! Е то је баш — — чуо се иза нас танак и јасан сопран ове црнооке госпођице, која стајаше с тањиром у руци пред корпулентним, трбушастим газда Крстом, очекујући да од њега добије бар неколико динара.

— Па то је доста, четири такве пантличице не вреде грош, а ја вам дадох само за једну....

За нашег газда Крсту беше то мерило, тај разлог, довољан да оправда величину његовог „доброволног“

прилога. Његови појмови о помагању добротворних предузећа и установа код нас су свакидашњи, врло чести. Ми смо свикли на њих. Сви ми, који имамо срећу да смо у одбору једног или другог патриотског друштва нашег, знамо, како се прилози често добивају само зато, да се мало пропарадира с именом, па још нарочито када има изгледа да ће се за неколико динара добити „захвалност“ у фразастом облику и у свим нашим новинама. На јевтин начин добити признање и диплому на патриотизам и хуманизам — то је примамљиво за оне, који не мисле и не осећају да треба бити патриота и хуман из сопствених побуда — из убеђења....

Да ли су објашњења и убедљива доказивања ове лепе госпођице — да треба бити мало издашније руке према друштву, које се из патриотских побуда увалило у велики трошак — била узалудна, или су успела да омекшају тврдо срце Газда-Крстино, — то нам је непознато.

* * *

Око Вишњичког брда лађа је скретала на североисток, к левој обали дунавској. Пред нама је пукла непрегледна равница — једнолики *Равни Банат.*

Банат нам је добро познат с висине београдске, а нарочито пролетњих дана, после југовине или дуготрајних кишâ, кад га свег покрије вода докле се оком догледати може, те нас ова грдна маса воде подсећа на оно море, које се негда, у незапамћена времена, таласало у овим крајевима, Колико ли је пута изненадно и нагло наилазила оваква поплава у равне крајеве банатске, проваљујући насипе, сатирући усеве и замуку људску, и нагонећи становнике појединих места да напуштају кућу и стоку, да бегством само живот спасавају! Неутешна је то слика, која сопственике банатске доводи у очајан положај, а државу до великих жртава!...

Недалеко од обале, на ушћу Тамиша, налази се *Панчево.*

Код Панчева је од српске банатске обале грдна ширина, на којој се находи неколико већих и мањих

острва, међу којима су највећа: *Чакљан*, уз нашу обалу, и *Стефанац*, на средини дунавског корита. Сва су та острва аустро-угарска.

Још из даљине, од самог Београда, виде се високи торњеви панчевачких цркава, обасјани зрацима сунчаним.

Панчево је за пет километара удаљено од обале дунавске. То је велико и живо трговачко место, нарочито с храном, стоком и дрвима, а доста је јако развијено и свиларство. Трговина са Србијом и Балканским Полуострвом знатна му је. Броји око 18.000 становника, међу којима је већина Срба, а остало су највише Немци. С тога се још и данас може рећи, да је Панчево *српско* место.

Панчево има српску трговачку и вишу девојачку школу, немачку реалку и маџарску гимназију. Има три цркве: две српске, православне и једну католичку; а сем тога и Миноритански манастир. Нова српска црква, рађена по плану нашег архитекта Ивачковића, врло је лепа и налази се у горњем — српском крају вароши. Зелени рипањски камен и црвени Доњо-Милановачки мермер дају јој живописан изглед. Срби Панчевци не пожалише жртава да им црква буде лепа и угледна, онако, као што се и навек одликоваху својим националним и патриотским осећајима. За време српских устанака Панчевци су и својим симпатијама и материјалном помоћу помагали устанике. Српска црквена општина подигла је дивну салу, у којој је изложила слике својих добротвора. А коме од нас није познато, да Панчевци имају најбољу певачку дружину у Српству?....

Да напоменемо најзад, да Панчево као и Београд, има велику „Вајфертову“ пивару. Оно је постојбина нашег уваженог грађанина и патриоте, Ђуре Вајферта, нашег највећег индустријалца и гувернера Народне Банке. Да споменемо и приватни Музеј Вајфертов у Панчеву, у коме има доста важних старина, нађених у Србији око Костоца, Кулича, Смедерева и других места, и који се нарочито одликује драгоценом збирком старог српског новца. —

За време Војничке Границе беше Панчево важно граничарско место у српском Банату, а данас је аутономна општина Торонталне жупаније угарске.

Панчево има занимљиву историју, нарочито из доба оних великих ратова, који се водише око Београда између Немаца и Турака. Код Панчева је Принц Евђеније прешао с војском преко Дунава на Вишњицу. Код Панчева је аустриски фелдмаршал граф Валис 1739. имао борбу с Турцима. А године 1788., кад га Аустријанци морадоше напустити, спалили су га. За време угарске револуције 1848. г., кад су аустриски Срби устали на оружје да бране своју народност од насилног помаџаривања, на Панчеву се нарочито прославио војвода српски Стеван Петровић-Книћанин, где је 20. Децембра поразио Маџаре. За ту победу добио је од цара Фрање Јосифа орден Марије Терезије, који му је — одевеном у народном, шумадиском руху — прикачио на прса пред лицем царевим Бан Јелачић; а од српске владе одликован је титулом „војводе“ као највећим достојанством, које је тада само Вучић имао.

* * *

Банат је саставни део оне огромне угарске низије, коју, као у каквом луку, окружују Карпатске планине, почевши од Пожуна па до Базјаша.

Од негдашњег Панонског — Белога Мора, којим је била покривена цела та низија, заостали су као највећи остаци: Блатно и Низидршко (Neusiedler-ско) језеро, сем многих других мањих језера и бара, које су на њој. Бакоњском шумом и Словачким Карпатима, који се с разних страна Дунава примичу Будим-Пешти, ова је низија подељена на два дела: на мању, маџарску, и већу, српско-маџарску низију. Прва се простире између Пожуна и Грана, а друга од Пеште до Базјаша.

Српско маџарска низија, која по површини има преко 25 тисућа квадр. километара, и коју Маџари називају *Alföld*, чини читаву трећину угарске краљевине. У њој се налази *Бачка* равница између Дунава и Тисе, и *Банатска* између Дунава, Тисе, Мориша и Ердеља.

Бачку од Баната дели Тиса, која долази са средњих Карпата, и којој је највећа притока Мориш.

На Алфелду живе око 5 милиона разне народности. Маџари су понајвише концентрисани око средњега тока Тисе и Дунава; а од тог центра све се више мешају с осталим народностима тако, да их по крајевима њихове краљевине никако и нема: на западу су Немци, на југу и југо-западу Срби, на истоку Румуни и Русини, а на северу Словаци.

У Бачкој и српском Банату има на 1,600.000 становника, од којих је највише Срба, 650.000, затим Маџара и Румуна по 300.000, Немаца 250.000, а остало долази на Словаке, Русине, Бугаре, Евреје и Цигане. Све ове народности живе подвојено, у засебним селима, а кад их је више у једном месту, свака живи у засебном крају. Велики део Срба у северној Бачкој, око Суботице, назива се *Буњевцима;* они су католичке вере — „Шокци".

Маџари су у овој дунавској области усамљени. Они су једини од свију народа, који ван Дунава немају нигде више братскога племена. Слали су нарочите путнике по целом Истоку, чак и по Индији, да би нашли стару отаџбину своју, или бар какво веће блиско племе. Под Белом IV, после упада Монгола, нађоше братске остатке на Дону, од којих већ после сто година не беше више ни трага.

Као што је поменуто, Маџари су крајем 9. века прешли Карпат под војводом *Арпадом*, напали на источну Дакију и један део Паноније, па се зауставили на Тиси. Први им крунисани краљ беше Стеван I, који је дошао на владу 997. год., назван *Свети Стеван.* Он је проширио границе Угарске до Дунава, а знатан је распростирањем хришћанства и увођењем европске културе међу Угре. Његовом организаторском дару испало је за руком да уздигне Угарску на ступањ уређених држава. Своје државно право, као и пространство своје краљевине, Маџари и данас мере по „круни Св. Стевана". Арпадова је династија владала до 13. века. Под владаоцима анжујске династије, *Карлом Робертом* и *Лудвиком Великим* (Лауш I), била је Угарска у цвету напредо-

вања; али је највећи сјај државни и културни достигла под владом Хуњадиног сина, краља *Матије Корвина* (1458—1490). Азиски освајачи, који срушише српску државну самосталност, саломише и угарску моћ. Маџари су јуначки бранили Београд и границе своје краљевине, али дочекаше трагичну пропаст, дочекаше судбину сличну српској. Под слабомоћним краљем Лудвиком II, ослабљени унутрашњим партиским раздорима и неслогом, они се не могоше одупрети сили Сулејмана Великог, те на *Мухачу*, 1526., дочекаше своје Косово — ту паде цвет њихове војске, ту погибе млади краљ, ту сараниште државну самосталност своју...

Од тог доба Маџари нису своји господари. Сто педесет година беху под Турцима, а затим под Немцима. Данас су полу-независни — с Аустријом имају двојну краљевину. Па ипак, под њиховом је управом данас више народа, него што икада имађаху у својој самосталној држави — у круни Св. Стевана. Аустрија је зарад својих интереса принела Маџарима на жртву све остале народности, којих је у краљевини Маџарској двојином више од самих Маџара!....

Угарска је богата сваковрсним природним производима. У њеној се низији производи много жита, а после Француске има највише вина; од којих су чувена и цењена: токајско, виљанско и печујско. По пространим пустарама — Puszta — пасу небројена стада говеда, коња и оваца. Нарочито је добар сој коња и свиња; коњарство је развијеније него ма где у средњој и западној Европи.

Маџари се не баве индустријом и трговином. Већина индустријалаца по варошима је немачког порекла, а трговина је сасвим у рукама Евреја. Ма да Маџари нагло напредују, у њих је још мало подобности за виши културни живот. Изузимајући главно место Будим-Пешту, која је лепа и европски уређена варош, њихова су места по унутрашњости колосална, често имају по неколико десетина тисућа становника; али су то у правом смислу села, која не одговарају западном појму о вароши; с ниским кућерцима, покривени често сламом,

и са широким песковитим улицама; а само по уређенијој пијаци и великом пространству имају нешто сличности с варошима. То показује, да су осећаји за лепотом, симетријом и орнаментиком још на доста ниском ступњу; са чега им ни варошка архитектура није развијена.

Мора се признати, да Маџари у последње доба напредују врло нагло у културном погледу. Њихов је глас у Аустро-Угарској моћан. Жудња за самосталношћу прожела је све редове њихове интелигенције. Њихов је патриотизам велики. Све су учинили, да им главно место, њихова омиљена престоница Будим-Пешта, буде велико-варошки — престонички уређена. За њу су поднели многе, изванредне жртве, и — она је одиста красна варош.

Маџар и Маџарица с Алфелда.

Маџари на Алфелду лепог су узраста, косе мрке боје, снажни, добре воље, поносити. Људи премашају жене и по узрасту и по лепоти. Лако се одушеве великим жаром, али се и брзо расхлађују, те одушевљење често уступа место потпуној апатији. У раду, при жетви, на летњој припеци, необично су вредни; али после тога проводе апсолутно у беспосличењу и банчењу.

Маџар је у кући угледан. Кућење му је чисто, пространо. И богат Маџар увек више воли простоту него украсе и кинђурења — противно Србима маџарских крајева, који често већину своје имаовине страће на наките. Маџар живи веселим животом; јако воли игру и музику

— мађарски је „чардаш“ чувен надалеко. Гостопримљив је, а многе је обичаје попримао од Словена онако, као што му је и народни језик пун српских и словенских речи и облика. Знатна му је карактерна црта нека детињска наивност, која изненађује човека, нарочито код старијих људи.

Мађари су искрени и јуначни. Само су неправедни у погледу на остале народности у њиховој држави: у своме шовинизму хтели би све да помађаре. Отуда су Румуни, Срби и остали Словени у Угарској јако угњетени.

Мађарски чардаш.

На Алфелду се још и данас понајдуже одржала мађарска народна ношња; ну ње већ и ту нестаје под брзим корацима западне културе. Њена сјајност и шаренило, блиставе шљоке и јасне боје, уступају место простијем, полу-варошком кроју и угаситим бојама. Али ћете често видети момка у краткој, дебелој, ланеној кошуљи са широким рукавима, у широким и набраним гаћама, које личе на женске сукње, у чизмама до колена и с округлим филцаним шеширом широког обода. Уз то долази тежак овчији ћурак — „Bunda“ — или шарен, везен огртач — „Szür“ — од тешког белог сукна с великим копчама од месинга. Жене пак носе узане мидере у боји, беле кошуље с набраним рукавима, кратке сукње, које натрпају једну преко друге у невероват-

ном броју, високе мушке чизме, које све више уступају места подеснијој плићој обући.

На Алфелду постају и оне многобројне народне песме, које се брзо распростиру по целој земљи. Њихову садржину чине обично љубавна туговања, у сликама често незграпним и несмисленим; а облик и размер сасвим су произвољни. Странца, коме непреводљив текст остаје често и без тога неразумљив, примамљује необична мелодија — од чести сетна, од чести дивље ватрена, коју свирачи с пустара, Цигани, знају онако заносно да изводе.

Површина српско-маџарске низије, Алфелда, цела је песковита и таласастог облика. Њена просечна висина над морем тек је 100 метара. У многим је крајевима сасвим равна, без икаквог узвишења, без икаквог брежуљка. О већим, старим шумама не може бити ни говора; али је у последње доба у том погледу много учињено, нешто од државе а нешто од појединих, имућних људи.

Многе веће и мање реке кривудају споро по овој равној површини с неприметним падом, те се често разливају по великим просторијама, остављајући шкодљиве баруштине и рогозне мочари. У том погледу Тиса, која је у осталом корисна по становнике великим богаством риба, јако је омрзнута. Јер кад у пролеће изађе из свог корита, поплави најлепша поља и најбогатија места, те оставља слику беде и жалости. Ну најжалосније је, кад поред Тисе и Дунаво изађе из свога корита. Тада се богати Банат претвара у море, које сарањује све лепе наде банатских становника за читаву годину, па и више — у том мору многи од становника налазе и свој гроб! Али, кад таласи стукну у своја корита, тада из шљамасте земље ниче зрно чудноватом бујношћу и обилношћу, — а то је оно, што банатске становнике, поред све несреће, чини задовољним у овим равницама.

Ну и без поплаве, Алфелд је пун мочари и баруштина. Оне на неким местима достижу знатну величину, те имају облик језера, као код Сегедина и Суботице. Онај део између Тисе и Дунава, у Бачкој, сувљи је, песковитији и мало виши. Зарад исушивања већих бару-

штина, или и зарад пловидбе, Алфелд је испресецан каналима, од којих су најзнатнији: Францов канал у Бачкој, дугачак 108 километара, и Бега-канал у Банату од 207 килом. Оба су пловна, а само на први утрошено је $6^1/_2$ милиона динара. Регулисање река отпочето је нарочито од 1885., после огромних поплава, које се тада десише. Чишћење речних корита и подизање огромних насипа против поплава изводи се у великим размерима. Предрачун за те послове износи преко 60 милиона динара.... А шта је код нас учињено за регулисање једне Мораве, коју бисмо могли, са мало жртава, начинити пловном од Дунава до Сталаћа?....

За путника је врло несносна једноликост мађарске низије. Сама монотонија! Куд год се макнете, сви вам путови, сва места изгледају подједнака — једно као и друго. Довољно је да прођете једним најкраћим путем, да видите само једно место, па да добијете појам и о свима другим. Путови, прашљиви или каљави, отегли се у бескрајност по песковитој или мочарној равници; села велика, ушорена, с кућама ниским од набоја и „шиндром" покривеним, с црквом и њеним високим, неукусним торњевима; бунарски ђермови, чопори чупавих и полу-дивљих коња, циганске чадре и многобројне ветрењаче, које се у купастом облику и с дугим крацима покретнога витла дижу из равнице, те потсећају на витештва Дон-Кихота од Манче; хоризонат раван, без најмањег виса, без шумарка, без промене која би годила оку...

Досада, страшна досада! Како се тада Србин из Шумадије жудно сећа својих малих и убавих удољица, лепих и китњастих брежуљака, шумарака, висова и планина!....

Али, у овим великим равницама има једна појава, која се не виђа у нашим крајевима. Она је врло занимљива, а обично се јавља у степским пределима, као и на мирној површини морској, — појава, која у науци носи назив „*Fata Morgana*", а коју наш народ зна под именом: „*Тера бака козлиће*".

То је природна појава, која вас на један мах изненађује, збуњује, очарава. За њу би се могло рећи да је: зрачна опсена. Изгледа вам, као да гледате какву

чаробну слику из „Хиљаду и једне ноћи“, као да сањате какав чудноват сан. Пред вама се у ваздуху указују чудновате слике кулâ, замкова, насељених места, планина, морских лађа с катаркама — као у каквој великој панорами. Празноверица народна тумачи ту појаву као дело неке тајанствене „волшебнице“, виле Моргане. По келтској скасци, то је кћи краља Пандрагона а презрена драга Ланцелотова, која и данас још живи у Фата-Моргани....

У науци се та појава објашњава нарочитим преламањем зракова кроз ваздушне слојеве. Из физике је познато, да се зраци светлости преламају, кад пролазе из гушће средине у ређу, или обрнуто. То исто бива и кад зраци пролазе кроз ваздушне слојеве разне топлоте. Отуда бива, да се често могу видети предмети, који су у великој даљини, заклоњени, те се иначе не би могли непосредно видети. Зраци са предмета преламају се кроз ваздух тако, да долазе у око посматрачево — слично оном одбијању зракова од површине воде, по којима се предмети на обали виде у води као у каквом огледалу.

Има предела, који су нарочито повољни за такве појаве. Такве су обале Сицилиске мореузине, велике пешчане равнице Персиске, Татарске, Мисирске и др. И у мађарским равницама често се виђа таква појава. Мађари је називају „Délibab“, и имају за њу причу, сличну оној келтској о краљевој кћери. Откуда је у нашега народа онај назив — „Тера бака козлиће“ — нисам могао сазнати.

Ево како мађарски књижевник *Хунфалви* описује ту појаву:

Сунце се почело пети све више; нестало је јутарње свежине; ваздух бива све топлији. Наједаред нам се учини као да смо у какву другу земљу дошли. Пред нашим се очима простире читаво море. Тамо, не баш далеко, оно се лелуја и таласа у бисерасто сивој боји. Несташно је, час нам се приближи, час побегне далеко од нас. На један пут се око нас разлије, по оној сухој, тврдој површини, по којој смо пре једног часа ходили, — са свију нас страна окружава чаробно море. Из плаве површине његове водене масе подижу се шумарци, села,

замкови, градови.... те образују у ваздуху величанствене групе. Чудновато се мењају те слике. Час искрсавају дивне алеје с високим дрвећем, које се укрштавају и кривудају пред нашим занесеним очима; час се уздижу лепе шумске стазе и брегови, крунисани ваздушним замцима. Красне цркве и торњеви, дивне вароши и села, мењају се једно за другим... Приђе ли се ближе, од један пут ишчезне цела та величанственост, а место ње незнатни жбунови, трновити чкаљ, једна сањалачка рода, један бунарски ђерам, један опали кућерак, чадра или засеок; то је све, што је заостало од оне чаробне слике... Ну сад се приближује читава војска невиђених џинова; страхотне су то слике и прилике, од којих вас гроза хвата; подижу се као грдосије, на главама им рогови као дрвеће дугачки, које гордо носе кроз ваздух. Потмуло хучање и топот увећавају вам страх. Ова рогата чудовишта прате људски џинови. За један тренутак раздвоји се застор; пред вашим погледом пасу стада говеда, поређаних у реду као каква чета....

Ето, таква је та необична природна појава „Фата-Моргана“; таква је та мађарска Делибаба с њеним чаробним сликама, коју је лепо опевао и највећи песник мађарски, Петефи — помађарени Србин „Петровић“.

Срби у Банату и Бачкој. Њихова досељавања. Српска Војводина.

Упознавајући карактерне особине српско-мађарске низије, Бачке и Баната, напоменули смо ону разноликост народâ, који на њој живе. То је одиста чудан конгломерат, чудна мешавина народности и језика, каква се у Европи више не налази. На сразмерно малом парчету земље има ту десетину разних народа и скоро толико исто вера!....

Било би подесно, да се на овом месту упознамо с главним представницима њиховим, као нашим блиским суседима. Ну од свију њих, нас највише могу интересовати наша браћа, Срби, затим Маџари и Румуни, а њих и има у највећем броју. О Маџарима, о њиховој историји и карактерним особинама, већ је било говора. О Румунима ћемо доцније имати за то нарочиту прилику. А овде ћемо проговорити коју о Србима, о њиховом досељавању и њиховој злој судбини.

Бачванин и Бачванка.

У основним особинама српскога карактера: у народним осећајима и идеалима, у љубави према српској отаџбини и историји, у одржавању и поштовању старих народних обичаја и врлина, у привезаности за породични живот, у гостољубљу и дружељубљу, — у томе се слажу Срби из свију крајева, па било то у слободним, данас независним државама српским, у којима се безбрижније могу неговати народне врлине, било у оним деловима

српских земаља, које још притискује туђински јарам; било у сиромашним гудурама кршне Црне Горе, било у богатим и култури приступнијим равницама банатским.

Али, у појединим областима ипак се налазе неке разлике, које их одликују.

Србин, који је испод азиске обести морао напустити своје старо огњиште, па тражити склоништа ту, у равницама Тисе и Дунава, појамно је да је морао претрпити неке промене, док се навикао на своје ново становиште, док је, с оружјем у једној и плугом у другој руци, створио себи колико-толико људску егзистенцију. Сем тога, разни пределни, климатски, државни и друштвени утицаји чинили су, да се повећају разлике у цртама српскога карактера. Отуда се могу наћи особине, које одликују и Банаћане од Бачвана и од Сремаца.

Банаћанин.

Србин у Бачкој, станујући у богатој области, имућан, навек је добре воље, нарочито после сређене жетве.

Његови му односи дозвољавају да може добро живети; његова је кућа пространа, пуна, богато а често и раскошно намештена. Отуда је Бачванин склон мирном животу, у коме се развијају особине: безбрижност, хумор и веселост. Бачке народне песме већином су веселе али лаке садржине. Зимње је доба за Бачванина доба великог весеља и гошћења. И саме жене и девојке у Бачкој су слободнијег, живљег и несташнијег понашања, него у другим крајевима српским. Та је живост природна, неусиљена.

Банаћанин.

Друкчије је у Банату. Честе елементарне непогоде и штете, којима је та, иначе богата земља, изложена; карактер земљишта, које се шири у непрегледност, не стварајући оку скоро никакве промене; — то су главни узроци, који становнике ове велике низије чине озбиљним и меланхоличним. Тиме се они јако разликују од Бачвана и Сремаца пријатељског и веселог понашања, као и од сиромашног, али здравог, снажног, јуначког и даровитог. Србина из горње Војничке Границе.

Познато је, како је неумрли Бранко у своме колу лепо окарактерисао ову нашу браћу:

Банаћани.

„Ао, Сремче гујо љута,
Сваки јунак по сто пута!...
Ој, Славонче танани!
Банаћане лагани!
Ој, Бачвани, здраво, здраво,
Ко ј' у песми већи ђаво!...“

Биће интересно, да изнесемо оцену Немца *Хекша* о карактеру Срба у опште и о карактерним цртама Банаћана напосе.*)

„Србин се јако разликује од остале своје словенске браће карактерним особинама и својственом му живошћу.

---

*) Die Donau, Heksch, 1881. Wien, стр. 587—590.

„Црте лица су у Срба лепе и правилне, нос дугачак с доста приметним орловским испупчењем; она типска словенска ширина јагодица и пљоснати нос не налазе се код Срба — Rasciern — у које племе рачунамо Србе, Црногорце и Далматинце. Хрвати су такође чланови ове породице, и разликују се само вером, јер су католици; ну то је између њих моћна преграда....

Сремац и Сремица.

„На степеницама човечанског друштва Србин стоји над Румуном много више, а по карактерним особинама према њему је управо Чимборасо; шта више, Србин има нешто, што ни најблагороднији и најобразованији Влах нема — има дух ритерства. Србин је кавгаџија, прграв, брзо се лаћа оружја; али се то дешава face en face, у сред дана — а не из потаје, подло и кукавички.

„Србин је много окретнији, вреднији и чистији од свог румунског суседа; има нагон за тековином и чувањем стеченога — али ипак не чека да му „сунце стомак греје“, као што он у подсмеху вели за Румуна; и у јелу и пићу је раскошнији, шта више, има и неколико народних, врло укусних јела; код српске се домаћице може јести баш врло добро, док то још није потврђено ни о једној Влахињи.

„Ратничка храброст и војнички дух у Срба свакад су признавани. Народне песме, то право благо српско, врло су обилне, и показују да овај народ има велики песнички дар; још је Гете заволео српске песме, износећи их у своме „Westöstlichen Divan“...

Сремац.

„Банатски Срби носе, по мађарски, усукане бркове. Народна ношња оба пола наликује на румунску; жене носе ђердане од сребрног новца и минђуше од срме; лепу, густу косу у дебелим плетеницама обавијају око главе у облику венца, а лети је ките цвећем. Српкиње улажу много труда око вежења својих кошуља, које су из доброг, врло убељеног платна; јако им је у вољи кецеља од црне свиле, а таква и марама, којом се забрађују, а где је могућно и цела је сукња свилена, с врло много набора. Само најсиромашније Српкиње носе опанке („бочкоре“), а обично ципеле, накићене машлијама и ружама од пантлика, у којима се аристократски презентује мала нога, да би им многа лади или северо-

немачка дворска дама позавидела, које, као што је познато, не само што живе „на великој“, већ, на жалост, и на здепастој нози. Красан ход једне „Рацкиње“ има се према начијем шепељању албионових кћери, као кас какве Штајеркиње према pas ɯinсе француских дама из фобурга Сен-Жерменског.

„Значајно је, да се угарски Србин држи за нешто бољег од племенског брата из Кнежевине, кога разликује од себе називом „Сервијанац“; ну и овај му се одужује, називајући банатског Србина „Швабом“...

„Још је једна појава интересна, да Срби Маџаре, с којима толико пута беху крв и нож, истина мрзе као равноправне противнике, али их и поштују; док немачке досељенике, који су се овде-онде увукли у њихову средину, презиру као тврдичаве и „лукаве Швабе“. — —

* * *

Чудновата је и жалосна историја Срба̑ у Угарској!

Упознавајући невоље, које Србе негонише да напуштају своја стара огњишта и своју красну отаџбину, па да насељавају банатске пустоши и мочари; упознавајући огромне услуге и жртве, које подносише за господство Маџара и Немаца; упознавајући многа обећања, која су им вазда обрицана кад је требало од њих црпсти какве услуге и користи, а навек одузимана и најмања права, кад се ти господари находише у безбедности; — није могућно а да се човек, ма то био и туђин, не узбуни против неправде, која је српском народу у Угарској непрестано чињена; против зле судбине, која га није скоро нигда остављала; против маћиског понашања оних, који су га обманама домамљивали под скиптар своје круне!...

А да како ли се мора осећати Србин, кад представа ту историју јадног и несрећног племена српског?...

Бити у свему бољи, племенитији, јуначнији него толики други; бити изложен страховитим бурама и борбама кроз толике векове; жртвовати се немилице за слободу своју и за слободу и господство толиких других народа, горих од њега, па не наћи нигде искрене пот-

поре, нигде праведног заклона, већ трпити само непризнавања, гоњења, тиранисања, — — то је да се човек заплаче! Душа је готова да зајеца у болу, што га изазива увређени понос народни, да загрца у сузама, што их измамљује тако несрећна, тако жалосна судбина српског народа!...

Ну, плакати — женама би зар доликовало. Бити издржљив, бити карактеран, бити родољубив, па стегнути срце и чекати — нада на боље и срећније дане неће нас остављати. — —

Још пре досељења Срба било је у овим крајевима словенских племена, која су се, измичући испред дивљих хорда азиских, расељавала око Дунава и по Балканском Полуострву. Покрет Словена отпочео се јаче ширити нарочито после пропасти силне државе Хунске крајем петога века. По досељењу Срба у Мезију било их је и с оне стране Саве и Дунава.

После пропасти српскога царства на Косову, навале Турака на српске покрајине утицале су на *исељавања у Угарску*. Још под краљем Жигмундом, око 1420., находе се прве српске колоније на острву Чепељу и око Будима; шта више, у самом Будиму Срби населише велики део вароши, који се и данас још назива „Рацка" или „Српска варош".

Косово је саломило српску државну самосталност. Срби се морадоше борити и крв проливати у туђу корист. Ма да су Турцима плаћали данак, ма да су им помагали и у ратовима у Азији против Татара, ово мусломанско племе, острвено победама свога оружја, хтеде да утре и најмањи траг српске самосталности. То нагна деспоте српске да ступају у савезе с Мађарима. Од тог доба настају грдне патње српскога народа, и он је, измичући испред Турака, бежао преко Саве и Дунава, да се уклони од дивљачког насиља.

За времена, кад је деспот Ђурађ Бранковић имао своје градове по Угарској, увећао се број српских насељеника у Угарској. Прва већа сеоба била је под *Змај Деспотом Вуком* (1481.), када је прешло око 50.000 душа, који се настанише у Банату, већином око Темишвара.

Тада пређоше и *браћа Јакшићи*, *Кнез Павао* са својом браћом и војвода *Радич*, водећи собом велики број породица и храбрих људи, који се уз Маџаре борише против Турака. Досељавање је било све знатније, и краљеви угарски, којима је оно годило, даваху досељеницима разне привилегије, које се односише не само на слободу вероисповеди, већ и на ослобођавање од краљевске царине, на одржавање самосталне политичке администрације, и т. д. Прослављена гарда краља Матије Корвина, позната под именом „црна легија“, састојала се већином из сремских Срба. Сем угарских низија, Срби су насељавали тада и Хрватску и Славонију; и од тих пресељења позната су у већој мери она под *Вуковићем* и *Беашиновићем*, када пређоше многе тисуће породица из Босне и Старе Србије. Срби, који су се насељавали по границама царства, добише нарочите привилегије, да би с оружјем у руци чували границу. Они добише и нарочиту организацију, која се поступно претворила у особену установу, тако звану Војничку Крајину, која се одржала и до најновијег доба.

После пада угарске самосталности на Мухачу, Срби се борише једино уз Немце, за Аустрију. За те борбе, за многе јуначке жртве, добивали су од царева аустриских разна права, утврђена привилегијама, ну она остајаху већином само празна обећања. Она су давата и обећавана кад год су Срби својом крвљу требали да спасавају царевину; а иначе, не само што им та права не беху признавана, већ су често били изложени гоњењима због вере, с једне стране утицајима католицизма. а с друге калвинизма; ну Срби се снажно одупираху, остајући верни православној цркви.

Уз знатну помоћ храбрих Срба отерани су Турци од Беча, а затим и из осталих крајева Аустро-угарске монархије, док најпосле не буде ослобођен и са̑м Београд. У след тих победа почеше се Срби поново селити из своје отаџбине, надајући се, да ће се у њу вратити у бољим приликама. Тако им је и обећавано; али се преварише — у новој постојбини чекаху их многа зла и невоље.

Кад се цар Леополд зарати с Турцима 1684., намисли дићи на њих све хришћанске народе у Турској, нарочито Србе. Тога ради наименова деспотом српским потомка из породице Бранковића, *Ђорђа*, и позове пећскога патријарха *Арсенија Чарнојевића* да пресели народ у Аустрију, обећавајући му у својој царевини велика права и наду, да ће се с народом скоро вратити у ослобођену, самосталну Србију. И Чарнојевић пређе Саву и Дунаво с 40.000 породица, које се настанише у Срему, Бачкој, Банату и Славонији, па дуж Дунава до Сент-Андрије и Будима.*) За Аустрију је то била велика добит, што се ратнички народ српски у толикој мери настањује на границама угарским, дакле с оне стране, с које је грозила опасност. Рат се с Турцима настави, и Срби се храбро борише, учествујући у великом броју. Историописци тих, као и доцнијих ратова, с особитом хвалом истичу велика јунаштва, што их Срби починише.

Ну тада, као и навек доцније, политика аустриска беше себична и лукава. Аустрији није годила самосталност српскога народа; њој требаху Срби покорни и погодни за њене интересе. С тога је брзо уклањато све, што би могло водити и најмањој политичкој самосталности српској. Деспот Ђорђе буде одмах затворен, без икакве кривице, без саслушања и суђења. И овај последњи деспот српски умре у чешком граду Егру, после 22 године тамновања! Ето како се почела Аустрија одуживати српском народу за оне огромне жртве, које је за њу подносио!...

Молбе српске не помогоше да се Ђорђе ослободи тамновања; али цар допусти Србима да могу изабрати *војводу*, који ће управљати њиховом војском. Срби изберу *Јована Монастирлију*, ну цар га наименова само за вице-војводу. А кад помреше Чарнојевић и Монастирлија, Срби не добише више ни патријарха ни војводу. Они беху у војсци подељени на чете, којима управљаху Немци. Па ипак, Срби и тада, као и навек доцније, беху верни „бечкоме ћесару.“ Кад *Ракоци* диже у Угар-

*) Пошто су тада породице живеле у задругама, рачуна се, да је с Чарнојевићем прешло око 500.000 душа. Може се насигурно рећи, да је после те сеобе било у Угарској најмање око 800.000 Срба.

ској буну, Срби се бораше храбро за цара против угарских побуњеника, чиме се јако замерише Маџарима, који су им се у свима доцнијим приликама горко светили, сметајући навек да се Србима признају дате повластице.

Под Карлом VI Аустрија поново зарати с Турцима. Принц Евђеније освоји Београд. И тада се Срби јуначки бораше. На свакој страни својих писама, писатих цару, Евђеније нарочито напомиње јунаштва Срба̑; то му беху „најбољи стрелци“, то „најлакша коњица“, то „најпоузданији браниоци задобивених места“... И Карло је покретао на нову сеобу оне Србе, што се налазише под Турцима. А пећски патријарх *Арсеније IV Шакабенда*, придобивен обећањима аустриским, подиже народ са његовог огњишта. Турци сазнадоше за ову сеобу, ударе на народ, многе исеку а многе у ропство одведу. Патријарх је једва умакао у Угарску с кнезом *Атанасијем Рашковићем*, који преведе 1500 наоружаних људи.

По смрти Карловој дошла је на царски престо његова кћи *Марија Терезија* (1740.). Против његових непријатеља борило се 14.000 Срба у разним ратовима, који су трајали више година у Пруској, Баварској, Чешкој и Италији. Неприлике, које за њу насташе у царевини, бацише је у крило Маџара; и они добише знатна права. А Срби? Поред свих заслуга за царски двор, поред свег старања да се покажу верни и достојни обећаних права, Срби су вазда остајали пасторчад; дата им права нису испуњавана, ма да су их цареви, један за другим, потврђивали; шта више, почеше их због вере поново гонити, хотећи да их поунијате.

Срби, као и остали Словени у Аустро-Угарској, не беху друго до роба за поткусуривање рачуна између Немаца и Маџара. Они су у више прилика потраживали своја крвљу стечена права, тим пре, што већи део Срба не беше ни дошао у Аустро-Угарску својом иницијативом, већ позивом и обећањима, што најочитије потврђују саме привилегије. Ну све беше узалуд.

Да би учинили крај својим патњама, Срби устадоше на оружје под капетаном *Пером Сегединцем* (1735.). Ну ни побуне, као ни молбе, не умекшаше царску владу. Срби су били још већма гоњени; многи одлични Срби

и свештеници иструнуше по тамницама од боја и глади, а многи беху поубијани. Српски народ виде, да му под Немцима није ниуколико боље него под Турцима. С тога се велики део одлучи на нову сеобу: под *Текелијем* иселише се из аустриских земаља у Русију 100.000 Срба. Па и после те сеобе беху Срби у Угарској гоњени због вере, зарад чега се још једном дизаху на оружје (1755.).

Под царевима Јосифом II и Леополдом II потпомагана је слобода вероисповеди, и Срби мало дахнуше душом. У свима ратовима аустриским они се храбро бориште, давајући више војника него ли неколико других области заједно. Године 1789., кад аустриска војска под *Лаудоном* освоји Београд, дигнут је и у Србији устанак, и српски се *„фрајкори“* јуначки бориште. Под самим капетан *Кочом* било је 10.000 устаника. Тај су рат Срби и назвали *„Кочином Крајином.“*

Не ћемо овде ни додиривати оно зло стање и несреће, које сналазише Србе у *Србији* после свију оваквих ратних похода аустриских. Напомињемо само, да су Немци у три маха остављали Србе огорченим Турцима на милост и немилост. Први пут по Карловачком миру 1699., други пут по београдском уговору 1739., а трећи пут после Лаудонових ратова 1792. У свима ратовима својим Аустрија је сама бунила Србе преко официра својих и растурајући у народ прокламације; позивала их је да се дижу против Турака и да се боре уз њену војску, обећавајући им ослобођење од Турака и државну самосталност...

И за Србе у Угарској насташе опет невоље. Још под Маријом Терезијом била је установљена нарочита *српска* дворска канцеларија за расправљање ствари српскога народа. Ну интриге мађарске успеле су, да нови цар, Франц I, који се круниса мађарском круном 1792., укиде српску канцеларију, а управу над српским пословима повери *угарској* канцеларији! У српским крајевима буде уведен угарски управни систем. На тај начин беху Срби остављени Мађарима на милост и немилост. Не имађаху више никакве политичке власти, која би се ста-

рала о њиховом добру; морадоше подносити све неправде, које су им чињене..

Било је помена, да су у Аустрији најпре организоване нарочите чете за одбрану царских граница, а доцније су установљене нерочите Војничке Крајине. И крајеви, у којима Срби живљаху, сачињаваху такве Крајине. *Српски Граничари* беху најбољи део аустриске војске. Они су кроз много година проносили славу аустриског оружја, борећи се јуначки по свима крајевима Европе. Нетрпљивост маџарска чинила је, да су Срби као неку благодет сматрали Војничке Крајине. И ако беху под командама немачких официра, били су ипак задовољни, јер су у скупу, јер су непосредно под влашћу бечке ратне управе, те не морадоше трпити маџарска насиља. —

* * *

На овој историји досељавања и страдања Срба у Угарској задржасмо се мало дуже. Говорити о Бачкој и Банату, немогућно је не сетити се с болом у души свију оних жртава, што их српски народ подносаше за добро и име туђина — Немаца и Маџара, а сам остаде у крилу њиховом без потпоре и заштите! Ну ми побројасмо само неке, главније моменте те жалосне историје. Остаде нам још један, завршни и најжалоснији део њен, који је у исто доба и најважнији у целој тој трагедији угарских Срба.

То је — *Српска Војводина.*

Године 1848. беше цела Европа у покрету. Од западних држава не остаде скоро ни једна, која у већој или мањој мери не осети последице тог слободоумног покрета.

Догађаји у Бечу изазваше пад Метерникове апсолутистичке владавине. Они одјекнуше у Пешти, а учинише и у целој царевини силан потрес. Маџари прионуше да извуку за се што веће користи. Хрвати тражаху да се на основима националне самосталности подигне зграда Троједне Краљевине под засебним управним уређењем. Ну нигде не беше тако живог покрета као у Срба, који

радосно дочекаше овај тренутак, мислећи да за њих свиће нова зора.

Нови Сад беше зборно место српских патриота. Они доконаше, да је сад, ил' никад, време да се остваре њихове праведне жеље, међу којима на првом месту беху: повратак патријаршког и војводског достојанства. Интересно је, да у први мах српске вође беху у недоумици, коме да се обрате са својим захтевима, Пешти или Бечу; коме да пруже пријатељску руку, коме да понуде своје услуге!

Српски захтеви беху склопљени у 17 чланова. Буду изабрани посланици, који ће их поднети маџарској скупштини — дијети. *Кошут* беше према њима непопустљив. Он тврђаше, да разне народе у Угарској може ујединити само *маџарски језик!* А кад се српско посланство одупре таком гледишту, доказујући правичност српских захтева и опасност од таквих увреда, Кошут помамно заврши: *„Тако дакле, онда једини мач може решити ту ствар!...*

Сила је тих речи страховита! Она је одлучила. Она створи непомирљивост између Срба и Маџара. Срби се окренуше цару и Аустрији.

Српске се вође предадоше свом снагом на уређивање народне одбране. Угарска застава беше свуда замењена народном тробојком. Узрујаност обузе Бачку, Срем, крајине и Банат. Проглас опсадног стања и преки судови маџарски не зауставише покрета.

Беше сазвана *Мајска Скупштина.*

Карловци беху премалени да сместе цео онај народ српски, који се 1. Маја, са заставама и уз певање јуначких народних песама, искупи у више хиљада из разних крајева српских у Аустро-Угарској. Под ведрим небом прочитане су старе, обећаване привилегије. Тражило се да се оне испуне. Народ одушевљено подиже на руке седога митрополита *Рајачића* и прогласи га патријархом. Затим изабра за војводу *Стевана Шупљикца.* После тих свечаних одлука зазвонише звона; пушке стану пуцати а радостан народ запева „многаја љета“, па онда „Сеј ден јегоже сотвори Господ!“ То је певао као из једнога гласа цео сакупљени народ у Карловцима!...

Скупштина објави, да српски народ треба да има своју националну и политичку самосталност, признавајући врховну власт аустриском дому и угарској круни. Искаже жељу, да се „*Срем* и његове крајине, *Барања*, *Бачка* с Бечејским и Шајкашким окрузима, најпосле *Банат* с крајинама и Кикиндским округом, подигну на *Српско Војводство*." Затим је изјављена жеља за заједницу с краљевинама Хрватском, Славонијом и Далмацијом, и за братске везе између Срба и Румуна у Банату и Ердељу.

Како праведне, како ли скромне беху ове жеље српскога народа, које су му у виду привилегија обећаване још од пре 150 година!

Одлуке скупштинске изазваше крваву заваду између Срба и Маџара. Скупштина буде проглашена за бунтовну, избор патријарха и војводе за незаконит. Падоше многе жртве преких судова у Бечеју, Бечкереку, Кикинди и другим местима. Многе куће и цркве беху похаране, многа села опустошена и попаљена.

Срби брзо уредише отпор. Покретом је управљао скупштински Главни Одбор. Врховно заповедништво над војском беше поверено Ђорђу Стратимировићу, бившем официру, младићу од 26 година, одважном и даровитом. Прва борба беше код *Карловаца*, коју гомила Срба, неуређена и ненаоружана, одржа над једним одељком редовне војске. То је утицало на одушевљење, одважност и самопоуздање. За кратко време било је под оружјем 15.000 устаника с 40 топова, који беху заплењени. Борбе у Бачкој и Банату беху срећнога успеха. На *Србобрану* — *Сентомашу* — одржаше Срби славну победу против много веће, редовне војске угарске, коју водише виши официри!

Устаницима дође из Кнежевине помоћ од 12.000 добровољаца под командом јуначног војводе *Стевана Книћанина*.

Кад се у Бечу увериште, да Маџари газе права царске круне, пођоше на њих с војском из Аустрије и Чешке. На њих пође и хрватски бан Јелачић, а диже се устанак и међу Словацима и Румунима. Али се Маџари одлучно спремаху за борбу. Скупштина одлучи да се наоружа 200.000 војника, и одобри за рат 42 ми-

лиона форината. Кошут и његови другови покушаваху тада да се приближе Словенима; али беше већ касно. У два маха нападоше Маџари на Србе; ну Книћанин их страшно разби на *Томашевцу*.

Срби су били срећни на бојном пољу. Али не беше тако и на политичком. Тешко иђаху погодбе с аустриском владом. Ако је реч о војводи — како да му се одреди област? Ако се говорило о патријарху — неће ли, тобож, бити увређена Русија? Уздајући се у добар исход борбе с Маџарима, устезаху се да учине што за Србе. Ну кад стрпљење пређе меру, Срби попретише споразумом с Маџарима; у том смислу и патријарх упути споменицу бечком двору. То је утицало на двор, коме овога пута не могаше бити све једно, хоће ли одважан српски народ пасти на вагу Угарске.

С тога цар, Фрања Јосиф I, издаде проглас, у коме „*Свом честитом и верном народу српском, који се у сва времена одликовао својим пристајањем уз царски дом и јуначким усрђем, којим се борио с непријатељима Нашега престола и Наших краљевина*“ — потврђује Рајачића за *патријарха* и ђенерала Шупљикца за *војводу*. „*Наша је царска воља и намера, да потврђујући ова духовна и световна достојанства, дамо честитом и верном српском народу јамство за унутрашње и народно уређење, које се подудара с његовим потребама. Чим се поврати мир, прва ће и најпреча брига бити Нашем очинском срцу, да уредимо и установимо ту народну унутрашњу управу на темељу права, једнаких за све народе.*“ Овај је проглас издан у Холомуцу, 15. дек. 1848.

Срби беху задовољни. Шупљикац, који је био с војском у Италији, дође међу Србе још пре обнародовања царскога прогласа, 25. Септ., дочекан највећим одушевљењем. Он се одмах упути на бојна поља, да прегледа војску. Оног истог дана, кад је цар Фрања Јосиф потписао поменути проглас, Шупљикац умре у Панчеву згођен капљом. Народ српски, узбуђен овим ненадним догађајем, верује да је отрован.*)

---

*) Ево како г. М. Ђ. Милићевић у своме „*Поменику*“ описује смрт војводину:

Нагла смрт војводина беше жалостан удес, који у српскоме народу изазва зле слутње за ново војводско достојанство. Те слутње не беху узалудне, јер српски народ не доби више свога војводу.

Даљим пословима војничким управљала је аустриска влада, којој Срби беху постали прости помагачи. Двор западе у струју назадњаштва. Рајачић, који је и дотле био велики пријатељ царскога двора, заваран патријаршким достојанством, спусти се на ступањ службеника царског. На скупштини у *Темишвару*, који је одређен за центар војводинске управе, буде крајем Јануара 1849. изабрана ***привремена влада*** — министарство — из кола Рајачићевих пријатеља....

Аустриска војска уђе у Пешту. Угарска влада измаче у Дебрецин, и ту у крилу народа припремаше народну одбрану. За кратко време беху Книћанин и ђенерал Тодоровић очистили од Маџара Банат и Бачку.

Одмах после тих успеха аустриски двор похита да покаже своје неверство према „верним“ Србима. Докле је Аустрија брала плод српских победа скупом крвљу плаћених, дотле њени официри почеше немилостиво прогонити српске устанике. Народна се тробојка замени царском заставом, народни се одбори силом растераше,

---

„На крају прве половине декембра стигао је у Панчево. Ту добије глас, да 3000 Србијанаца под командом Милутина Петровића, брата Хајдук Вељковог, долазе браћи у помоћ. Шупљикац се обуче у свечано одело, седне на коња и, окружен својом пратњом, изиђе на крај вароши и поздрави Србијанце.

— *Нек' види Јевропа! Нек' види свет,* рекао је он, — *како брат брату помаже!*

„На тим га речма засие љут, загушљив кашаљ тако, да више није могао проговорити. Кашаљ је бивао све јачи, докле се војвода најзад зацене и поведе да падне. Пратња га прихвати, скине с коња, унесе у једну сиротињску кућицу, где у 5½ часова по подне издахне; то је било 15. дек. 1848. год.

„Панчевци оно вече с буктињама пренесу у варош војводино тело. Други дан је пренесено у Земун, где га је опевао патријарах Јосиф Рајачић, и оданде је однесено у Крушедо, те укопано до Деспота Ђорђа Бранковића и Монастирлије.

„Тако се завршио живот Стевана Шупљикца, последњег војводе српског у Аустро-Угарској!...“

села разоружаше, немачки се језик наново уведе у граници. Залуд је Рајачић, нагнан народним протестима, покушавао неке опомене, — не послушаше му гласа. У то српска влада позва натраг Книћанина и његову војску. Мајерхофер буде наименован за врховног заповедника у Бачкој и Банату.

Ну ратна је срећа променљива. Маџарима пође за руком да саставе замашне војске. Под *Перцелом*, *Бемом* и *Гергејем* они се нечувеном снагом винуше из средине земље у крајње делове њене. Аустриска војска узмаче и напусти Тодоровића, који буде разбијен. Маџари уђоше у Бачку и Банат, а народ се разбеже преко Дунава у Срем. *Стратимировићу* испаде за руком да прикупи код Тител около 4000 људи. Српски официр *Миливој Петровић — Блазнавац*, ађутант Книћанинов, доведе му 1200 добровољаца. „Јуначке борбе те малене војске под заповедништвом Стратимировића, Блазнавца и Стевановића буду последњи изданак народном одушевљењу; бојеви на Мошорину, Вилову и Кaћу буду последњи, што их повесница може забележити да припадају српском устанку. Они запречише да српске земље не допадну сасвим у маџарске руке. Осигураше Србима право да могу казати, да земљу Војводства они очуваше својим властитим оружјем“...

Налазећи се у невољи, аустриски се двор баци у наручја *Русији*. Војска цара Николе пређе Карпате. Маџари прогласише републику. Руски фелдмаршал *Паскијевић* започне војне операције. И аустриска војска под *Јелачићем* и *Хајнауом* уђе живо у борбу. После неколико пораза, Маџари се не могоше више одупрати; они положише оружје на *Вилагошу*, 12. Августа. —

Биће појаман насртај бечке владе на све оне, који учествоваху у маџарском устанку. Али је непојамно, како да се тај насртај одмах окоми и на савезнике и верне присталице царске — на Србе! Срби беху разоружани, народна управа суспендована, чланови негдашњег Главног Одбора протерани из земље као бунтовници! Бечку владу задржа само бојазан да се не замери Русији, иначе би с Војводином било и по форми свршено, као што стварно није ни постојала.

Царским актом од 17. Нов. 1849, признато је Србима одвојено управно земљиште: *„Срезови Румски и Илочки у Срему, и делови Бачке и жупанија Тамишке и Торонталске, у којима поглавито Срби станују, састављаће за време особити округ овог земљишта, округ Војводства Србије“*. Царском називу беше придодата и титула *„Великог војводе Војводства Србије“*, а за „привременог поглавара“ — вицевојводу — био је наименован странац, *Фердинанд Мајерхофер*.

Под изговором плашње од „Панславизма“, бечка влада поче издавати оштре наредбе против српских родољуба. Мајерхофер напусти свој положај, а место њега граф *Коронини* добије и грађанску и војену власт. Он постави немачке чиновнике, нареди да се само немачки језик употребљава у управи, и владаше српским Војводством као својом регементом. Срби не беху више код своје куће. У *српској* Војводини било је места за службенике из свију делова царевине, само не за Србе!...

Рат против Италије (1859.) даде прилике Србима, да још једном покажу своју оданост и верност. Па ипак, не могоше омекшати тврда срца бечких власника! Указом од 26. Септ. 1860. цар нареди, да се саслушају „знатне особе свију народности и свију вера“, зарад сталног уређења народносног и религиозног питања у царевини. Ну последица тога саслушања беше — шта мислите? — *спајање Војводине с Угарском!...*

Скупштина у Карловцима, 21. Марта 1861., примила је ову зависност Војводине од круне угарске, само се надала да ће за Војводину добити подесније границе, да ће бити осигурана превага српске народности. Ну ствар народности у Угарској, па дакле и ствар српске Војводине, беше остављена утицају, или, боље рећи, вољи самих Маџара!...

Настаде 1866. година, врло жалосна за све Словене у аустриској монархији. Несрећан рат с Пруском окуражи Маџаре. Они се користише за се, на велику штету осталих народности. *Дуализам* — беше погодба, утврђена између Немаца и Маџара. Двојна, „Аустро-Угарска“ монархија, осигура Маџарима самосталну упу-

трашњу управу у Краљевини. Маџарско министарство под грофом Андрашијем ступи у живот 20. Фебр. 1867.

Последица овога двојства беше: *коначна пропаст Српске Војводине.* Срем је придодат Славонији, која с Хрватском и Угарском чини „Троједну" Краљевину, а Бачка и Банат посташе *комитати* угарске Краљевине.

Дуализам је био од недогледних последица и за све остале народности у Аустро-Угарској. Читавих 16 милиона Словена и 3 милиона Румуна беху предани на милост и немилост Немцима од 9 и Маџарима од 5 милиона! У самој Угарској Краљевини 5 милиона Маџара господаре над 10 милиона становника других народности, међу којима је самих Словена више него Маџара!...

Узалудни беху протести. Мањина је била све, а већина ништа!...

Тако се сврши та жалосна игра, коју бечки двор одигра са Словенима у својој царевини, а нарочито с „честитим", „милим" и „верним" Србима! Тако се заврши она траги-комедија, која носаше назив: *Српска Војводина!...*

Чудна је судбина те наше браће у Угарској! И дан дањи, после толиких обмана, Срби су још највернији поданици аустриског двора! Они заборављају на страдања и патње, што их кроз две стотине година подносише за име и славу његову! Заборављају на обмане, којима их је он вазда обасипао! Па му најревносније плету ловорике, гледајући нањ као на сунце своје!...

Нек се не мисли, да ми у томе претерујемо. Ево како „Орао" — велики народни календар за 1893. годину, који се штампа у Н. Саду и растура по целоме Српству у десет тисућа примерака — на првоме месту своме, а уз слику монархову, поздравља двадесетпетогодишњицу крунисања Фрање Јосифа *угарском* круном: „Дубоко осећање велике и усрдне благодарности и верне оданости према Његовом царском и апостолско-краљевском Величанству прожимало је на дан прославе 25-годишњице сретног краљевског крунисања срца свију грађана земаља св. круне угарске (?!). И наш српски народ који живи у земљама што су под круном Св. Стевана,

гаји у срцу свију својих синова непоколебљиву верност и оданост према своме светломе краљу Францу Јосифу I и прејасном владалачком дому хапсбуршко-лотаринШкоме, а *примио је ту верност од својих предака у аманет, осведочио је потоцима најбоље крви своје, и предаће је у нарук и деци својој*"...!

Не може се порећи, да су Срби у Угарској велики родољуби. То се исто мора признати и за сараднике Новосадскога „Орла", који су у свакој прилици предњачили српским патриотизмом. Па ипак, њихова оданост Бечкоме Ћесару збиља је велика, „наследствена". И ми наведосмо овај пример само као интересну карактеристику те наше браће.

Зар није та оданост најбоље огледало обмањљивог положаја Срба у Аустро-Угарској?

Две стотине година борио се српски народ за славу и спас Хапсбуршке круне; две стотине година јуначки је подносио огромне жртве и проливао „потоцима најбоље крви своје", да би доказао своју „непоколебљиву" верност и оданост према бечкоме двору, да би само заслужио права на своју народну, самосталну управу. Па данас, у место признања, не хтедоше му дати ни она права, која му у толико прилика сами обећаваху; одузеше му напослетку и оно, што му, ма и по форми, већ дадоше — одузеше Војводину! Срби у Угарској не могоше стећи ни слободна крова над главом; не стекоше ни то, да се о њима, као о засебном народу, води какав рачун! Њима туђин управља, туђин им суди, туђ им се језик намеће! А за све то, српски народ „гаји у срцу свију синова својих непоколебљиву верност и оданост", њу је примио „од својих предака у аманет", њу ће предати „у нарук и деци својој!...

До пре неколико година српска се народност у Угарској још и могла нешто слободније кретати. Пре неколико година још, Срби у Бачкој и Банату имадоше и своје посланике на угарском Сабору; ту се могаше чути и њихов глас; могла се, у одбрану своје народности, рећи и српска, патриотска реч; могло се бар чути, да у Угарској Краљевини живи и велики део српскога народа. А данас? Разним политичким и изборним ујдур-

мама маџарских политичара, као и лудим, непатриотским цепањем самих Срба у политичке партије, учињено је, да Срби на угарском Сабору немају више ни једног једитог заступника свог! Бездушност маџарска у своме шовинизму, у сузбијању српске народности и у помаџаривању, нема граница!...

Није чудо, што српски народ у Угарској с даном у дан све више опада....

Србину у Угарској остало је само да јадикује на неверство аустриско. Остало му је да тугује за брзо изгубљеном Војводином својом, чије благодети није, управо, ни осетио. Остало му је, да се речима свога песника, а с болом у души, пита:

Где је Српска Војводина?
У Банату, ил' у Бачкој,
Ил' у Срему слави старој?
Није она тамо — није,
Већ у души Србадије!

Винча. Излет у Винчу. Ритопек. Гроцка.

Све до самога Базјаша, лева — Банатска обала не мења свога облика. Равна, монотона — нема где поглед да се заустави. Тек по где-где примећује се у даљини торољ од цркве каквог оближњег села. На целој тој даљини и нема већих места. Једино је веће место *Ковин* са 4000 душа, према Смедереву, које се, с лађе, доста добро види испод Смедерева.

Пријатну противност указује нам српска обала. Од Београда па до Смедерева, она представља низ мањих и већих брегова, који или на самој обали образују купасте висове, или се поступно спуштају к Дунаву. Ни-

јанси разног зеленила пријатно утичу на око. Шумарци измешаних букава, врба и топола мењају се са зеленилом воћака, усева, винограда и ливада. До скора беше већина тих брежуљака покривена виноградима. А сад, од како је злочеста филоксера почела таманити винову лозу, њих већином замењују кукурузи. По где-где види се какав сеоски куђерак, каква пастирска колиба и стадо оваца. Или се указује и целокупна понорама каквог места на коси, која се спушта к Дунаву. Таква су места: Велико Село, Винча, Ритопек и варошица Гроцка.

Велико Село је по броју душа највеће у срезу Врачарском. Његове се куће лепо виде на узвишеној обали, али само у мало већој даљини, преко острва *Чакљана*, које се још и испод њега пружа; јер туда лађе не пролазе српском обалом већ између острвâ, која су раније поменута.

Винча је једно од већих села среза Врачарског. Имаће до 150 пореских глава. Од Београда је удаљена два и по часа. Има новију цркву и основну школу.

Неће бити с горега, ако сврнемо мало у Винчу. Упознаћемо једно место у београдском подунављу, а оно ће нам дати приближну слику и о осталима.

Пре десетак година позва ме начелник среза Врачарског — мој рођак, да идемо у Винчу; звао га кмет на ручак; славила винчанска црква. Радо се одазвах овом позиву. Пред среском кућом седосмо ја и „капетан“ у „сицеве“ његових кола, а уз момка — кочијаша, разуме се, и пандур. Ни један срески старешина не излази у народ без свога ађутанта, наоружаног од главе до пете. Некако је тада друкчији „решпект“ према старешини.

Дан беше летњи, топал. Сунце је већ увелико одскочило на своду небеском. Два часа путовали смо по широком и добро насутом друму „Цариградском“, што води од Београда преко Смедерева за Ниш. Потом скренусмо на сеоски пут; истина неравнији, ужи, али пријатнији. Он је водио преко зелених и цветних ливада, преко њива на којима се зеленио још млад кукуруз или жито, поред жбунова и шумарака, преко већих и мањих

брежуљака. Та разноликост пријатнија је оку путникову. И ма да се подне приближавало, нама у отвореним колима не досађиваше много сунчана припека, јер је лак ветрић ћарлијао и расхлађивао. После дводесетину минута ми бејасмо у самоме селу.

Куће винчанске раштркане су овде — онде, па опет доста близу једна другој. У Подунављу, Посавини и Поморављу села су збијенија него у Шумадији и осталој Србији. Само су у Мачви села већином ушорена, као у Срему и Банату. И овде су куће, као обично код нас, ограђене и окружене шљивацима и воћњацима. Оне су већином плетаре, олепљене лепом и бело окречене, ну имућнији зидају и циглом. Кров им је обично висок, шиљаст, покривен даскама или и „шиндром“, а ређе ћерамидом.

Изађосмо на косу, која је доста стрмо окренута према Дунаву. Како је леп, како пријатан изглед на тихо, плаво Дунаво, на равни Банат!...

Пред вратима црквене порте дочека нас кмет с попом и још два-три сељака. А у порти, под вењацима, бејаху сељаци с чељад'ма већ сели за ручак. Недалеко је и школа, а тамо даље, или управо ниже, к Дунаву, беше и кметова кућа. Упутисмо се к њој.

Већ по самој кући одмах се познаје, да је кмет имућан. Кућа му је повећа, циглом зидана, скоро окречена а ћерамидом покривена. Око куће вајати, кошеви и друге стаје, а иза њих воћњак. Улазак је у кућу са северо-источне стране, окренут Дунаву, а тако је скоро и код свију осталих кућа на овој коси. С леве стране од улаза је трем — „доксат“, уздигнут на дирецима а под једним кровом с кућом; на њему је већ постављен сто за ручак. С десна, испод проширене надстрешнице, уза зид, стајао је покривен разбој с белим, памучним предивом за ткање платна; — он беше сведок вредних руку домаћичиних.

— Ој Стако! викну кмет, а мало затим појави се једна млађа женска — кметова жена, и друга постарија — мајка његова.

Стака је брисала руке убрусом — била је у послу око ручка. Приђоше да се поздраве; обе се машише за

руку — да пољубе. Приђоше руци и два детета, један мушкарац од десетину година — ђак, и једно мање девојче. Сви беху у чистом и белом, празничном руху, које је богатим везом одавало имућност кметову.

— Је л' готов ручак? упита кмет.

— Готов је; седните ви само за трпезу, па ће сад бити, — и Стака журно уђе у кујну.

Распоред кметове куће онакав је, какав се обично виђа у Шумадији. Један, већи део, представља кујну, или, како сељаци кажу — „кућу". Под је у кујни од набијене земље; на средини, испод широког димњака, горела је ватра, над којом је висио повећи котао с водом, а уз коју беху лонци и једна „шерпа". У једном углу, на повећем дрвеном ражњу, прислоњено је већ печено јагње. На поду, поред дуварова су ониже а поширoке клупе, а у врху дуварова полице, на којима се налазило посуђе и друге ситнице. На дуварима су мањи прозорчићи с капцима. Из кујне се, кроз двоја врата, улазило у друго одељење, у коме су две собе. Једна, цигљом патосана, беше домаћинова; кревет покривен вуненим сиџадетом и шареним јастуцима од српскога ткива; на једном дувару вишаху два пиштоља, дугачка пушка и — гусле; на малом прозорчићу разапета је хартија — „пенџерлија" и на њој улепљено повеће парче неправилно изломљеног стакла — да се боље види. Друга, „гостињска" соба патосана је даскама; на њој је прозор лепо стаклетом покривен.... „Млађи" бораве зими у кујни а лети по вајатима.

Ми одосмо на доксат. Ту је већ био учитељ с једним сељаком — братом кметовим. Домаћица нам изнесе ракије, сира и вруће проје, да се мало „заложимо" пре ручка, као што она рече. За учитеља рече ми кмет: „добар и ваљан младић"; он је овде тек од прошле године. По утиску, који на ме остави у разговору о школи, рекао бих да је то вредан и савестан учитељ, да је патриота, и да није од оних, који се више заносе социјалистичким теоријама него родољубљем, — какав је, на жалост, у то доба у великој мери лиферовала Учитељска Школа.

И ако је до подна било још читав час, домаћица донесе ручак. У селу се раније руча него у вароши. „Капетану" беше понуђено место у зачељу, ма да иначе, у целој Шумадији, то место заузима навек кућни старешина. Уз капетана седосмо ја и учитељ; само нас тројица хтедосмо да мрсимо. Био је петак — „благ" дан, па још црквена слава, и сељак не би тог дана за живу главу омрсио. С тога поп, кмет и његов брат седоше за други крај стола. Као и у осталој Шумадији, „млађи", а ту се обично разуму женскадија и деца, не седају с људима за трпезу; они служе или дворе, а ручају доцније. Ну и нама донеше посне, рибље чорбе, и ја, уморан од трускања на колима, бејах јако огладнео, те се уз врућу проју наклопих на чорбу, која ми се чињаше доста укусна. Понудише нас и некаквим рибљим паприкашем; ну он беше толико претрпан алевом паприком, да га ја, и поред све хвале попове, не могах јести. Задовољисмо се још печеним рибама на жару и јагњетом. Разуме се, без гибанице није могло бити. Црно, ваљано ритопечко вино красно је зачињавало наш обед.

Дуго смо остали за столом у разговору и пијуцкању. Поред попа и учитеља, наравно, морало је бити и здравица. Кад смо се дигли од стола, упутисмо се к цркви. За нама пођоше и „млађи".

У порти је већ играло шарено коло момака и девојака, којима ни мало не сметаше сунчана припека. А старији људи беху остали под вењацима, те се, уз чутуру, отворио жив разговор. Било је ту сељака и из других околних села.

Некако ми слика овог кола не остави онај појетски утисак, што га остављају кола на саборима у Гружи или Јасеници. Разлика је и по облику, и по начину играња, и по живости. У место хватања за појас, хватало се за рамена — по банатски, или и за руке — по варошки. Не беше ту ни онога са свиралом, што онако енергично дува, обилазећи у колу поред играча; нити гајдаша, који, дувајући у мешину, и сâм поцупкује уз подскочице и „бројанице" раздраганих играча. Три сеоске циганштине, прљаве, дроњаве, гребу по изгребаним

и излупаним ћеманетима, да вам уво није у стању да поднесе нехармонично и несносно цијукање њихово.

Мушка је ношња и овде онаква, каква и у осталој Шумадији. Чиста, бела кошуља од српскога платна, дебљег или тањег, с доста широким рукавима и запоњцима. Гаће од истога платна, увучене у шарене чарапе или сукнене доколенице — „дизлуци" — с преплетеним опанцима и кајишима више пута обвијеним око листова; или, што је у оваквој, свечаној прилици чешће, лепе везене доколенице од чохе, с китњастим подвезама и кожним плитким ципелама с великим штиклама. Озго, врз кошуљу, долази јелек или џемадан од сукна, или чохе, или свиле — ћитајке, разне боје а без рукава; преко њих се опасују шареним вуненим канпцама или црвеним појасом. Преко јелека и џемадана носи се „фермен", који се у смедеревској околини зове „џока", а у другим крајевима „гуњић" или „дорамче"; и он је од сукна или чохе, без рукава, отворен да се јелек и џемадан, који су обично раскошно извезени свиленим гајтаном и златом, могу видети. На глави носе сламне или и филцане куповне шешире. а зими фес и шубару. И у овом крају носе зими кратке гуњеве до појаса с рукавима и сукнене чакшире, потпире и с омањим туром — као и у целој Шумадији, али не оне арнаутске, узане и утегнуте, какве у последње доба понесе какав варошанин, у жељи, да мало пропарадира у народној ношњи. као „човек из народа".

Женско одело има веће разноликости, више шаренила; оно је много живописније и укусније у кроју, намештају и склопу боја. У њему је црвена боја понајјаче заступљена. Бела кошуља од српскога платна, дугачка испод колена и по дну лепо везена, а преко ње вунена и шарена сукња, спреда несастављена а скути поврпути и заденути под појасом. Напред кецеља, која је навек лепо ишарана и толико дугачка, да се испод ње, као и између ње и поврнуте сукње, види везена кошуља. Кецеља је за сукњу прикопчана на средини паса великим металним пафтама. Код неких у место сукње долазе две кецеље — предња и стражња, ну и то само лети. И платно за кошуље, као и ткиво за

сукње и кецеље, сељанке саме тку. На плећима је кратак јелек од свилене ћитајке или и кадиве, красно извезен срмом или златом, без рукава, на недрима исечен, и он врло подесно обавија и утеже струк. Око врата је куповна, често свилена марама, која се на прсима укршта. Чарапе су у лепим шарама, и данас је већина у плитким кожним ципелама, док радним даном носе опанке, као и мушки. Рукави су на кошуљи широки, без запоњака, на крајевима везени, и више лактова припети; а на рукама гривне или мерџани. Ну највећа се пажња поклања украсима на глави. Жене носе на главама коњге, које личе на мален поширок обручић, који је од пола темена нагнут назад, а убрађен великом вуненом или свиленом марамом, којој су крацп опуштени низ плећа; коњга је утврђена нарочитим, покадшто златом извезеним подбрадачем („кумашем") око врата, да не би спала; а на челу испод ње испуштена црна углађена коса. Око врата су ђердани од сребрног или златног новца, или од мерџана, који често покривају сва прса. И коњге су окићене новцем и ђинђувама.

Сељанке из београдског Подунавља.

Девојке су одевене као и жене, само нигда не носе коњгу, већ просто косу, спреда лепо зачешљану, уплету у курјук, који завију мало у страну у гужву, и оките обично цвећем, природним или вештачким. И жене и девојке носе зими зубун; то је хаљина од белога сукна, до колена, без рукава; често је врло богато ишарана плавом и црвеном вуницом и ширитом, а окићена киткама

и шљокама. Али је зубун у овоме крају већ ређи; потискују га намуклија и кожух....

Пошто смо се нагледали кòла, момака и лепих девојака, позва нас учитељ да му обиђемо школу. Ну капетан претпостави кметов позив, да одемо на Дунаво, „на каву“; те тако школу одиста „обиђосмо“. Кмет нас одведе у једну више од дасака склепану крчму над са-

Сељак и сељанка из београдског Подунавља.

мим Дунавом. На чардаку њеном, који држе диреци, запљускивани таласима дунавским, провели смо дуже времена у сркању каве, разуме се, врло рђаве, у разговору и посматрању Дунава и његових обала. Пред нама, на води, беше једна „дунавка“, воденица за жито. На левој, банатској обали находи се село „*Маријенфелд*“, које су, као што се и по имену види, населили Немци. На Дунаву с горње стране, а ближе нашој обали, налази се повеће острво, које је обрасло врбаком, и на

коме наши сељаци пасу стоку и лове рибу.... Винчанци живе већином од кукуруза и риболова....

Враћајући се натраг, уз брдо, рече ми кмет:

— Ми, господине, мало по мало па одосмо у Дунаво!

— Како то?

— Па ето, погледај! Ова наша прљуша, заједно с кућама, срозава се све више. И ова крчма доле беше до скора на суву, а сад је, као што видиш, у води. Ено, погледај и Чича-Радојев шљивар, лепо се види како се читава једна половина оцепила и сишла на ниже!....

Дунавска коса овога брега, на коме је Винча, песковита је, рони се и клизи к Дунаву.

На источној страни у атару винчанском, находи се место „*Ђакова Страна*“, под шумом. Причају да је ту био некакав манастир, од кога се и сад познају зидине. Отац и син науме да зидају манастире; па отац почне градити *Војиловицу*, на левој страни Дунава, код Панчева, а син *Винчу*, на овој страни. Надметали су се, чија ће црква пре пропојати. Син учини превару, подигнувши звонару и звона пре цркве, те почне звонити, као да увери оца да му је црква готова. Отац, дознавши за синовљу превару, прокуне му цркву те и не пропоје никад, јер Турци наскоро дођу, поруше ову богомољу и ђаке јој покољу....*)

Пред вече, пре заласка сунца, опростисмо се с кметом и његовом породицом, с попом и учитељем, и још с неколико сељака, који по ручку беху уз нас пристали. Поседасмо у кола, па се кренусмо пут Београда, уживајући сада у већој пријатности хладовине и залазећег сунца.

* * *

Ритопек је недалеко од Винче; ну он припада Грочанском срезу. Још је већи од Винче по броју становника, а и положај му је лепши. Има такође своју

*) Милићевић: „Кнежевина Србија“.

цркву и школу. На стрмој обали дунавској беху до скора сами виногради, који даваху најбоље вино у Подунављу. — По Каницовом тврђењу, ту је негда било утврђено место келтских Трикорнезаца, који се за време Птоломејево населише у Горњој Мезији. Пошто су га Римљани освојили, *Tricornium* беше јако утврђена тачка дунавске границе. Помиње се као једно од пет најважнијих места у Мезији. У њему је становала јака посада римских трупа. Положај Трикорниума идентичан је с положајем Ритопека. На његовом гробљу и југозападно од њега, код Болсча, налазе се трагови старих утврђења.*)

Савијајући око купастог брега, на чијем се вису беле крстови и плоче ритопечког гробља, ми бејасмо набрзо пред *Гроцком*.

Лађа је пловила према Гроцкој, док је наша музика једним маршем поздрављала Грочане. Неколико људи, жена и деце дотрчаше на обалу, чујући музику. Уз обалу се находи нарочито место, с мостом, за пристајање лађâ; ну ми ту не застасмо, јер из Гроцке не беше пријављених гостију за Неготин.

Гроцка је варошица, која броји преко две тисуће душа. Од већег броја кућа, што се на обали виде, највише пада у очи велика парна воденица Гарашанинова, која је и најближа обали. Становници ове варошице већином се баве земљорадњом, па им је и ношња сеоска. У њој је канцеларија среза Грочанског, царинарница, основна мушка и женска школа, пошта, телеграф и паробродска станица.

На месту данашње Гроцке биле су за време Римљана подигнуте јаке грађевине зарад одбране овог важног места на обали дунавској. За време Турака Гроцка је била такође добро утврђена. У аустриским ратовима

---

*) Мислило се, да је Tricornium био на месту данашње Гроцке. Ну Каниц, у свом најновијем делу „Römische Studien in Serbien, 1892.", према познатој даљини његовој (14 рим. миља) од Београда, и по траговима који се налазе, несумњиво доказује, да му је овде било место. У Гроцкој пак била је римска утврђена станица „Mutatio ad sexstum miliare", која је на средокраћи између Tricornium-а и Aureus Mons-а.

она се често помиње. На Гроцкој су Турци страховито разбили аустриску војску 11. Јула 1739. године, где је велики везир Мехмед-паша смрвио војску фелдмаршала Валиса. Том су победом Турци повратили све оно, што је од њих био освојио принц Евђеније на десној страни Дунава. Страхоте тога рата причају сељаци у околини још и данас.... Кад је на Цвети, 1815. године, плануо други устанак, онда је Грочанска нахија прва устала на Турке, и протерала их из Гроцке у Смедерево....

Гроцку су Турци називали *Кучук-Паланка*, или *Хисарџик* (градић).

III
ОД СМЕДЕРЕВА ДО ГРАДИШТА.

Смедерево. Смедеревски град. Његова историја.

Још од Гроцке угледасмо Смедерево с његовом великом црквом и градским кулама. Ну како је до Смедерева требало још доста пловити, сиђосмо у салон. На крову остаде млађи и женски свет у разговору пуном шале и смеха.

У салону су се водили свакојаки разговори, понајвише политички. Ми без политике, као и жене без моде, не бисмо умели живети!....

Нема нарочитог интереса да причам сва та политичка мудровања, која су се напослетку сводила на најуже, лично и партиско гледиште. Напоменућу само, да у сред бриге, ко ће бити постављен на упражњено место „изванредног посланика и опуномоћеног министра“ у Паризу, чу се глас нашег топџије на крову.

— Смедерево!

Ми сви појурисмо на кров.

Пред нама је бпла живописна слика Смедерева и његовога града.

Лађа се приближавала обали, док је наша музика поздрављала Смедеревце, који беху прекрилили стоваришно место на обали. Као њихов отпоздрав, разлегаху се по површини дунавској пуцњи прангија с обале, а црни колутови дима летијаху из њих брзо у вис.

Пространо стоваришно место окружено је с десне стране царинарницом и паробродском агенцијом, у дну великом гостионицом „Лав“, а с леве стране неколиким старим приватним зградама.*) Више тога места поступно се шири варош, у чијој се средини уздижу кубета и торњеви велике цркве, која чини леп и допадљив утисак. С горње, десне стране од вароши, пружа се венац од брда, на којима су чувени смедеревски виногради; а с леве стране, доле на обали, романтично се уздижу зидине и средњевековне куле града смедеревског, које својим ванредно живописним изгледом пробуђују у путнику дивљење....

Пристасмо уз обалу, утврђену, каменом озидану. Смедеревци су у том погледу били предузимљивији од Београђана. Док се питање о утврђењу Савског пристаништа покреће већ више од десетине година. докле је Општина Београдска доносила разне одлуке о подизању „кеја“, и докле је то питање за Београд још непрестано само питање, — дотле су Смедеревци у тишини прегли, те још пре неколико година озидали обалу од царинарнице па до близу града....

Хајдемо у варош!

На први поглед, унутрашњост вароши не задовољава вас онолико, колико сте то могли замишљати по чувеном, живом саобраћају, што га Смедерево има у трговачком погледу, и по имућности грађана његових. Непријатно на вас утиче прва, а у исто време и најважнија улица, којом са стоваришног места улазите у средину вароши, идући к „пијаци“. Крива, неједнаке

*) Оне су сада порушене регулацијом и проширењем овога места.

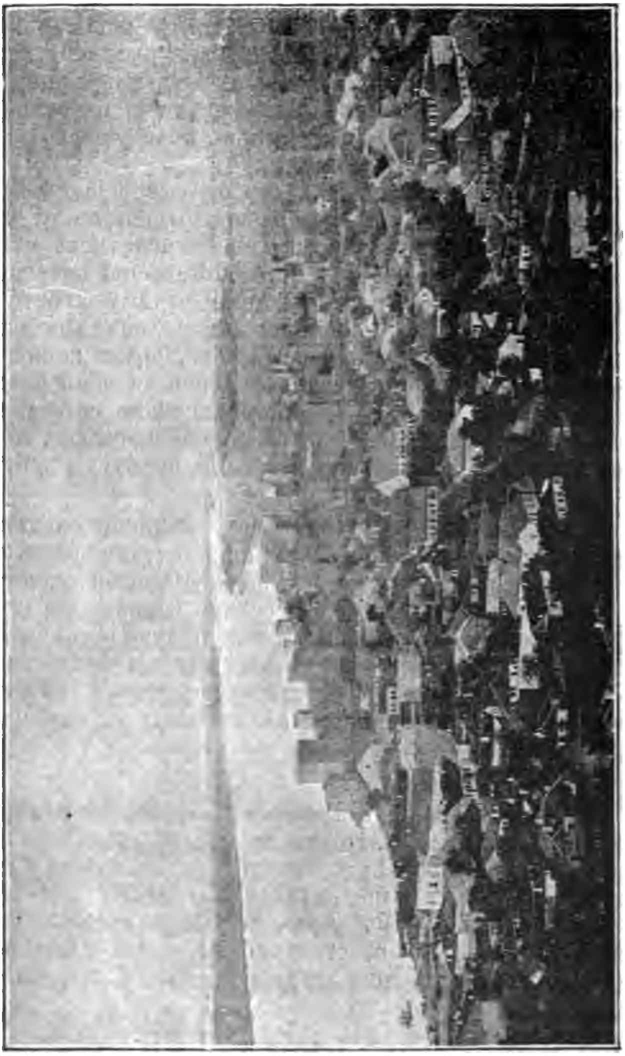

Смедерево с градом.

ширине, с разноликим старим и новим дућанчићима, с капцима и ћепенцима, с огромним блатом после кишних дана а без тротоара, — ви добивате не баш најласка-

Смед. црква и начелство.

вије мишљење о заузимљивости смедеревске општине. Најлепши је део вароши сâм трг. Ту је лепа црква с пет кубета и једним романским торњем, коју окружава

зеленило порте, засађене багренима и липама, и која се може рачунати у највеће цркве у Србији. Ту је велика, нова и врло укусна зграда окружног начелства; ту је и неколико лепих приватних зграда, поред великог броја мањих и већих кућа, у којима су кафане, трговачке и занатлиске радње. Од тога места пружају се лево и десно неколике мање улице, а на више, к југу, у продужењу оне улице којом смо дошли, протеже се врло дугачка, искривудана улица, у којој нема ничега интересног, и која се поступно пење уз брдо, продужујући се у „Цариградски" друм.

Недалеко од начелства, а на обали дунавској, налази се железничка станица и град. Станица је с потребним зградама подигнута на градском пољу. Смедерево је железницом везано код Велике Плане с главном пругом Београд—Ниш; а потребу ове везе изазвао је живи трговачки саобраћај Смедерева с унутрашњошћу Србије.

Преко железничких шина улази се у *град*. Он се находи на самом утоку реке Језаве у Дунаво. Једним платном својим пружа се обалом самога Дунава. Град је неправилан троугао, и на сваком платну његовом подигнуто је по неколико високих кула за одбрану. Ових кула има свега 24, од којих су са стране вароши 11, с дунавске 5, на углу града једна, која се зове „Шапнова" — соколова, са стране Језаве 4, и у прегради, у „Малом Граду" 3. Све су те куле повезане једноставним зидом. Око овога налази се други, много нижи зид с мањим, осмоугаоним кулама на рогљевима. Градске куле, које су све једнаке висине, имају на врху урезе те су с тога китњастог облика. Основа им је правоугаоник, а унутрашња је страна отворена; у њима негда беху степенице за пењање и мостови за прелаз у случајима одбране. Са дунавске стране находи се једна, лепо ишарана и најбоље одржана кула, која је једина округла и мало нагнута. Куле с дунавске стране, које су шире од осталих, биле су негда подешене за становање војника. Још су у њима, у 2—3 спрата, заостале греде, на којима беху патоси. У Малом граду су развалине негдашњих дворова Ђурђевих.

Зидање града Смедеревског приписује се у народним песмама „Проклетој“ Јерини, супрузи деспота Ђурђа Бранковића, названог Смедеревца. Ну несумњиво је, да га је подигао сâм Ђурђе. На једној од оних кула у прегради, којом је преграђен мали град од великога, има од црвених цигаља узидан крст и испод њега натпис: „*Ва Христа Бога благоверни деспот Ђурђ господин Србљем и Поморју Зетском. Повељенијем јего сазда се град си ва лето 6938* (т. ј. 1430. год., по данашњем рачунању).

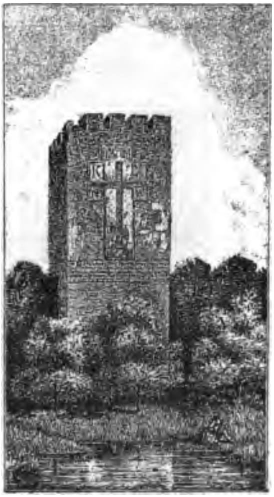

Градска кула с натписом.

Данас се у граду находи војена посада пешадиска и артиљериска, смештена у неколике ониже зграде. Ну град нема оног значаја, који данашња ратна наука изискује од утврђења. Његови зидови не би могли противстати дејству топовске ватре, нити бранити варош од напада с блиских висова, који њиме доминирају.

Више вароши, у брегу, има једна стара црква, тако звана „*Горња Црква*“. Ево шта о њој вели познати путник по Србији, *Каниц:* „Ова црквица долази у рад најстаријих споменика у Србији. Она је постала још 1010. године.*) По народној скасци, ова је грађевина, посвећена светој Богородици, била дуго време под брегом затрпана; доцније је откривена, а од разорења од Турака ослободиле су је заштитне чете.... Али и без митских зачинака, ова је мала грађевина врло интересна за испитиваче старинâ. Она је једина одржала своју првобитну спољашност, која потврђује високи ступањ зи-

*) Г. Милићевић, у својој „*Кнежевини Србији*“ помиње, да се на десном црквеном зиду налази запис, који годину 1012. означава као доба постања ове грађевине.

дарске технике у негдашњој Србији. За жаљење је, што су чеона и западна фасада њена покривене нескладним дозитком, као и, што су Турци разорили фреске, каква је судба, с малим изузетком, постигла и све фреске у земљи. Турци су то сматрали као акт политичке мудро-

Стара смедеревска црква.

сти, да уништавају ликове царева, краљева и светитеља, који би рају морали подсећати на негдашњу њену самосталност"... У ову цркву било је, за време деспота Ђурђа, из града Рогуса пренесено свето тело Јеванђелиста Луке, 1449. год., и ту је било 10 година, до пада Смедерева. За то време написана је у Смедереву и служба светитељу, и повест о преносу његовога тела.... У порти ове црквице, чело олтара њеног, укопано је 1838. тело

познатог књижевника и писца првог српског Устава, Давидовића. Гроб му, по његовој жељи, покрива бели студенички мрамор, с натписом, који је он сâм одредио: *„Димитрије Давидовић сав Србин“*. Патриотска Омладина Смедеревска обновила је и оградила гроб овог родољуба 1888. год.

Од негдашњих варошких утврђења задржало се само још мало остатака. На једном брежуљку, који се назива *„Редут“*, познају се и сада остаци војничкога шанца. Мисли се, да су то трагови аустриских ратова под Евђенијем и Лаудоном; ну приписују их и Карађорђу за време опсаде 1805. године, па се један део тога брега, на коме је још доста добро одржан, велики шанац, и назива *„Карађорђево Брдо“*.

Западно од Смедерева, неколико минута даљине, на обали дунавској, била је до скора турска *Тулба* (богомоља), која је сад развањена, а више ње је место *Провалија*. О њима постоји у народу нарочита прича, која за та места везује име Змај Деспота Вука.

Нйз брегова, који се над Смедеревом уздижу, јесу последњи огранци североисточног краја шумадиске подгорине, која се од Авале поступно спушта до Смедерева. На њима су смедеревски виногради, до скора чувени особитим белим грожђем, које је цењено као најбоље у Српству. Прича се да је још римски цар Аврелије Проб, који је родом Митровчанин, кад је из Азије пренео виновy лозу, учинио први и сретни покушај у Смедереву и Фрушкој Гори.

На 5 до 6 километара више Смедерева, а на простору, који се зове *Југово*, била је негда главна римска варош у овом пределу, *Aureus Mons*, на брегу истог имена. Тај је простор и данас пун неких старих зидова, комађа од посуђа и других знакова, који потврђују да је ту негда била варош. Један крај Југова назива се *Градиште*, у коме такође има зидина и старих цигаља.

Недалеко од Смедерева, с јужне стране, а на путу који води Коларима, находи се место *Царина*, а у близини његовој *Ћириловачка долина*. Ту је у римско доба била друга велика варош, *Vinceia*. То потврђују и данас остаци, који су тамо нађени. Већи број урезаних нат-

писа римских на камењу и скултурских фигура, који се виде узидани на зидовима и кулама града Смедеревског, jесу по своj прилици остаци негдашње Винцеjе, или оних римских утврђења, коjих jе морало бити на ушћу Jезаве. —

То су знаменитости Смедерева и његове блиске околине.

Смедерево je политички центар Подунавског Округа, у коjи je пре три године ушао и пређашњи Смедеревски и Београдски округ. Оно je од Београда удаљено за 45 километара. Има 7000 становника. У њему je нижа гимназиjа од 4 разреда, две мушке и jедна женска основна школа. Сем начелства за цео округ, има првостепени суд, пошту, телеграф, царинарницу и скелу за прелаз преко Дунава. Велики трговачки саобраћаj изазвао je потребу оснивања Смедеревске Банке, коjа трговачком свету чини лепе услуге, а коjа je основана jош 1872. Данас постоjи jош jедан новчани завод: „Задруга за помагање и штедњу", а поред ње и окружна Штедионица. У Смедереву je врло жива извозна трговина за Аустро-Угарску, у коjу се нарочито извози много свиња, говеди и жита. Према положаjу свом, као прва варош на улазу у пространу и богату долину моравску, Смедерево je после Београда наjважниjе трговачко место у Србиjи.

* * *

Пре повратка на лађу, неће бити без интереса ако скренемо пажњу на историjу града Смедеревског.

О Смедереву нема помена у споменицима из раниjих времена наше историjе. Име његово jавља се тек за време деспотâ, у последњим данима српске државне самосталности, као име последње престонице у измицању испред османлиске наjезде. А постанак Смедерева и имена му покривен je тамном неизвесношћу.*)

*) О називу Смедерева налази се код *Каница* ово: „Халкондил говори о Смедереву као о Spenderobis-у, коjе су име Словени променули у Smender, Турци у Semender а Маџари га сматраjу као

Кад је по смрти Стевана Високог дошао на престо *Деспот Ђурђе*, стање је у народу било врло мутно. Свак је осећао да су настали дани тешке озбиљности и велике опасности. Знало се да Турци спремају велике војске, с којима мисле ући у Србију. И ако нерадо, Срби присташе на савез с Угрима. Ђурђе уступи Београд краљу Жигмунду, добивши у накнаду нека места у Срему и Угарској.

Године 1427., с јесени, уђу Турци у Србију, и после упорне одбране освоје Крушевац; а друге године, с пролећа, спусте се на шајкама низ Мараву. После судара савезничке војске с турском код Голупца, који по савезнике би лоше среће, углављен је мир, по коме Турци задржаше Голубац, Крушевац и Ниш, а остале заузете земље повратише Ђурђу с погодбом, да им плаћа 50 000 дуката годишњега данка, и да им у ратовима помаже с три тисуће коњаника.

Ђурђев новац.

За народ српски насташе дани страховитог напрезања.

Велики данци и тешки кулуци изнураваху га до крајности. Ђурђу је требало да спреми војску и градове за отпор против нових упада турских, за које је био уверен да ће наскоро доћи. По свој земљи оправљани су стари и подизани нови градови. Оставши без Београда, Ђурђе се одлучи на зидање нове, утврђене престонице, којом би се у нужди могао одупирати и вероломним Турцима и сумњивим пријатељима Угрима, — одлучи се на зидање Смедерева.

Народ је у предањима својим оставио ружну успомену на то доба. У држави „Проклете Јерине“ било

накараћивање њиховог назива Szent Endre (Св. Андрија). *Ранканус* га назива Smedris, из којег је назива можда постало српско „Смедерево“.

је некаквих 77 градова! Намети и аргатовања беху додијали. Ни жене нису поштеђиване од кулука! Прича се за неке висове, да је на њих изношено камење на козама. „За 12 година нико није смео појести јајце, него су сва ношена мајсторима, те су их лупали у малтер смедеревског града! Да се снесе камен с порушених градића Ждрела и Градца, разместили су људе чак до Смедерева, да је човек човеку из руке у руку камен додавао!" По народној песми, Старина Новак отишао је у хајдуке с великог оргатовања и дажбина: тако се вели о Јерини:

„Кад сагради Смедерева града,
Онда стаде па и куле зида,
Позлаћује врата и пенџере;
Па наметну намет на вилајет;
Све на кућу по три литре злата,
То је, брате, по триста дуката!..."

Народ се не баца проклеством на Ђурђа, већ на његову супругу, Гркињу, деспотицу Јерину, коју назва „Проклетом". То је био одјек угушиваног гњева и бола, одјек мрзости, која за све невоље и недаће беше окренута против туђинке на престолу...

Зидање Смедеревског града отпочето је с пролећа 1429. године. Зидањем је руководио брат деспотице Јерине, кнез Ђурађ Кантакузин, а план је израђен по угледу на Цариград, коме основни облик беше такође троугао. Град је довршен у лето 1430. године.

Смедерево је било глава „Србљем и Поморју". Ну оно се поносило именом престонице само 29 година. И за то време било је два пут изложено нападима турским. Веома су интересни историски подаци и оне тужне слике, што их из тога доба налазимо у „Деспоту Ђурђу" од г. Ч. Мијатовића. Хајде за часак да прегледамо неке важније од тих догађаја, који се нарочито тичу Смедерева.

Бојећи се Ђурђевог савеза с Маџарима, и да би се у исто доба ојачале оне претензије, које је Порта већ полагала на Србију на основу женидбе Бајазитове Лазаревом Милевом, — то беху јаки разлози, да се сул-

тан ожени Ђурђевом кћерју Маром. А „лепота кћери деспота српског — вели један француски историк — надмашавала је лепоту свију Гркиња, и цар је турски великим жаром жудео да је добије за жену“. О Мариној лепоти налази се помен и у народним предањима и песмама:

„Од како је свијет постануо,
Љепши цвијет није процватио
Ко што веле и говоре људи
У бијелу Смедереву граду
Мила ћерца Ђурђеве Јерине
По имену кићена Марица.
Кажу људи да је љепше нема
У свих седам влашких краљевина
И свој бутун турској царевини...“

Султан Мурат посла посланике, тражећи или Мару, или Србију. „Ђурђа је овакав захтев дубоко погрузио; данак да деде, радо пристајаше; али да кћер даде, то га је тешко мучило“. Родитељски осећаји беху нежни. нарочито према мезимици, којој је тада могло бити једва 14 година. Ну непримити турске погодбе, значило је ући у борбу са силном турском царевином.... „У једној од сјајних дворана нове деспотове палате у граду смедеревском држало се државно веће да донесе одлуку у овом деликатном и опет тако одсудно политичком питању“. У седници државнога већа учествовала је и деспотица Јерина, и њено мишљење беше: да Мару треба дати султану. То сломи Ђурђа; он најзад пристаде. Народ беше дубоко потресен. Непопуларност Јеринина постаде још већа....

Дођоше у Смедерево цареви сватови, лале и везири, дочекани великим почастима. „Неоцењиво благо“ и „скупоцене златом испреткане свите“ — беху Марина прћија. Невесту отпратише у Једрене њена браћа и одабрана свита српске властеле. С јесени, 1435., у долини Моравској народ је српски имао да види и дуг и сјајан низ кићених сватова, блистање скерлета, злата и сјајних панцира, преливање разнобојне чохе и свилених застава, — гледао је са слутњом и болом у души, „како се сватови цара турског повијају кроз хладовинасте старе шуме

српске, као сјајна шарена гуја с круном на глави, носећи у зубима српску „бисер грану“!...

У накнаду за кћер своју, Ђурђе је добио листину, на којој беше исписана заклетва султанова, да ће чувати мир и пријатељство с деспотом од Србије. Ну ко ће веровати вероломним Турцима?

С пролећа 1437., зарати султан с Угрима. Кривећи Ђурђа, да тајно помаже Угре, затражи од њега Смедерево. А кад га Ђурђе одби, опомињући на заклетву, султан уђе у Србију с огромном војском, палећи и освајајући градове. Крајем Маја 1439., под командом самога султана, 130.000 Турака прикрилише брда смедеревска. Дакле после три године само, султан дође лично да ода благодарност, коју као зет дуговаше тасту своме!... „С почетка је опсада споро напредовала. Кишом од стрела није се могло досадити кулама града смедеревског. Али је султан дао салити неколико грдосије топова па их намести у батерију — прву батерију која је затрештала на обалама смедеревског Дунава. Огромна зрна од камена почеше падати на девичанске куле Смедеревске. Ужасна пуцњава више је задавала страве народу, који се у граду затворио, но што је штете чинила. По уверавању историка Халкохондиле, грување је из топова трајало без прекида и дању и ноћу. Али се градска посада јуначки бранила“... У залуд је Ђурђе очекивао помоћ из Угарске; хране поче нестајати. Он пређе преко Дунава да доведе помоћ, оставивши град под командом сина Гргура. Ну Ђурђе закасни; хране нестајаше; Гргур је очајавао. Султан позва на предају, нудећи повољне погодбе. И, 27. Августа, отворише се градске капије, а Гргур, на челу јуначких бранилаца градских, предаде се султану... Султан уђе као победилац у дворове деспота Ђурђа и госпође Јерине, из којих му је пре три године изведена невеста Мара.

Ни тада Турци не одржаше реч, коју дадоше Гргуру при предаји града смедеревског. Враћајући се с војском кроз Србију, триумфални поход јаничарски оставио је за собом страховиту слику опустошене и онесрећене Србије! Данас је готово тешко и веровати у све те страхоте и грозе. „Што од народа, и

старога и младога, мушкога и женскога, није погинуло под сабљом и копљем при првом удару, и што није помрло страшном смрћу на сатански смишљеним мукама, а што није имало срећу да се сакрије по збеговима дубоко по планинама, то су Турци повезали ланцима и конопцима око врата, па чопорима као стоку терали у робље. Знатније и отменије људе обично су свагда убијали"... Две стотине хиљада душа беше одведено у ропство! Сеад-един прича, да су Турци довели у Скопље толико робља, да се млад роб могао купити за 20 аспри (у дукат је ишло 40 аспри), а најкраснија робиња за — пâр чизама! Кроз стотине година црња несрећа није сналазила народ српски!...

Султан је одвео собом у Једрене и своја два шурака, Гргура и Стевана. Ну зла судбина постиже ова два млада српска кнежевића, красна и јуначка, „као две Марсове звезде, из којих дијамант и рубин светлуцају" — бацише их у тамницу. Плач ни молбе сестре њихове, царице Маре, ништа не помогоше, — њих ослепише усијаним гвожђем! Дà чудне грозе! дà грднога дивљаштва!..

Несрећни стари деспот јурио је неуморно од Будима до Загреба, до Дубровника, до Млетака; није очајавао, није жалио ни блага, ни старе дане своје, ни децу, ни пријатеље; радио је да покрене на савез против Турака краљеве: угарског, пољског, босанског; радио је на — васкрснућу Србије.

Године 1440. Мурат је узалуд нападао на Београд. А одмах друге године Турци поновише напад: али их Сибињанин Јанко, уз знатну припомоћ Срба, разбије. Та победа оживе нове наде. Деспот Ђурђе проведе зиму у прикупљању војске од добровољаца свију народа, а нарочито Срба, који се из Србије разбегоше у Срем, и утицаше да склони Угарску на рат. Године 1443. предузет је покрет: 40.000 војске уђе у Србију под командом Ђурђевом, Сибињанин Јанка и краља Владислава. Срећа је пратила њихово оружје. Разбијајући турске војске код Крушевца, Ниша, Пирота и Софије, допреше до Балканских кланаца; зима их задржа од даљег напредовања. Турци затраже мир. Он буде и закључен 13.

Јула 1444. на десет година. По том уговору деспоту је враћена сва његова држава, сви градови и — ослепљени синови. „*И то же лето* — веле наши летописи — *деспот Ђурђ прими опет Смедерево и Ново Брдо и всу српску земљу, и уљезе у Смедерево Августа 22-ог*".

Смедерево поново оживе. У њему наста радост за повраћеном слободом. „Највиши и најсвечанији моменат ових дубоких, и слатких и тужних потреса, био је: кад турски комисар, који предаваше деспоту земљу и градове, доведе у Смедерево и оба сина Ђурђева. Тешко је описати онај призор. Кад је угледао своју ослепљену децу где посрћу пружајући руке да оца загрле, Ђурађ је рикнуо као рањени лав и стропоштао се у несвест. Гласно јецање била је прва песма која се запевала у двору Јеринином, и горке сузе биле су прва сласт, којом су се Ђурађ, Јерина и деца њихова напојили при првом састанку после тако дугих и тако страшних дана"....

Мурат остави престо и предаде га четрнајестогодишњем сину Мехмеду. Још исте године Маџари покварише мир с Турцима, а Ђурађ, коме је требао одмор после силних напора, као и опорављање народа му после ужаса, — оста неутралан. Битка код Варне 9. Септ. 1444. беше пораз за Маџаре; ту погибе и сам краљ Владислав. А под Сибињанин Јанком претрпише Маџари и други страшан пораз на Косову, 1448. године. Овај други пораз, после кога је сâм Јанко једва жив умакао кроз Србију, остао је све до данас у успомени код нашег народа; често се чује реч: „Страдао као Јанко на Косову".

По освојењу Цариграда, силни султан Мехмед II затражи, да му Ђурђе плаћа већи данак; а одмах затим поручи, да му пошље кључеве од Смедерева и Голупца. Па и не чекајући много на одговор, крене се с војском на Србију, с пролећа 1454, освоји многе градове и оплени Србију све до Смедерева. Ђурђе оде у Угарску, да би је склонио на рат. Сâм султан опседне Смедерево; али беше лоше среће, јер је услед успешних напада српских морао набрзо повући војску из Србије.

Године 1456. поново уђе султан у Србију. Са 150 тисућа војске нападне на Београд. Сибињанин Јанко с калуђером Капистраном брањаше га јуначки. После не-

колико узалудних јуриша, Турци буду поражени, и у великом нереду одступе к Софији.

Набрзо после ове славне победе, још исте године, умиру једно за другим два ратна друга, две најважније личности из историје тога доба: један некрунисани господар угарски, Сибињанин Јанко — Хуњади, а други владалац српски, Деспот Ђурђе. Огромна напрезања, тешке бриге, велика узбуђења и дубока старост, саломише Ђурђа, и овај трагични јунак српске историје умре на Бадњи дан, 24. Децембра 1456. у Смедереву, у деведесетој години старости, оставивши народ српски у великој бризи и пометњи.

Наскоро са Ђурђем нестаје и последње сенке српске самосталности: 20. Јуна 1459. ушла је турска војска у Смедерево. Србија буде подељена на турске пашалуке. — —

Само ћемо још летимице прећи доцније важније догађаје око Смедерева.

Помиње се, да је 1486. погинуо у Смедереву из народних песама чувени војвода српски *Дмитар Јакшић*. За Смедерево и околину везује се и име *Змај Деспота Вука.*

Године 1688. заузеше Аустријанци Смедерево без борбе; али одмах после тога, друге године, отму га Турци и исеку му сву посаду, у којој је поред Немаца било и доста Срба.

После славне победе Евђенијеве код Београда, Аустријанци добише Смедерево по уговору у *„Пожаревачком Миру“* (1718.). А после двадесет година допаде Смедерево опет у турске руке.

Године 1789. Смедерево се предаде Лаудону без борбе; ну одмах друге године добише га опет Турци.

Кад је крајем прошлога века београдски везир дигао био Србе против царског одметника у Видину, Пазванџије, српску је војску предводио Станко Арамбашић. Њега су доцније убили Турци у Смедереву.

По устанку на дахије, 1804., српска је војска опколила Смедерево и уговорила с Турцима, да они остану у граду, а Срби да држе варош. Али кад 1805. Турци убише војводу Ђушу Вулићевића, Срби опседну град, који им се предаде 14. Нов. 1805. Још те године премештен је у Смедерево „Правительствуюшти Совѣтъ“, који је 1807. пресељен у Београд. А несрећне 1813. године пало је Смедерево опет Турцима у руке.

У другом устанку, 1815., кад је Кнез Милош овладао Србијом, град је смедеревски остао у турској власти, а у вароши су судили Срби.

Тек у Априлу, 1867., на захтев Кнеза Михаила, Турци су изашли из града смедеревског, и од тог доба ова је престоница Ђурђева у српским рукама.

Годоминско поље. Кулич. Подунавље.

Лађа је наша стојала уз обалу смедеревску толико, колико беше потребно да прими нове госте.

К нама дођоше око дванајестину Смедереваца. То беху већином млађи људи из омладине смедеревске, певачи, трговци и занатлије, а међу њима и два моја школска друга: професор Ахило Калман и адвокат Лука Лукић. Од трговаца је био мој познаник Лаза Николић. Сем Смедереваца уђоше с њима у лађу и моја три Крагујевчанина: апотекар Пера Јанковић, пенз. мајор Динић и професор Спира Калик, са својом госпођом, обоје одлични певачи. И они иђаху у Неготин на светковину. Кад се узму у рачун и певачи, може се насигурно рећи, да нас је на лађи било до две стотине. што путовасмо у Неготин.

Доласком Смедереваца, живот и веселост на лађи беху увећани: поздрављања с новим познаницима, разговори, шале — жагор беше велики.

Наскоро се одмакосмо од обале уз пуцњаву и музику.

Лађа је дефиловала према зидинама Ђурђевога града, а ми сви бесмо на крову, уживајући у живописном изгледу градских кула, у лепој панорами Смедерева и његове цркве. И дуго још после тога освртали смо погледе на силуету овог необичног и чудноватог града, који у Србину буди трагичне успомене из прошлости.

Од Смедерева, пред којим је на Дунаву једно велико острво, обрасло шибљем и врбама, обала се наша по облику изједначује с банатском. Равница с обе стране велика, досадна равница! Ниске и пусте обале дунавске немају ничега интересног да покажу. Све до утоке Мораве у Дунаво простире се дуго *Годоминско Поље.*

Било је већ прошло 9 часова. Неки међу нама, који се још не беху дотле заложили, почеше опомињати на доручак. И одиста, незанимљивост обала давала је за то најподеснију прилику. Већина сиђе с крова у салон. Келнери су јурили од салона до кујне и натраг. Наручиване су „кафе с млеком“, телеће „шницле“, „ростбратн“, и још што-шта друго. Па и ја, који се у обичним приликама задовољавам до ручка једном једитом црном кавом, осећах потребу да наручим једну ћулбастију. Изгледало ми је да сам гладан; а ко ће чекати још пуна три часа до ручка? Рано устајање, журба око поласка, јутарња свежина на води, — све је то утицало да се пре времена огладни. Само су многи морали чекати да добију места за столом. Број столица био је ограничен, мали. То беше прва прилика да се уверимо, како нас је било врло много, или боље, како је наша лађа, за наш број, врло мала.

За време доручка било је разноврсних разговора. Мали салон чинио је, да се сви у њему налазисмо у близини, као за једним столом. Свако се могао разговарати са сваким Ко је год говорио, сви су га могли чути. И нехотице скреће се пажња час на једну час на другу личност. Разговори су се укрштали с разних крајева;

чујаху се свакојаке примедбе, шале и доскочице. Јутарња свежина све је пријатно расположила. Свак се осећао весео и одушевљен друштвом и путовањем.

Ко ће изређати све те разговоре, који, и ако у овај мах не беху чисто политичке природе, имађаху ипак доста занимљивости, имађаху неку пријатељску предусретљивост, која је све одушевљавала и зближавала. Било је ту патриотских говора о Босни и Македонији, о Друштву Св. Саве и бугарској пропаганди; било је пошалица о београдским приликама и дневним догађајима, о београдској врућини и прашини, о регулацији и водоводима, о слободним зидарима — „фармазонима" — и назаренима, о Милану Кујунџићу, који је извадио и платио карту за Неготин, сишао са своје топчидерске куле у варош да пођи, да не би задоцнио за лађу, па га ипак нема; и т. д. и т. д.

Нигде се ваљда тако брзо не стварају познанства и пријатељства, као на овом неутралном земљишту, које се лађом назива; а нарочито још на мало дужем путу. За кратко време, па је ту све као у једној повећој родбини. Ту се брзо заборављају пределне, партиске или и личне међусобице; заборављају се незгоде и тешкоће обичног живота; заборављају се домаће бриге и свакидашња монотонија; — ту је човек друкчије воље, одушевљен, слободан; душа му је живља, нежнија, прилагодљивијâ, приступачнија за све што је лепо, племенито и узвишено. Ту можете најлакше доћи до споразума, најлакше постићи оно. што у другим приликама наилази на тешкоће, на уздржљивост, на упорно оклевање. Ту старост не зна за старост, а младост нема граница у уживању и задовољству. Ту смо ми сви истински пријатељи, браћа, родољуби. Ту се радо сећамо своје Отаџбине и својих дужности према њој, готови, да за њу жртвујемо истински много што-шта, што би у обичним приликама остало само „на језику"....

Одмах по доручку изађох на кров.

„*Годомин*" је веома лепо и родно поље, које се простире између Мораве и њене отоке Језаве. Ова се отока одваја од Мораве код села Трновче, на 5—6 часова до утока њеног испод града смедеревског.

На годоминском пољу налазе се свега трп села: *Липе*, *Шалинац* и *Кулич*. Липе је највеће село среза подунавског; удаљено је од Смедерева 1 час; има школу. Из Липа добивамо ми Београђани онај чувени „Липски сир“. Шалинац и Кулич долазе у ред најмањих села тога среза.

Испод села Кулича, при самом ушћу Мораве у Дунаво, стрче из воде доста ниске развалине градића *Кулича*. Тај градић, намењен за одбрану моравског ушћа, стражарио је над пловидбом, која на Морави беше негда знатна, ну које је данас сасвим нестало. Кулич изгледа као да је водом сасвим одељен од чврсте земље. На Куличу је, као што вели Каниц, одржао победу Диоклецијан над својим супарником Карином, 285. године. То је онај владалац римски, који је под старост напустио царски престо, па се вратио у своју постојбину, Далмацију, где је на своме добру неговао руже. На овом месту, на ушћу римскога *Маргуса* (Мораве), стајаше негда утврђење истог имена, код којега је мања дунавска флотила имала своје пристаниште.

Годомин се више пута помиње у ратној историји 15. и 17. века. Ну он је играо улогу и за време српских устанака. На њему беше логор Станка Арамбашића, о коме је већ било помена; на њему је Станко разбио Пазванџине Турке. Кад су после тога турске делије у Смедереву убиле Станка из преваре, кроз прозор, сарањен је у Годомину, код тако зване „Станкове Крушке“. За Станка се прича, да је био врло леп и јуначан. На Јабучју, у дну Годомина, после пропасти на Каменици 1809., као и 1813, дават је Турцима отпор. А 1815. смедеревски су устаници ту начинили шанац, да би прекинули везу између смедеревских и пожаревачких Турака. —

* * *

Кулич је на Дунаву последња тачка *Подунавског Округа*, који је од Пожаревачког одељен Моравом.

До пре три године беше цела Краљевина подељена на 21 округ. Тада су били засебни окрузи: *Смедеревски* и *Београдски*. Данашњи је број округа 15, а та су два

ушла у један, Подунавски округ, са средиштем у Смедереву. Према томе, Подунавски се округ пружа дуж Саве и Дунава, почевши од Колубаре па до Мораве. Колубара га раздваја од Ваљевског округа, с југа граничи нешто рудничким а већим делом Крагујевачким округом.

Раније, за време Турака, а и за времена Карађорђева, између округа београдског и смедеревског, или између те две „нахије", како су се онда звали данашњи окрузи, била је још мала *Нахија Грочанска*, којој је Гроцка била главно место. Доцније је та нахија спојена с београдском.

Подунавље је саставни део богате, дивне *Шумадије*. Овај део српске земље, прослављен у историји устанцима за слободу, простире се између Западне и Велике Мораве, Дунава, Саве, Колубаре и Лига. Сем Подунавског округа, Шумадији припадају, дакле, Крагујевачки, стари Јагодински округ, и један део Рудничког и Ваљевског округа. Како се та земља звала у старо време, и када је добила назив „Шумадија", тешко је данас поуздано казати.*)

Шумадија, богата својим долинама и питоминама, својим брежуљцима и шумарцима, својим рекама и потоцима, својим обиљем у усевима и стоци, својим животом и историјом, својом чувеном и славном прошлошћу, — она је понос и дика целога Српства! У њој су одговани они велики и славни синови српски, који показаху, да су достојни да стану у један ред с косовским јунацима, што падоше за име и част отаџбине своје, за веру и слободу српску. Ђорђе и Милош, Чарапић и Катић, Бирчанин и Ломо, Курсула и Рајић, и још стотинама других јунака и узор карактера, прославише ову лепу земљу српску, која с поносом прва диже заставу српског ослобођења...

*) Г. М. Ђ. Милићевић у својој „Кнежевини Србији" вели: „Име *Шумадија* не находимо нигде у српским споменицима старијега доба, с тога би се могло мислити да је то име ново; али, с друге стране, чувена римска Transilvania наводи нас на мисао: да је наша Шумадија = Silvania била још за Римљана."

Ну није Шумадија само за то чувена. Она је најкултурнији део наше Краљевине. У њој су понајбоље очуване и однеговане народне врлине, обичаји, ношња, језик, народне умотворине. У њој је тип српски најбоље одржан, природна бистрина српскога народа у великој мери заступљена — особина, која српски народ јако одликује над многим другим народима европским. Шумадија је најлепши, најбогатији, најнасељенији крај српски. Шумадија је најбољи и најсветлији представник српскога племена....

„Како си дична, поносна, сјајна,
Како си лепа, како си бајна,
Како су добре, издашне руке,
Та твоја поља, те твоје луке,
Колевко српских дива-јунака,
Дичних синова, дичних првака!
. . . .
Та ко се не би тобом дичио
Ој, Шумадијо!....*)

Подунавље односи на себе доста знатан део оне славе, којом је Шумадија тако обилна.

Београдска и Смедеревска нахија поднеле су понајтежи део народних невоља, које за црних дана српске прошлости бешњаху по Србији. И турске и хришћанске силе, које се отимаху о Београд и Смедерево, наизменце завијаху у црно становнике ових двеју нахија. Они беху први, на које се устреми дахиска обест. Ну беху први и онда, кад 1804. плану устанак у крагујевачкој Јасеници, као и онда, кад је 1815. на Такову букнуо други устанак. А имена: Капетан-Радича из Остружнице, Васе Чарапића из Белога Потока, Јанка Катића из Рогаче, Милисава Чамџије из Борка, Станка Арамбашића из Колара, Станоја Главаша из Селевца, и т. д. толико су позната свакоме Србину, да нема потребе помињати њихове велике жртве и заслуге за слободу данашње Србије.

*) Драгомир Брзак, у песми „*Рајић*“.

Западни део Подунавског округа већином је брдовит. Највеће су му планине *Космај* и *Авала*, које се својим огранцима к Сави и Дунаву гранају у безброј већих и мањих брежуљака; а од долина су му знатније: колубарска, савска — „Макиш“, и долина испод Космаја. Источни је део раван; на њему нема ни једне планине, ни једног већег виса, — то је позната, велика *Моравска Долина*. Средњи део између источног и западног, окићен је омањим брежуљцима и заравњима, у које се шире ониже косе. Негда је и цео овај округ, његове равнице као и брежуљци, био под шумом, те је праведно сачињавао део велике „равне“ Шумадије. Данас пак, у његовим равницама и на брежуљцима ретко ћете наићи на по који стари, стогодишњи раст, који остаде да нам прича историју негдашње Шумадије; нема више шума у већем пространству; оне се одржаше по где-где, у појединим забранима, а сва је земља употребљена на обрађивање, и веома је плодна.

Западни део Подунавског Округа богат је рудницима, који се понајвише налазе на Авали, Космају и њиховим огранцима. Понајвише има мајдана мркога угља и лигнита, а има и оловних и сребрних руда, као и живе. На многим местима виђају се трагови старих рудника. Око Београда има доста мајдана, из којих се вади добар камен за зидање, калдрмисање, па и за украсе; најчувенији су: топчидерски, рипањски и раљски камени мајдани. У смедеревским равницама не може ни бити говора о рудама.

Главно је занимање народа овога округа: земљорадња и сточарство. Кукуруз је главна храна; он се у целом округу понајвише сеје, а пространа моравска долина зањ је необично добра, те је моравски кукуруз на гласу. После кукуруза највише се сеје пшенице, нарочито у последње доба, а затим јечма, овса, па и ражи. Стоке има разноврсне, а понајвише: оваца, свиња и говеди. Сој свиња је изврсан, те се изхрањују у великом броју, нарочито за извоз на маџарске пијаце. Напредовање сточарства потпомогнуто је добрим ливадама, којих има доста у овом округу. И на коњарство је обраћена већа пажња.

Док беше већма развијен породични живот, у задругама су сељаци вршили и занатлиске послове, намирујући скоро све животне потребе. Ну данас је то у незнатној мери. Највише се још женскиње баве: предењем вуне, ткањем платна за кошуље, гаће, пешкире и чаршаве, ткањем вунених тканина за сукње, кецеље, застираче и јастуке, и ткањем сукна за гуњеве и чакшире. Ретко је која кућа без разбоја, ма да је данас, нарочито у околини Београда, и тога мање. Ну по већим селима, сем дућанџија има и нарочитих занатлија: абаџија, терзија, бојаџија, колара, качара, лончара и ковача. Ови последњи махом су Цигани.

По имућности, стање је сељака у овом округу различно. Докле је у пређашњем београдском округу у опште добро, те нема ни великих богаташа ни крајње сиротиње, дотле је у смедеревском округу много већа неједнакост: поред веома имућних сељака, који би се могли бројати у праве спахије, има и велике сиротиње, „голе као прст“. Задуживање, нарочито у смедеревском крају, отело је велики мах; по статистичким подацима, пређашњи смедеревски округ, најмањи од свију других, имао је више дуга него ма који други. Може се рећи, да је овакво стање последица једне немиле и неизлечиве болести: распадања задруга, којих је данас у овом округу мали број. Задруге јако опадају и у осталој Шумадији; највише ако два или три брата живе у заједници. Обично се деле, чим се браћа пожене. У већини је инокоштина, а отуда и сиротиња.

Број становника је у овом округу велики, а нарочито у смедеревском крају. Велика родност не само равнице, већ и брежуљастих, виших крајева, дају могућности, те је овуда нарођеност највећа у Србији. У пређашњем београдском округу долази просечно на једно село око 550 душа, док у смедеревском 1100. У смедеревском округу ретко је село испод хиљаде душа, а има их, која се изједначују с многим варошима: у 12 села има 2—4000 становника, у Кусатку 4000, а у Азањи, Селевцу и Ловозику, која спадају и у највећа села у Србији, има преко 5000.

Свега селâ и засеока у Подунавском округу има 175 са преко 200.000 душа.*) Основних мушких и женских школа, изузимајући Београд, има 112, а цркава 67. Манастира има свега 2 и то: *Рајиновац* близу Гроцке и *Раковица* код Београда. Сем вароши *Београда* и *Смедерева*, у овом су округу још 4 варошице: *Гроцка*, *Паланка*, *Колари* и *Лазаревац*.

Цео Подунавски округ подељен је на 7 срезова: Посавски, Врачарски, Грочански, Смедеревски, Колубарски, Космајски и Јасенички. Дуж Дунава, од Београда па до Кулича, простиру се по реду ова три: Врачарски, Грочански и Смедеревски.

У становника овога округа нема велике разлике ни по говору, ни по ношњи, ни по обичајима. Највећи изузетак чини Врачарски Срез, у коме се, у неколико села, налазе досељеници Сврљижани. Њих има у Мокром Лугу, Торлаку, Раковици, Јаинцима, Вишњици, Бањици и београдској Палилули. Њих је доселио још Карађорђе. Они се по говору и ношњи још разликују од осталих сељака тога среза.

Говор је у Подунављу источног наречја, обично правилан, изузимајући досељенике Сврљижане. Од Авале па ка Космају, и у Колубари, гласоудар је друкчији него у осталој Шумадији, отегнут: лóнац, дýкат, чóвек, и т. д. Тако се говори и: вóде (м. овде), нóде (м. онде), нàкô (м. онако), волики (м. оволики), и т. д. Прича се, да је неки Рудничанин упитао Вреочанина:

— Колико ви плаћате пореза?

— Дýкат, одговори Вреочанин.

— А ви?

— И ми дукат, ама краћи него што је ваш, одговори шаљиво Рудничанин.**)

*) По попису од 1890. године има 31.987 кућа са 205.740 становника, не рачунајући Београд, у коме је тада било 1745 кућа са 54.458 становника, без војске. По броју становника Подунавски је округ највећи у Краљевини.

**) Милићевић: „Кнежевина Србија“.

Неколико села у Смедеревском округу, као Кусадак, Селевац и Ковачевац, имају неке сличности у говору и типу с Вреочанима у београдској Колубари. Уз Мораву је гласоудар ресавски, иначе шумадиски. Погрешака у падежима има чешће. —

Одело је сеоско већином рукотвор сеоског женскиња, ма да сељаци и сељанке у околини Београда имају доста на себи куповнога. Мушко је одело свуда једнако, онако, како га видесмо и у Винчи. Врло су мале и неприметне разлике у чарапама, појасима, кроју гуња и другом чему. Код женскога одела има веће разлике, која се нарочито огледа у спреми главе, у коњги. У

Коњге

Београдска, Смедеревска, Трвељи.

београдском округу, поред три различне коњге, налазе се још и „трвељи“ и „ручници“ код сељанака досељених из Сврљига. У смедеревском крају коњга је ниска и застрта црвеном марамом. Девојке се виђају и с весовима. Младе носе прве године венце од куповнога цвећа, искићене разним перјем и парама; друге године носе „подсмиље“ — то су мањи венци већином од смиља; а тек после настаје коњга. Место две кецеље, предње и стражње („вутара“), које се и у смедеревском крају виде,

носе се вунене сукње, које жене саме тку, а које се спреда не задижу онако, као око Београда. Женско је одело у опште, као и у целој Шумадији, шарено, живописно, а нарочито у Јасеници. Боје су доста вешто и укусно сложене, и не изгледају утрпане. „Нећу старачко, али нећу ни да ми дречи од шаренила“ — може се и у селу чути реч, која показује већ бољи укус.

Подунавка.

Варошко је одело много богатије, али се већ у велико напушта, потискују га западна ношња и — мода. Ретко ћете видети каквог трговца у чојаним чекширама и ћурчету затворене боје, обоје оперважено црним свиленим гујтаном; а испод ћурчета џемадан од кадифе, сав окићен златним везом. Зимско џубе, постављено богатим крзном и оперважено лисичином већ је чешће. Ну жене су понајвише одржале стару ношњу. Њихово одело нема велике разноликости: оно је у главноме свуда подједнако. Фистан, с изрезаним недрима, на којима се бели танка кошуља од српскога платна, а око врата лепа свилена марама, која се укршта преко недара; либаде од свиле или кадифе, богато извезене златом; на глави фес са шамијом, за коју се придевају скупоцене игле од драгог камења и дијама-

ната; или тепелук, поднизан бисером у пупчастим и лепим шарама, или и златним новцем — рубијама, који је у исто доба и највећи украс за главу; око грла ђердани од златнога новца, бисера или корала. На ногама плитке или и високе ципеле. Зими бунда од чохе, свиле или кадифе, затворене боје, а постављена финим крзном... Женско варошко одело у опште је пуно живописне дражи, и многе варошанке умеју њиме да се лепо и укусно наместе, и да јако импонују. Странци га врло радо гледају.

Варошанке.

Куће у Подунавском округу једнолике су с кућама у осталој Шумадији. За време Турака, у страху и патњама од намета и насиља, није ни могло бити помисли на већу удобност и укус. Тада су сељаци живели у брвнарама и талпарама, покривеним лубом и кровином. Доцније, куће плетаре покривене даском и шиндром, беху доказ већег богаства. Данас се већином покривају ћерамидом, а поред плетара могу се видети у већој мери и куће од мешовите грађе, цигље и дирека — „бондрук“ и „ћерпич“, а нису ретке ни куће добро озидане самом печеном цигљом, и још с подрумом испод куће. Обично су ниског крова, с узвишеним тремом — доксатом — поред уласка; имају кујну — „кућу“ — и по две или

и више соба, а распоред је онакав, какав смо и у Винчи видели. Иоле имућнији сељак погађа за кућу мајсторе; сами граде за невољу. Негда су долазили мајстори понајвише из Босне, Осаћани, и тада у Подунављу беху куће већином као у Срему и Банату. Сада зидају куће дунђери из Маћедоније. Само у велике сиротиње није кућа ограђена оградом — плотом. Око куће, у огради, разне су стаје: вајати, амбарови, кошар, млекар, хлебна пећ и качар. А око њих шљивари, воћњаци и торови за стоку; а даље, забрани, њиве, ливаде и пашњаци. —

Сељаци најрадије проводе у кујни, нарочито зими, и то око ватре, која је на средини, и која се обично

Унутрашњост шумадиске куће.

нигда не гаси. Ту се срећују кућни послови, држе прела и седељке; ту се воде разговори и пошалице, причају приче, певају песме и гуди уз гусле; ту су очувани стари обичаји и народне врлине; ту су постале и одатле распростиране народне умотворине — песме, приповетке и пословице.

По бурној и страховитој прошлости, по судбоносним догађајима, који донеше пропаст слободе и самосталности народне, по дуготрајном робовању, које је претило да угуши и најмањи остатак народног живота, — може се рећи, да је судбина српскога народа једин-

ствена у свету. Па ипак, у пркос свих непогода и зала, што четири стотине година беснише над њим, остало је једно, што се очувало у чистоти и потпуности, што је остало непоколебиво у свој својој узвишености, а то је: *српски народни карактер*. Ни највеће несреће, ни бесомучна гоњења и дивљаштва, — ништа не беше у стању да га поколеба, да га измени!...

Народни се карактер оличава у: мислима, осећајима и обичајима. Њега су чувале и неговале: *задруга* и *гусле*.

Задруге беху средина за неговање народних идеала, дужности, морала и — карактера. У задругама је очувана велика преданост вери православној; очувано је светло Крсно Име, тај јединствено српски обичај у хришћанском свету, да се може насигурно рећи: „где је Слава, ту је Србин"; однегована је велика преданост породичном животу; однегована је љубав према српској Отаџбини; очувано је гостољубље и дружељубље, та карактерна црта свију Словена; и т. д. У задругама су очувани и неговани и други лепи обичаји српскога народа: обичаји празнични и сватовски, мобе, прела, народне игре и песме, народна ношња, и т. д. А сви ти обичаји утицали су на очвршћивање народног карактера. — А српске гусле? Оне су нераздвојно везане за прошлост, за историју српскога народа. Уз гусле се проносила народна песма, која је причала о негдашњој слави и величини српској, о срећним данима поносне прошлости српскога народа, о негдашњим јунацима и светлим карактерима — те тиме одушевљавала на истрајност у патњама, подстицала на нове жртве, из којих је поникла српска нова и светла историја — слобода ове лепе земље наше.

Да, задруге и гусле однијаше оне узвишене карактере у средини племена српског, у лепој Шумадији, који нам јуначким жртвама својим искупише данашњу слободу. Па ипак, и задруге и гусле као да ће остати само светле слике прошлости; као да ће се историски везати за доба, у коме су и биле на највећој висини својој, у доба беде и невоље народне, у коме су му биле нераздвојни друг, у коме су му и могле послужити свом

снагом својом?... Јест, и задруге и гусле улазе у историју; њих нестаје све више с обзорја; њих је, на жалост, све мање у дому српском!...

После онога, што је овде већ говорено о животу и карактеру српскога народа, завршићемо са неколико карактерних црта, за које се може рећи да су заједничке за све Србе, па ма на ком крају живели.

Срби су одважан и јуначан народ; то су у небројено прилика показали и у старој, и у новијој прошлости својој. Брзо се одушевљавају на све оно, што је патриотски, што је узвишено и племенито, — али се брзо и расхлађују. То је у осталом карактерна црта и осталих Словена. Предузимљиви су, али ретко на послу истрајни, а нарочито кад им предузеће не испада за руком. Поjетски обдарено, као ни једно друго племе, од природе богато душевним и физичким особинама, — српско народно племе стоји много више изнад свију осталих племена Балканског Полуострва...

Ну Србин је и упоран, јогуница. Питали Краљевића Марка:

— Зашто оде у Турке?

— У пркос! За инат! — одговорио је он.

Тај пркос и тај инат у многоме кваре оне лепе особине српскога карактера. За инат је пропало на Косову царство српско! Инат нам је у многим приликама главу ломио! Инат нам и данас кућу подрива!...

Од ината нема горега заната!

Дубравица. Пожаревац. Костолац. Браничево. Viminacium.

Пролазећи поред развалина града Кулича и ушћа Моравског, наша је лађа после 10 часова допловила до *Дубравице*, која је на десној обали ушћа моравског.

С једне и с друге стране тога ушћа беху негда римска утврђена места, која заштићаваху пловидбу Моравом и пристаниште једног дела дунавске флоте. Њихове су развалине познате у околини под именом *Кулича* и *Кустар* града.

О Куличу је већ било говора. А на десној обали Мораве било је важно грађанско и војничко место римско, *Margum*, и то на оној равнини не далеко од Дубравице, која се назива „Орашје“, и на којој се находе интересни остаци од грађевинских делова, украса, стубова, као и металне ствари за накитe, старо ружје, новци и др. Велика збирка ових остатака налази се у приватном музеју Вајфертовом у Панчеву. Народни назив „Кустар“ града биће да је постао од римскога *Castrum*.

Код Дубравице застадосмо уз обалу да примимо нове госте. Ну број тих гостију не беше велики; па ипак су нам они за ову прилику били веома драги: то беху пет чланова из породице Хајдук-Вељкових потомака; две женске и троје мушких, међу њима један омален старчић, свештеник, и један дечко, праунук Хајдук-Вељков. Од Пожаревљана не беше никога на обали. Било ми је чудо, да Пожаревац, који има славно име из доба српскога ослобођења, могаде остати равнодушан према сени Хајдук-Вељковој! да не посла на светковину ни једнога представника свога!...

Дубравица је прва дунавска тачка Пожаревачког округа, као и оног предела, који је у старије доба српско носио име *Браничево.* Дубравица је једно од већих села: има своју основну школу. У њој је, сем пароброде станице за Пожаревац, и царинарница, која је по приходу једна од знатнијих; на њој се извози много жита, а нарочито свиња. Пожаревачко Поморавље познато је као један од најглавнијих крајева за гојење свиња.

Пожаревац је удаљен од Дубравице један час и по. Пут је до њега сасвим раван. Најпре се пролази кроз кукурузне њиве, а од средокраће настаје и по који шумарак, по који забран растове шуме. Ту се види већи број торова, у којима Пожаревљани гоје свиње.

Ви уђете у Пожаревац, а још вам се чини као да сте у каквом селу. Незнатни кућерци, простране и некалдрмисане улице, лети пуне прашине а зими блата, — Пожаревац вам не личи на варош. Он је скоро цео такав. Тек по калдрмисаној и уређенијој пијаци, по мало већим и угледнијим зградама на њој, ви видите да сте у вароши. Пожаревац је у опште мало интересан, и ако долази у ред наших великих вароши. Има на 11.000 становника, од којих се већа половина бави само земљорадњом, а живи и носи се као и народ по околним селима. Сем нове, велике касарне, на коју је утрошено милион динара, сем врло луксузне зграде за окружно начелство, на које је толико исто утрошено, сем окружне болнице, општинске зграде и гимназије, немате више да видите ни једне угледније куће.

Пожаревац долази у ред новијих места. Помен се о њему налази тек у записима 17. века. Ну постанак имена његовог везује се за једну народну причу: у којој се казују догађаји из 15. века. Ево те приче:

Змај Деспот Вук, заједно с једним братом Јакшићем, удари на Турке и оплени им град Кулич; удари и на Смедерево, ну не могне му ништа; после се врати преко Дунава у свој Сланкамен. Не прође много, а чувени турски јунак, Алибег, похара деспотове дворе у Сланкамену, кад деспот није био дома. Дознавши за то,

деспот се спусти низ Дунаво, и више Смедерева, на оном месту где је била *Тулба*, подели с Алибегом мегдан и рани га. Алибег побегне у једно село и сакрије се; сељаци га не смедоше проказати, а гњевни деспот погуби до 70 људи, те остану саме удовице, од чега се то село и данас зове *Удовице*. Алибега ипак нађе и потера га; код Смедерева га стигне и опет га рани. Алибег побегне преко Мораве и склони се у један рит, у који није могао нико ући. С тога деспот запали тај рит и Алибег изгори, а месту од тога пожара остане име *Пожаревац*. Где је Алибег бивао рањен, туда су Турци подизали тулбе у спомен његов...*)

Пожаревац, као незнатно село, постао је у свету чувен по миру, који је, после великих победа Принца Евђенија закључен 21. Јула 1718. између аустриског Цара Карла и Султана Ахмета. Мир је тај закључен на коси Сопоту, источно више Пожаревца, у близини села Ћириковца; ту се и сад познаје умка, која је подигнута у спомен тога мира. Ту закључени мир познат је у историји под именом: *Пожаревачки мир*. По том уговору, који је гласио на 24 године, сва је Србија дошла под власт Аустријанаца, који су је доцније изгубили, 1739., када су је Турци наново заузели.

У почетку овог века Пожаревац се јавља као најглавније место у целом Пожаревачком Округу. У њему је тада било око хиљаду турских кућа и хиљаду и пет стотина Турака под оружјем. С тога је у буни на дахије, у почетку *Карађорђевог* устанка, сва српска војска с десне стране Мораве, предвођена Миленком, Добрњцем и Момиром, пошла на ову варош, да из ње истера Турке, и тиме осигура везу са Шумадијом. Пожаревац је отет од Турака 12. Маја 1804.

После битке на Каменици 1809. Турци су се вратили у Пожаревац, али су га опет убрзо напустили. Ну 1813. године заузели су га поново.

Кад је у Шумадији букнуо други устанак, 1815, Турци се опкопају и утврде у Пожаревцу, да се одупру сили српској. *Кнез Милош* опколи Пожаревац с великом

*) Милићевић: „Кнежевина Србија“.

војском, и, после упорне и крваве борбе, заузимљући један по један шанац, Срби освоје Пожаревац крајем Јуна те године. И од тог доба Пожаревац је непрестано остао у српским рукама.

Пожаревац је на југу од Дунава удаљен за 6, а источно од Мораве за 4 километра. Налази се на западној страни а у подножју косе Сопота, на којој су пожаревачки виногради, а која се као планинска греда одваја од Хомољских планина, те код Костоца удара у Дунаво. Пошто су Турци 1815. изгубили Пожаревац, он је остао празан, и Кнез Милош населио га је народом из околних села. Тада је он поклањао Пожаревцу велику пажњу; учинио га је другом својом престоницом, где је имао и свој Конак; ту је често свраћао, а Кнегиња Љубица боравила је у њему дуже времена с децом — с кнежевима Миланом и Михаилом.

Пожаревац је трговачко средиште врло знатне извозне трговине за плодну и богату околину. Ну Пожаревац је у равници и подводан. Његов неподесан и неприродан положај као трговачког места увиђао је још Кнез Милош; али његова наваљивања, да се измести на Дунав, разбила су се о личне интересе неколиких грађана, који се у Пожаревцу беху већ добро огаздили.

У близини Пожаревца, за четврт часа југо-западно од њега, налази се пространо државно имање *Љубичево*, тако названо у спомен Кнегињи Љубици. То је имање поклонио држави Кнез Милош, и на њему је 1860. установљена државна ергела, намењена поправци коњарства у Србији. До Љубичева води леп и насут друм, а у њему има лепих башта и шуме, те је он за Пожаревац оно, што Топчидер за Београд. —

Не би било ни лепо ни патриотски, кад бисмо, додирујући на овом путу *Мораву* и њено ушће, пропустили да кажемо коју реч о овој најзнатнијој реци нашој.

Морава је највећа река у Краљевини, а њена пространа и богата долина чини, да је она важношћу својом у економном погледу претежнија од свију других. Ова велика река, која од својих извора па до утока просеца најлепше и најплодније крајеве српске, била је од вај-

када стожер, око којега се концентрисавао чисто српски елеменат.

Морава има две своје гране: јужну — *Биначку Мораву*, којој је извор у Старој Србији на Црној Гори, у близини села Бинча; и западну — *Голиску Мораву*, којој је извор на Голији у Ужичком Округу. Обе се састају код Сталаћа, а одатле настаје *Велика Морава*, која правцем на север утиче у Дунав код Дубравице.

Долина је Моравска једна од најважнијих на Балканском Полуострву, а у самој Србији не може јој се по величини и важности ни једна упоредити. Голиска грана има, почевши од Чачка, пространу равницу, која се прекида код Трстеника. Али су знатније равнице Биначке Мораве: врањска, лесковачка, нишка и алексиначка. Ну највећа је и најзнатнија долина Велике Мораве, која се знатно шири око Јагодине, а нарочито у доњем делу своме. Лева страна водопађе њене много је пространија од десне; од почетка па до краја готово је подједнаке ширине, око четрдесет километара. Десна страна водопађе је различне ширине; најшира је између Бељанице и Голубињских планина, где и сама достиже ширину од 40 километара; а идући на север сужује се до 10 километара.

Поморавље је најроднији и најнасељенији крај наше отаџбине.

У старија времена, још за Римљана, на Морави је било бродарство јако развијено. Поменули смо, да је на ушћу њеном, код Margum-а, било пристаниште за моравску флоту. Помиње се да је бродарство било живо још и пре два века, од Сталаћа па до утока у Дунаво. Путници из друге половине 17. века казују, да је Морава киптила бродовима, проносећи производе Србије на Дунаво и враћајући се натоварени робом из Аустрије. Кад је ова пловидба престала, не може се поуздано рећи, али је свакојако успавана још за време Турака. Данас пак, благодарећи нашој немарности, бродарство се на Морави још није почело пробуђивати, и ако неби требало много жртава за чишћење корита и регулисање обала, па да се учини пловном од Сталаћа до Дунава.

Кажу, да је и сва долина Велике Мораве, до Сталаћа, била негда покривена Белим-Панонским морем, под којим је била и угарска низија.

* * *

У $10^1/_2$ часа остависмо Дубравицу.

Код Дубравице дели се Дунав у два дугачка рукава. која обавијају велико аустро-угарско острво.

То је острво највеће на српском Дунаву, па и у опште, највеће на целом доњем Дунаву, а пружа се од Дубравице до Рама. Оно и носи назив *„Острово“*. Насељено је у горњем крају, и село му се назива тим истим именом. Његови су становници Срби, насељени из околних места Пожаревачког округа, а баве се у великој мери риболовом и справљањем ајвара. Доњи је крај овога острва низак, и вода га често плави.

У дунавским рукавима, с обеју страна овог Острова, налази се читав низ мањих и већих острвчића, а нарочито у левом рукаву, с банатске стране; има их на 16. У тој групи острва биће ваљда и оно невиђено, чаробно острво, „острво блаженства“, на које није нога људска ступила, а које је пронашао Јокај у своме познатом роману „Златан Човек“....

Лађа је пловила десним рукавом, поред наше обале.

Недалеко од Дубравице налази се на Дунаву повеће село *Петка*. После пропасти на Каменици, 1809. г., Турци су сишли десном обалом Мораве чак до Дунава, и на Петци, према Острову, разапели шаторе. Прича се, да је храбри Хајдук Вељко и код тог места улетао у Турке са својим момцима, и међу њима чуда чинио.

Од Дубравице наша је обала још равна; ну њена низина не траје дуго. Према средини Острова уздижу се брежуљци, који су у оној коси што се изнад Пожаревца пружила овамо к Дунаву, а која се назива *Сопот*.

У подножју крајњег Сопотског брега, на обали дунавској, угледасмо *Костолац*.

Само село тога имена на другој је страни брега, заклоњено испред нашег погледа. Али је на обали чи-

тав низ већих, нових и лепих зграда, те вам се чини да сте пред каквом чистом и лепом варошицом. То су зграде нашег честитог и предузимљивог индустријалца *Ђуре Вајферта*. Подигао их је у циљу експлоатације костолачког мајдана мркога угља — лигнита. Окно за мајдан налази се на самој обали дунавској. А озго је већи број зграда за становање радника, за цигљану, за рударске и животне потребе. На некима од тих зграда виде се и рударски емблеми — укрштени чекићи. Понајвећа од тих зграда, која вам пада у очи својим високим фабричким оџаком, јесте парна воденица за брашно, а на њој и пише великим позлаћеним словима, која се и с Дунава лепо прочитати могу: „*Ђурин Млин*". Лепо зеленило уређенога парка окружује ове зграде. Ну од свију њих, једна се нарочито издваја колико по спољашњој лепоти, толико још више по лепоти циља за који је подигнута; у њој се оличавају усталаштво и пожртвовање овог уваженог грађанина нашег; — то је зграда за костолачку *школу*. Њу је Вајферт не само подигао и опремио потребама школским, већ сâм плаћа и нарочитог учитеља за њу, који у њој има и свој стан.

Испред ових зграда, као и с обале, поздрављаху нас радници махањем српских тробојака, а наша их музика отпоздрављаше једним маршем.

Пролазећи поред допадљиве и пријатне слике, коју ствара ова лепо уређена Вајфертова насеобина, и нехотице се намећу мисли о нашим имућним људима у народу, и о њиховом газдовању капиталом што га имају. Та нам слика показиваше шта све, с гледишта привредног, културног и моралног, може да учини у својој околини један имућан човек, па да и сâм буде напредан, да буде поштован и уважен, и да му име остане честито и светло. Оно нас подсећаше на познато „*Златотворно Село*"....

Моји другови и ја бесмо се прикупили око нашег пријатеља С., који нам причаше занимљиве историске податке о Костоцу.

Данас незнатно село, Костолац је негда играо врло важну улогу, како за времена Римљана, тако и за доба српских владалаца из породице Немањића.

Одмах испод Костоца утиче у Дунав *Млава*. На левој обали њеној, а на врху оног брега, испод кога су Вајфертове зграде, био је за време Римљана повећи квадратни градић, с округлим кулама на рогљевима. У њему је био главни стан VII Клавдијеве легије. Његови се темељи могу и данас распознати. Село, које је у његовој близини настањено, добило је најпре име „Костол", а доцније *Костолац*, — по римском називу градића — castell.

Али ту, на обалама Млаве, беше негда најглавнија римска варош горње Мезије, која се називала *Viminacium*, а која је доцније, у српско доба, позната под именом *Браничева*.

Виминакија се ширила с обеју страна млавскога ушћа, али јој је већи, главни део био на десној обали, која је равна и благо уздигнута. Ту се распознају трагови правилних улица и квадратних пијаца те велике старе вароши. Оба су дела била везана каменим мостом, од кога се стубови још виде кад Млава појаче усане. Око вароши беху баште, летњиковци и гробнице, које се простираху чак до села *Дрмна* на десној обали, а на пола часа од ушћа.

На целом том простору, који је запремала Виминакија, налазе се и данас многобројни остаци, темељи од грађевина, патоси од Мозаика, римски новци, саркофази, комаће од судова, стубова, кипова, исписаних плоча и разнога накита. Највећи део нађених, ретких и скупоцених старина отишао је, на жалост, у туђе музеје. А остатке од зидина, понајвише цигаља са жигом легије која је ту становала (Leg. VII Cl.), разносе сељаци

Гордијанов новац.
(кован у Виминакији).

по околини за грађевинску употребу. Сви ти остаци, који су већином ишчепркани на површини, потврђују јасно негдашњи велики развитак варошког живота на овоме месту. Дубљим копањем испод површине и између зидова могли би се зар пронаћи многи интересни подаци археолошки, како за историју Виминакије и доњега Дунава у римско доба, тако и за историју нашег Браничева. Зар не би било вредно труда и жртава да се предузме ископавање старе Виминакије?...*)

Још Птоломеј помиње Виминакију као место становања једне легије. Цар Гордијан подигао га је на ступањ колоније, чија је важност и сјајност доцније, као главног места у Мезији, много слављена. Виминакија је била и главно пристаниште велике дунавске флоте, заштићено са северне стране великим Островом, на које су се извесно шириле границе и утврђења ове велике вароши. За време упада Хуна, Виминакија је доживела жалосну судбину осталих вароши по Мезији. Ну доцније је Јустинијан поново подигао. Краљеви ново засноване краљевине Угарске водише око ње многе борбе с Византинцима; неколико су је пута опседали и освајали, па најзад и спалили.

Да ли је стара римска Виминакија одмах, по досељењу Срба добила име *Браничево*, или је на њеним развалинама подигнуто ново место тога имена, не може се поуздано рећи. Али је сигурно, да је то име постојало још док је овај крај био под Византијом. Под тим именом помињу га још Крстоносци. О Браничево се отимаху Маџари, Бугари и Татари с променљивом срећом. Године 1275. Браничево је припадало краљу српском Драгутину, пошто је с братом Милутином разбио Татаре на Млави; али се зна да га је још много раније био Немања освојио. Браничево је од Св. Саве добило епископију. За време Деспота Ђурђа било је у два маха оплењено и попаљено од Турака. Оно се помиње још до 1459., ну тада га нестаје с историске позорнице;

*) Дознали смо, да је у том смислу, још пре неколико година, г. Ђ. Вајферт учинио врло повољну понуду Ученом Друштву, примајући на себе трошкове око ископавања, — па нам је чудо, да та понуда није прихваћена!....

њега је под Турцима снашла иста судбина опустошења, која и остале српске вароши.

И село Костолац старијег је доба. Поменули смо да му је име дошло по римском називу градића — кастел. У нашим летописима помиње се Костолац још за времена Кнеза Лазара; он га је, поред неколико других села, дао на уживање манастиру Горњаку, који је у Млавској клисури сâм и подигао. —

Већ на досадашњем путу нашем наилазисмо на већи број споменика негдашње римске моћи и величине. Па и на даљем путу често ћемо их још сретати и с једне и с друге стране Дунава. Каниц набраја 72 које вароши, које градића и кула римских на Дунаву и у непосредној близини његовој, и то само од ушћа Саве до ушћа Тимока. Број тих утврђења приближан је броју, који нам народ у песми набраја:

„Колико је низ Дунав градова,
Седамдесет и седам имаде,
У сваком сам нојцу преноћио....“

Ну највећи је њихов број између Голупца и Радујевца. Ти споменици, који су данас оличени у развалинама негдашњих утврђених места и градова, и који се као непрекидан низ ређају Дунавом на нашој обали, показују јасно да им је био циљ: одбрана Мезије и границâ царства од упада са северо-источне стране, као и одбрана оног главног пута, који је одржавао везу с Дакијом и Византијом, који је везивао Запад с Истоком На том путу беше Виминакија главна раскрсница, главна тачка, како с војничког, тако и с трговачког гледишта.

Кроз Србију водио је тај пут од Београда (Singidunum) десном обалом дунавском, поред Ритопека (Tricornium) и Гроцке, поред Смедерева (Aureus Mons и Vinceia), преко ушћа Моравског (Margum), па до Костоца (Viminacium). Одатле се гранао у три правца: један је пут скретао у унутрашњост Србије (Мезије) преко Ћуприје (Horeum Margi) за Ниш (Naissus—Nysos) и Византију; други је код Рама (Lederata) прелазио Дунаво у Дакију; а трећи је преко Градишта (Pincum) водио

Дунавом до испод Кладова, па преко Турне у Румунију. Овом последњем путу, који је познат по имену Трајановом, и од којега су остаци видни дуж целе наше обале, имаћемо успут прилике да се дивимо, како вештачкој изради његовој, тако и огромности труда и жртава, које су зањ поднесене.

Римљани су око грађења својих путова подносили грдно много трошкова. У довољној ширини, калдрмисани крупним коцкастим каменом, или добро насути шљунком и песком, а по каменитим крајевима вештачки усечени у стени, с каменим мостовима преко река и провалија, — ти су се путови дуго одржавали и после престанка римскога господарства; и данас још, после 18 векова, на многим се местима налазе трагови тих путова, који посведочавају такву солидност у изради, каква се данас ретко виђа. Дуж путова, на одмереним растојањима подигнуте беху честе грађевине и утврђења, која осигураваху и поузданост и угодност путовања....

Ето зашто се на Дунаву често сретамо са старим римским споменицима.

Ну овај је крај богат и споменицима из старије српске прошлости. *Горњачка клисура*, кроз коју протиче Млава, и која долази у најређе природне лепоте у Србији, пуна је тих споменика. У њој је манастир *Горњак*, задужбина Кнеза Лазара. Под брдом Вуканом находе се остаци од неке цркве и зидови других грађевина; те се развалине називају „*Митрополијом*", а мисли се да је ту негда становао владика браничевски и да је била штампарија. Мало више тога места налазе се развалине манастира *Благовештења*. Сем тога, у Горњачкој је Клисури читав низ остатака од зидова и грађевина из доба српске старије прошлости. За те развалине, као и за сваку стену и пећину, за сваки извор и поток, везана су имена наших старих владалаца и војвода, почевши од Краља Милутина до Кнеза Лазара, и од Милоша Обилића до осталих косовских јунака.

Краљ је Милутин потукао Татаре на Ждрелу, у Горњачкој Клисури, 1285. године. Прича се да је то била страшна битка, и да је тада Млава потекла крвава од великога покоља људског.

Рам. Паланка и Базјаш. Горица. Градиште. Пожаревачки Округ.

Слеве стране, пловећи од Костоца низ Дунаво, продужава се још оно велико „Острово“, а десна, равна обала браничевска набрзо се замењује брежуљцима.

Ту је једно од највећих села среза рамскога, *Кличевац*, које је познато као место рођења прослављеног јунака и војводе из првога устанка, *Миленка Стојковића*. За Миленка се вели, да је био „и најбољи, и најчовечнији, и најјуначнији“ војвода из доба Карађорђева. Он је изашао на глас 1804., кад су српски устаници отимали Пожаревац од Турака; тада је Миленко „учинио више него икоји други и бројем бораца и вештином у нападању“. Његова је слава пронесена нарочито од онога дана, кад је 1805. дочекао и јуначки разбио Афис-пашу на Иванковцу, где је Афис и главом платио. Године 1806. Миленко је завладао Поречем, где се из Кличевца и преселио, као војвода Поречке нахије. Незадовољан, отишао је из Србије још 1811., па је у туђини — у Криму — и умро. —

На 15 километара испод Млавскога ушћа, пошто се пређе Острово, указују се веома живописне развалине градића *Рама*.

Рам се находи на свршетку оне брежуљасте заравњи, која се између Млаве и Пека спушта к Дунаву, и која се при крају назива *Горица*. Доста добро очуване зидине рамскога градића дижу се високо на самоме чоту, што изнад села Рама упире у Дунав.

Село је Рам малено, а простире се око града до самога Дунава. Доста је важна тачка за превоз преко Дунава у Банат, нарочито за извоз свиња. С тога има скелу и царинарницу.

Рам је и за време Турака био од велике, и трговачке и војничке важности. Град је одржан у добром стању, а находе се још доста добро очувани зидови караван-сераја, саграђеног од тесаног камена. У простору који је ограђен тим зидом, находи се данас рамска црква.

Рам.

Каниц тврди, да су данашњи Рам зидали Срби. Горњи строј развалина показује исту аналогију, коју и многи српски градови из средњега века. Добро је очуван, само му је унутрашњост разорена и једна кула стровальена; прича се, да је то услед потреса од запаљеног барута. Године 1788. аустриски командант барон Лопрести с малим одељењем војске јуначки се бранио против велике надмоћности турске, где је у пламену и рушевинама и гроб нашао.

Да ли су Срби овај град из основа подигли, или на темељима римског утврђења, још није утврђено; али се још и данас лепо распознају основни облици другог

утврђења, које је било подигнуто мало ниже на Дунаву, испод села, на једном вишем брду. За ове остатке од утврђења не сумња се да су римског порекла; истина, засути су песком, а понегде и травом обрасли, али се ипак види да им је облик дугуљастог правоугаоника. На сваком рогљу била је по једна кула, и средином сваке стране такође по једна. Према Дунаву нађена су и нека платна од зидова, која су се озго од града спуштала.

Ту беше утврђено римско место *Lederata*, које је морало бити од велике важности као место за прелаз преко Дунава у Дакију. Зидови од моста налазе се и на оближњем острву, које је према Раму, као и на супротној, банатској обали, код дунашње *Паланке*, где беше римска варош, од које се находе зидови, канали, бронзане ствари, новци, и т. д. Ту је римски Цар Трајан, у борби против Дака, прешао Дунаво 101. године са 60.000 људи.

Паланка, која се назива и „Нова Паланка" (Uj-Palanka), находи се између ушћа две реке, *Караша* и *Нере*. А недалеко испод ње је *Базјаш*. То је последња железничка станица, која Угарску везује с Дунавом. Базјаш је мало место, тек неколико кућа на обали, и то већином железничких. Прва већа варош банатска на тој прузи је *Бела Црква*, а затим *Вршац*. За време Римљана Базјаш се звао *Aixis*.

Паланка и Базјаш крајње су тачке српског Равнога Баната. Од Базјаша почињу гране јужних Карпата — Трансилванских Алпа, испод којих је он као испод каквог венца. Одатле настаје лева, угарска обала, брдовита и каменита. Одатле, па на Рам, почињући с Горицом, први је прелаз Карпата у Србију.

На овом последњем крају српскога Баната дешавали су се од памтивека велики светски догађаји.

Још је Херодот, испитујући овај предео, 463. год. пре Хр. овде прешао Истар. Ту је Овид залутао у своме прогонству. У том крају становаху негда моћни Даки, с којима Римљани вођише борбе. Ту је Лентул изгубио битку и живот, док је конзул Квинтус Фабије (10 год. по Хр.) победоносно ушао у Банат. Помпеј Агрипа беше поставио сталне војничке посаде, док дачки владалац

Декебал не потисну Римљане. Од 101. год. започео је Трајан своја ратовања, а из тога доба заосташе на Дунаву и до данас многи римски споменици.

У трећем веку овладаше овим крајем Готи. Њих потиснуше Хуни, који под Атилом („Бич Божји") беху у свој сили својој. На обалама Нере била је она страшна битка, у којој паде 30.000 Хуна, а међу њима и син Атилин. Затим овладаше Гепиди, док Лонгобардски краљ Албоин не потуче краља Кунимунда, а његову заробљену кћер, дражесну Розамунду, узе за жену, и нагоњаше је да пије из лубање свога оца!...

Под владом Хунских Авара у овим се пределима већ нахођаху Срби и Бугари. После Авара овладаше Бугари, а њих потиснуше Маџари, који у 12. веку имађаху с Грцима многе борбе. И упади Татара оставише овде своје трагове. Ту се српски краљ Милутин оженио Јелисаветом, ћерком угарског краља Стевана V. Ту је Кнез Павао, кога Маџари називају „Павле Кињижи", прешао Дунаво, разбио Турке и превео у Банат 50.000 Срба.

Од постанка „Границе" — Војничке Крајине — овде се непрекидно водила борба између Аустријанаца и Турака, с промењивом срећом. Свака стопа ових обала преливена је многом крвљу.

* * *

Према Базјашу је већ поменута *Горица*. То је брег сав од песка, од којега се млазеви, као потоци, спуштају у Дунаво.

То је онај злеуди „*Живи Песак*", који немилостиво упропашћује усеве и засипа замуку људску ових наших крајева.

Он се у већим или мањим просторијама пружа обалом нашом од Рама па до утока Тимока у Дунаво. Највише га је од Рама до Голупца. Иза Горице шири се равница као море од самога песка. Ну највећа је пешчана равница између Градишта и Голупца, која запрема преко две тисуће хектара. Има га и у Крајинском округу, између Кладова и Костола, као и око Радујевца.

Овај „живи“ песак остатак је Белога Мора. Он се ту сталожио кад је море Дунавом отицало. То је управо трошно камење, начињено из песка, које не може да одржи сталан облик, да очврсне, него се круни при свакој промени времена, производећи тај ситан песак.

Страшан је то госа, који немилостиво господари овим крајевима, претварајући све у пустош! Права пешчана пустиња шири се надалеко, докле се оком догледати може. Без дрвета, без усева, без траве; ноге вам западају у песак до чланака, и ви, у мучном расположењу, уображавате слику пустиње Сахаре. Ту ветар господари, а он — „кошава“ — дува за читаву трећину године. Он диже читаве облаке овог лаког песка, па га вија и разноси, гради брда и брежуљке, засипа њиве, дрва, па и куће. Жалосно је видети многе куће до стреје потонуле у ту суву воду, која не отиче без великога ветра!...

Излишно је рећи, да је у крајевима, у којима влада тај песак, предео врло сиромашан. Кад су кишне године, те се песак овлажи, стрмна жита дају доста добру жетву, нарочито раж, којој песак и јесте право земљиште. Али кукуруз не може без већих киша; њега сеју на срећу. Сушних година ветар лакше разноси песак, те засипље родну земљу. Отуда храна слабо досеже становницима — морају је и докупљивати. Стока се слабо држи, јер нема паше. Гора је сатрвена, и песак с године у годину захвата све веће просторије. Људство се у околним местима не само не намножава, већ опада, расељује.

Зар се овом злу не би могло стати на пут подесним ђубрењем и подизањем горе, која би спречавала разношење песка? Али, дà, ми се и за нас мало бринемо, а већ за наше потомке — ко ће још и о томе водити бригу!...

Око самога Градишта, и у местима око Пека, где ова река сноси муљ, земљиште је спојније и добро за кукуруз. Па тако је и око Голупца.

* * *

Карпатске гране стешњавају Дунав код Базјаша, те чине леп изглед, као претечу оних, још много лепших и величанственијих изгледа, што ћемо их у даљем путовању задуго имати.

За четврт часа од Базјаша, пролазећи поред највећег српског острва *Киселева*, које је насељено, а коме на обали нашој одговара и село истог имена, — спустисмо се до *Градишта*.

Наш топић, веран својој дужности, већ нам је, на неколико минута раније, објавио долазак у Градиште. Начичкани на крову лађе, ми смо се уз звуке наше, такође верне музике, приближавали обали, а пуцњи из прангија са обале поздрављаху наш долазак.

Непрегледна множина мушког и женског света беше прекрилила стрму обалу.

Кад лађа застаде уз обалу, а пуцњи и музика престаше, захори се на обали хор градиштанске певачке дружине; дочекаше нас лепом и патриотском песмом: „*Боже Братимства*....“ Као отпоздрав, наше је певачко друштво с лађе одговорило песмом: „*Хеј, трубачу!*“....

Из Градишта добисмо нове госте. Неколико чланова те певачке омладине придружише нам се за Неготин. Уз звуке музике ми се кренусмо низ Дунаво, праћени усклицима одушевљене масе Градиштанаца, који осташе на обали....

Градиште, као варошица, највеће је место у овом округу после Пожаревца. Удаљено је од Пожаревца 6 часова, а везано је с њиме добро насутим друмом. У њему је столица начелника среза Рамског. Има нижу гимназију са четири разреда, мушку и женску школу. Сем тога има пошту, телеграф, паробродску станицу, царинарницу и скелу за превоз у Угарску. Црква му је новија и лепа.

Градиштанци су допадљиви, предусретљиви и заузимљиви. Први су у сваком патриотском предузећу. Ни један патриотски поклич није остао, а да у омладини и грађанству градиштанском не нађе одзива. Нема, ваљда,

друштва у Србији, које ту не би имало свој пододбор и своје чланове. Са задовољством бележимо овај факт, овај пример пожртвовања и родољубља, на који би се могле угледати многе наше веће вароши....

Градиште је по постању своме из најновијега времена. Оно се нигде не помиње у нашим старијим споменицима. Ни за време Турака није ту било никакво важно место. У њему је доста жива увозна и извозна трговина, пошто је на изласку знатне долине реке *Пека*. Понајвише се извози жита, а затим свиња, које се у самом Градишту гоје у већој мери. Градиште се находи на левој обали Пека.

Само име ове вароши казује, да је ту морало бити негда какво важније утврђено место. За време Римљана ту је била варош *Pincum*, коју су Византинци доцније називали *Picnus*. У Пајтингеровим таблицама ово је римско место обележено као *Punicum*, удаљено 13 миља од Виминакије. Име ове вароши, као и име реке Пека (Picnus), биће у вези с именом оних Пикензоваца, који су још за времена Птоломејева насељавали овај крај.

Трагови града овог римског места данас се једва могу распознати. Град је имао квадратну основу и куле на рогљевима. Укопавајући темеље својих зграда, Градиштанци су налазили на римске остатке: скултурске радове, цигље, новце и др., од којих се нешто налази и у Народном Музеју. Каниц вели да је Пинкум, као главно стовариште римске металне производње у области Пека, поред војног имао и економни значај. Било је више путова, који су из унутрашњости водили к његовом пристаништу. И на левој, угарској обали дунавској, био је Пинкум заштићен једним градићем, од којега је Marsigli пронашао бедеме код угарске *Пожежене*, према српском селу истога имена, одмах испод Градишта.

* * *

Поред *Пожаревачког округа* имаћемо да путујемо још све до места *Добре*, као најисточније тачке његове. Ну чини нам се подесно, да се овде мало боље упознамо с овим округом.

Новом поделом од пре три године овај округ није нимало измењен. Са запада је ограничен Великом Моравом, с југа Моравским (пређе „Ћуприским“) округом, с југо-истока Црноречким, а с истока Крајинским округом.

Пожаревачки је округ један део онога предела, који је у старије доба српско носио име *Браничево*, а коме главно место беше у Браничеву, код Костоца. Не може се поуздано говорити о величини старога Браничева; оно је према приликама, заузимало час већи час мањи простор. Њему су припадали и делови Крајинског и Ћуприскога округа. Како је и када нестало име старога Браничева, које је остало живо у народним песмама, и како се раширило име Пожаревца, не може се тачно знати. За времена Карађорђева још је цео срез око Костоца носио то име. А данас је ограничено само на један део оне равнице с десне стране Млаве, између њенога ушћа, села Дрмна и Кличевца, који носи назив *Браничевац*.

После Подунавског, Пожаревачки је округ најнасељенији. У њему је око 34.600 кућа, у којима живи преко две стотине тисућа становника.*) Има 179 села, а сем вароши *Пожаревца* још шест варошица: *Градиште*, *Петровац*, *Жагубицу*, *Кучево*, *Голубац* и *Жабаре*.

Округ је подељен на 7 срезова: Пожаревачки, Моравски, Рамски, Млавски, Хомољски, Голубачки и Звишки. Од њих се Дунавом простиру редом ова три: Пожаревачки, Рамски и Голубачки.

Број школа већи је него ма у ком другом округу: 113; па тако и број цркава — 69, поред три манастира: *Горњак* у Хомољу, *Витовница* у Млави и *Туман* у срезу Голубачком.

Источна половина овога округа врло је богата брдима, док су западна и северна страна равније и без већих шума. Најзнатније су му планине *Хомољске*, које су најразгранатије по округу, и *Голе Планине*, које се Дунавом пружају од Голупца до Добре. На јужној су му граници *Бељаница* и *Црни Врх*, а на источној *Бабино Машило*, *Чомрда* и *Старица*, које га растављају од

Крајинског округа. Све су ове планине само продужење јужних, Сибињских Карпата, од којих су раздвојене дунавском клисуром. Источна је страна богата и разноврсном шумом, а највише буковом, док су Поморавље и Подунавље до Голупца јако оголели. Од Голупца до Добре готово је све сама шума.

Сем пограничних река, Дунава и Мораве, најзнатније су у овом округу: Млава и Пек.

Млава је после Тимока највећа и водом најбогатија река у Србији. Њен је извор читаво језерце, које се находи у Хомољу, код варошице Жагубице. С тога је Млава већ у близини самога извора моћна, те покреће воденице с неколико витлова. Она протиче готово срединои Хомоља, па код села Рибара улази у дугачку и тесну Горњачку Клисуру, која траје све до села Ждрела, а која нагони ову реку да се као гуја вије кроз узане кланце њене. Лепоте ове клисуре опевао је наш неумрли песник Ђура Јакшић; а о многим старим споменицима српским, који се у њој налазе, већ је било говора. Излазећи из клисуре, Млава тече кроз широку заравањ, која се простире до самога Дунава: то је *Стиг*, чувен по својој обделаности и родности.

Пек је после Млаве највећи у овом округу. Он је по дужини скоро једнак с Млавом, али није водом толико обилат као она, и долина му је много ужа; а већим својим падом бујнији је од Млаве. Има две гране: Велики и Мали Пек, које се састају испод села Јасикова. Један му је извор на Хомољском Црном Врху, а други више Мајданпека. Утиче у Дунав испод Градишта. Његова доња долина такмичи се родношћу и обделаношћу са Стигом и Моравом, док је горњи део његове водопађе у пуном смислу планинске природе, са чега је врло ретко насељен. Водопађа средњега Пека беше позната жупа у старој српској држави, а носи још и данас старо своје име *Звижд*.

Поред осталих речица овога округа важна је по имену она, која носи име *Река*, а која утиче у Дунав

---

*) По последњем попису: 204.822.

код села Усја, више Голупца. И цео њен предео, голубачки срез, назван је именом ове речице: *Река.*

У рудноме благу може се рећи да је наша отаџбина једна од најбогатијих земаља у Европи, како разноликошћу, тако и количином. Још су Римљани у српским областима копали руде на многим местима. То су доцније чинили и Срби. Владаоци из породице Немањића па до последњег деспота српског поклањали су рударству велику пажњу, и оно им беше главни извор државнога богаства и политичке моћи. Рудници су већином давати под закуп Дубровчанима, а ови су доводили Сасе, који беху вични рударској радњи. Доцније, под Турцима, рударске су радње у Србији скоро свуда престале. Данас је врло мален број рудника, у којима се по што год ради — управо чепрка.

Кучевска област долази у ред најбогатијих рудних предела у Србији. Она обухвата онај склоп планински, у коме су рудници *Кучајна* и *Мајданпек*, и којима је средиште у средњем и горњем Пеку. Кучајнске руде најбогатије су, а имају олова, сребра и злата. Кад су Римљани у овом крају копали руде, имали су своју варош *Guduscum*, више данашње варошице Кучева. Ту се по свој прилици находило и старо српско место *Кучево*, од кога је и цео овај предео добио то име. Рударска радња у старо доба српско беше у Кучеву врло јака. — У Мајданпеку има олова, гвожђа, бакра, сребра и злата. Жице тих руда иду чак до Црнога Врха хомољског, јер реке и потоци, који силазе с тих планина, носе собом злато. Сâм Пек у горњем току, и његове притоке, имају у песку доста злата, које је у старије доба испирано, као што и данас сведоче многе умке златних иралишта. У споменицима нашим помиње се место *Железник*, које се находило на средини између Кучева и Мајданпека. И у њему се копало олово и сребро, а у самој вароши живљаху Дубровчани.

Сем ових рудника, Пожаревачки је округ врло богат угљеним мајданима. Цела планинска греда између Млаве и Мораве богата је мрким угљем, који се копа на неколико места, па и у близини самога Пожаревца. С тога је у тим крајевима, који су сиротни шумом, упо-

треба угљена знатно раширена. Најзнатнији је Вајфертов угљени мајдан у Костоцу, из којега се у самом Београду троши врло много угља, а извози се и у Аустро-угарску, у оближње вароши поред Дунава.*) Каменог угља има особито доброг поред Дунава, у Добри и у Звижду.

Пожаревачки је округ богат и житом, кукурузом и стоком. Равнице покрај Мораве засејане су готово самим кукурузом, и пожаревачка Морава на гласу је са свога кукуруза. Стиг је чувен и са краснога жита, и са кукуруза. Може се рећи, да је он велика житница Краљевине Србије. Стижани веле: „Кад Стиг роди, *стиже* да се захрани сва Србија". То је одиста благословена земља за усеве; у њој је земљорадња напреднија него игде у Србији. Простране њиве шире се у недоглед, а на њима се жито таласа као вода у пространоме мору. Изузимајући оно просторије на Дунаву, које засипа живи песак, водопађа је доњега Пека родна као и Стиг. Средњи и горњи Пек сиромашнији су усевима, али богатији стоком. Планинска природа Хомоља чини, да оно није тако угодно за ратарске послове као Морава и Стиг, али је у њему сточарство јако развијено. Па и насељеност је у Хомољу мања. У Звижду су погодбе за живот сличне Хомољу.

У Пожаревачком Округу, поред Срба, има у знатном броју Цигана, до 4 процента, а има и Влаха — Румуна, који нису староседеоци, већ су насељени из Ердеља, већином за време аустриских окупација Србије у прошломе веку. То је политика аустриске колонизације, која није могла трпити велике масе Румуна у Банату и Ердељу, већ их је расељавала у наше крајеве, насељујући тамо Немце. По тој политици својој Аустрија је и у српске крајеве у Банату утискивала Немце. Ту су политику продужили и Мађари.

Села су у овом округу већином збијена; немају велики број кућа, као у смедеревском Подунављу, али су куће наблизу једна до друге. Села су обично лепа, особито моравска, која изгледају као какве варошице. И овде се задруге распадају као и у осталој Србији.

---

*) Његов потрошак био је прошле године: 300.000 мет. цената

Куће су сеоске већином плетаре, олепљене и ћерамидом покривене, а има их и од набоја. Распоред им је као и у Шумадији. Оне су, дуж Дунава, налик на куће банатских Срба. У влашких кућа димњак није на средини, већ навек уз дувар. У Хомољу су куће већином тескобне брвнаре, покривене даском или сламом. Око влашких кућа нема баште ни воћњака, док и најсиромашнија српска кућа није без њих. Власи су у опште на много нижем ступњу од српскога сељака. Они су нерадни, неуредни, непоучљиви, тврдоглави и празноверни. Жене су им вредније од људи.

Ношња сељака у овом округу онаква је иста, каква и у Шумадији, с малим разликама. Могу се видети и гуњеви од бела и уврањена сукна с плавим гајтанима. У Стигу и Пеку носе кожухе с рукавима, и у место чарапа умотавају ноге до половине голени вуненим крпама — као Срби у Банату. У горњој Млави има неколико ерских села, досељеника из југо-западних крајева српских, те се могу видети црвени џемадани, везене јаке и дугачке црне гуње. На глави сви носе алеве фесове или шубаре. Власи се разликују ношњом од Срба. Носе тесне чакшире као панталоне, које падају до чланака, а у листовима их не скопчавају и не подвезују, а увек су од белога сукна. И Срби носе узане чакшире, али их везују подвезама испод колена, скопчавају, и преко њих обувају чарапе.

Сељанка из пожар. Поморавља.

Власи носе у место чарапа „калцуње", сашивене од белога сукна, до пола листова. На глави имају сви велике власасте шубаре од овчије коже, обично округле. Такве носе и Срби у Хомољу и Звижду.

Женско је одело разноврсније, па ипак у многоме истоветно са шумадиским, нарочито у Морави. Коњга се носи како у Морави, тако и у Стигу и Пеку; носи се обично на темену а убрађује белим убрадачем. У Стигу, Пеку, Реци и Звижду носе коњгу на врх главе и зову је „ћула". У Хомољу жене носе „трвеље"; то су две дебеле плетенице испуњене црном вуном, које стоје више ушију и вире испод белога пешкира као какве велике гуке. Девојке обично носе фесове, а у Пеку саме граде плитке капице од црвене чохе, опшивене унаоколо ширитом и окићене шљокама и ђинђувама, и с кићанком од ибришима, а зову их „орачин".

Стижанка.

Влахиње у Хомољу и Звижду задржале су још своју стару, ружну ношњу. Кошуља им је краћа него у Српкиња; јелек такође кратак, до пола прсију, а између њега и каница извучена кошуља; лети носе предњу и стражњу кецељу, обе кратке али с дугачким ресама; не носе чарапе већ „калцуње" — као и мушки; и сукнено им је горње одело као и код мушких, дугачко до колена, с кратким рукавима до лактова. Ну

најгоре је с главом; ту је утронтана коњга, натрпана вуном, и с некаквом белом навезеном крпом, која на врху главе изгледа као каква назувица.

О Власима ћемо још имати прилике да говоримо.

Говор је и у овом округу источног наречја — ресавског, ну није онако мек и мелодичан као у Шума-

Влах и Влахиња из Хомоља.

дији, и разликује се од њега по нагласку, по претварању неких гласова и по неким облицима. Нагласак је као у Левчу: Мора̑ва (место Мо̀рава), говори̑ти (м. гово̀рити), копа̑ти (м. ко̀пати), лете̑ти (м. лѐтети), нѐсам (м. нѝсам), Јова̑н (м. Јо̀ван), Мила̑н, и т. д. Тако се говори и: Иде по сел*ах*, по ливад*ах*, (м. по селима,

ливадама); хоће *л'мо ист?* (м. хоћемо ли пћи), биће *си* ти учитељ? (биће да си учитељ). Често се *ј* избацује: *та̂* човек (м. тај), *моа* ливада, имау, ручау. Шести падеж је на *ем*: *тêм* брегем, добр*ê*м човêку. Сем тога говори се: вô има ро*зе* (м. рогове); начинио сам опâнце; и т. д. У неколико ерских села у Горњој Млави говор је јужни: ли*је*по, би*је*ло, мли*је*ко; али су и они примили шести падеж на *ем*: плуг*ем*, сокак*ем*, народ*ем*.

IV

ЂЕРДАПСКА КЛИСУРА,

Клисурско ждрело. Бабакај. Голубац.

Из Градишта се брзо приближавасмо најинтереснијем и најлепшем делу дунавском — чувеној *Ђердапској Клисури*, која је највећа речна клисура у Европи.

И ако су врели зраци јулскога сунца били у перчин, ваздух је расхлађиван поветарцем, који се на површини дунавској навек осећа, те је било могућно задржати се на крову још неко време, у посматрању шумовитих висова Карпатских и брдовите, пешчане обале српске, и у жудном очекивању улаза у клисуру.

Према српском селу *Пожеженој* находе се на угарској страни још две Пожежене; једна је на самој обали, тако звана *Српска Пожежена*, а друга је одмах више ње — *Румунска.*

Од Пожежене, где је Дунав као и код Базјаша знатно сужен, брзо се спустисмо до великог аустро-угарског, голог и ненасељеног острва *Молдаве*, које вода често плави и на коме, сем пограничних стражара, нема ничега другог. Пред њиме је на левој обали дунавској повеће место *Стара Молдава*, које је негда имало важност и значај утврђенога места. Више њега је, у брегу, *Нова Молдава*. Развалине, новци и записи, што се у њој налазе, казују да је ту негда била римска утврђена станица рударска. Њени су рудници издашни у бакарним рудама, које дају и нешто сребра, а данас су у рукама аустроугарског железничког друштва.

Чим се прође острво Молдава, путници имају пред собом изванредно лепу понораму обала дунавских. То је величанствена слика улаза у Ђердапску Клисуру; то је слика оног левка, који, сужавајући се, нропушта огромну масу дунавске воде кроз дуг и чудноват теснац, кроз необичну провалију горостасних стена.

И с једне и с друге стране Дунава уздижу се кршевити висови, који се, тамо даље, све више приближују један другоме, те стешњавају Дунав у великој мери. На левој је обали живописно место *Коронини*, а над њим, на високом брегу, остаци угарског града *Ласловара*. Стеновита српска обала окићена је китњастим кулама и зидинама једне од најлепших средњевековних развалина српских, градом *Голупцем*. А на сред Дунава, као каква саломљена пирамида, уздиже се стена *Бабакај*....

То је клисурско ждрело.

Кад сиђеш Дунавом до овога места, не можеш га познати, као да је то друга каква река. Дотле тих, миран, простран, с равном површином, с ниским обалама или и благим, омањим брежуљцима; а сада? Он се тамо стешњава, губи се у веругању кроз високе планинске кланце. те вам се чини да ће му ту негде бити крај; а из сред његове површине дигла се нека врста шиљастог, стеновитог брега, као какво страшило, око кога се ломе помамни таласи нашег, до сада тако мирног Дунава, који с неким достојанственим гњевом пенушаво и хучно јури из ждрела у клисуру, правећи вртлоге, прескачући

преко каменитих степеница и производећи једнолико, монотоно брујање!...

Цела ова слика, каква се указује оку путниковy, веома је живописна, романтична, величанствена!

Чудновате су то мисли и осећања, која се јављају у човеку кад се први пут налази у овом клисурском ждрелу! Сећам се добро, та осећања беху сасвим слична с онима, која ме прожимаху кад се први пут налажах пред нашом Спћевачком Клисуром.

Слушао сам о опасностима и страхотама ђердапскога пролаза, ну слушах и о величанственим лепотама природним, које се путнику указују у овој дивљој панорами планинској. Отуда, ваљда, некаква језовита бојазан, удружена с очекивањем на необичне, изненадне појаве. И мало по мало, то очекивање преотима маха и у осећајима и у машти вашој. Као оно кад путујете ноћу, по месечини, кроз гору, кроз гудуре и врлети, па вам, у даљини, тајанствена светлост месечева и црне сенке необично бојадишу предмете, те вам се од свакога пања, од сваке стене стварају неразговетне слике и прилике, стварају чудовишта и грдосије, од којих вас језа хвата, од којих вас је страх, док им се сасвим не приближите....

Чини вам се, да се приближујете каквом дивовском храму с огромним стубовима и величанственим сводовима, из којега допиру музички тонови, тиха песма херувимска!... Час вам опет изгледа да сте пред некаквим чаробним дворцем, у коме не живе људска створења, у коме духови светкују свој нечастиви пир! Он вам је непознат, али вам уобразиља већ ствара неку нејасну слику његову, његов необичан изглед. Тамо је за вас неизвесност, не умете у напред, одређено, да погодите шта вас чека, добро или зло, уживање или невоља; па ипак вас нешто мами к њему, а рука се и нехотице подиже, хтели бисте да се прекрстите пред неизвесношћу, у коју улазите!...

Ми се лагано кретасмо ка клисури. У њој ћемо већ имати прилике да познамо ту тајанственост, коју нам је машта сликала и хиперболисала. Па ако и не угледамо чаробне дворове и величанствене храмове, има-

ћемо ипак да се дивимо лепоти, моћи и величини природе, да страхујемо од опасности, кроз коју пролазимо, од подводних стена и вртлога, преко којих буде лађа пловила. А сада ћемо се мало боље упознати са самим ждрелом клисурским.

* * *

Коронини је село најновијега доба, и носи име последњег гувернера Српске Војводине, о коме је било помена. Више њега су развалине града *Ласловара (Lászlóvár — Ladislausburg)*, што га је према Голупцу подигао краљ Жигмунд за време деспота Ђурђа. Под заштитом тога града Мађари су нападали на Голубац, који беху заузели Турци; ну султан Мурат одбио их је тако, да је краљ једва жив умакао.

Бабакај је усамљена и у врх зашиљена стена. која се из сред воде издиже пад површином осамнајест метара високо. Она ту стоји као предстража дунавске клисуре, као претеча оних многих стена испод и изнад површине, које отежавају пролаз клисуром, стоји као опомена на опасности, које одатле почињу.

Код Бабакаја, у ждрелу, као и код Базјаша, дувају често јаки ветрови — кошава, која по кад-кад чини пловидби сметње, заустављајући лађе.

Код Бабакаја је ширина Дунава 1600 метара. Одатле се поступно, у облику левка, сужава на 360 м., улазећи у клисуру.

За ову стену везују се неколике приче народне, које су све онако грозне, какве беху грозне и упорне ове борбе, које се ту на Дунаву водише. По таквој једној причи, једном је неки Мађар одбегао с најлепшом женом из арема аге турског, који је заповедао Голупцем. Турчин појури за њима и стигне их на самој обали дунавској. Увређени супруг скиде главу отмичару и обеси је неверној жени око врата, па је баци на ову стену и прикова за њу, да је „кљују вране и гаврани", да јој орлови живој месо растрзају. „Бабо, кај се!" повикао је он кад се од стене одмакао, и — од тог се доба та стена и назива „Бабакај"....

Клисурско ждрело: Бабакај и Голубац.

Око ове стене ломе се пенушави таласи дунавски, који нарочито за време дивље буре наликују на јасна уздисања и стењања, на јауке несрећне робиње турске!...

Голубац с правом заслужује оне хвале, којима га обасипљу страни путници: као „најлепши“ историски споменик на Дунаву, као „бисер“ у низу ђердапских кршева...

Голубац.

На Белој Стени, која улази у Дунав издвајајући се од стеновитих висова Голубачких, што се уздижу над њом у низу планинскога ланца Голе Планине, — град Голубац има одиста врло живописан и романтичан изглед. У облику тераса уздижу се поступно пет одељака његових, почињући са саме обале; њих везују коси, зупчасти зидови, веругајући се по стрменитом стењу са девет квадратних кула, које су на врху такође урезане, те наликују на куле смедеревскога града. Три су куле доле, над самим Дунавом, а остале се ређају навише, дајући граду китњаст облик. Највиша се кула назива „Шешир-кула“. Стазе, које воде у горњи део града,

сада су тешко пролазне. У развалинама су нахођени стари луци и стреле, које беху у употреби још пре увођења ватреног оружја. У доњој западној кули било је пређе турско купатило — амам, и једна мошеја: обоје је разрушено по наређењу Кнеза Милоша.

Мисли се, да је данашњи Голубац подигнут на темељима негдашњег римскога града; али нема сумње, да су данашње зидине његове српско дело, и да је Голубац за време српске државне моћи био важан град, који је бранио улазак у дунавски теснац. Године 1391. био је за кратко време под Турцима; али тек 1428., издајом војводе Јеремије, који се беше „одвргао“ од Деспота Ђурђа, прешао је стално у турско господарство. Покушаји српски да поврате овај важан дунавски град, као и напади маџарски од стране Ласловара, осташе без успеха. Мурат II јако га је утврдио и поправио — о чему сведоче и два арапска натписа. Од тога доба био је за Турке врло подесна тачка, с које су они предузимали своје ратничке и освајачке походе у Банат. Од освојења принца Макса Емануела Баварског остао је опустошен, и Турци га више нису обнављали...

Прича се, да се почетком прошлога века некакав турски одметник, Бори-Чауш, са својим друговима угнездио у зидинама града Голупца, предузимљући из њега разбојничке нападе. Он се називао „краљ воде и земље“, а ту је титулу оправдао многим победама својим у нападима, који су против њега предузимани. На самртном часу, као Велики Александар, поделио је своје „царство“ између „најдостојније“. Ну ти „најдостојнији“ беху набрзо похватани...

По другој једној причи народној, на „Шешир-кули“ била је негда заробљена лепа византиска царица Јелена, где је неговала своје миле голубове — па отуда је, кажу, и Голупцу дошло име... У народу се прича, да је Голубац зидала Проклета Јерина...

За једно пола часа уз Дунаво налази се малена варошица Голубац, на самој обали његовој. На том месту била је негда римска варош *Vicus Cuppae*, од које су остаци одржани боље него на многим другим местима на Дунаву. Западно од новог пристаништа пружају се

темељи римски до првих кућа данашњих. Ту свакојако беше римско пристаниште иварошки, трговачки крај, који се ослањао на блиски јужни вис, на коме је положајем доминирао градић квадратне основе. Многе античке ствари, нађене у Голупцу, находе се у Народном Музеју. Каниц, испитујући код *Дворишта* остатке двора прослављеног косовског јунака Милоша Обилића, нашао је (на три миље југо-источно од вароши) на кастел, на платоу Међу-Церја. Он је по својој прилици имао да заштићава почетак онога пута римског, који је од Голупца (Cuppae) водио преко данашњег села Брњице (Novae).

* * *

Не можемо се растати с Голупцем, а да не поменемо једно велико зло његово, да не подсетимо на оне пећине испод Голупца, из којих излеће чудновата, врло штетна и опасна животињица, која је по Голупцу и име добила. То је *Голубачка мушица* (Simulium raptans golubacense).

Леглâ овог инсекта почињу одмах испод онога рта, на коме је голубачки град, и протежу се даље низ Дунав, чак до села Добре. Њих има и у оним кратким поточићима, који се у Дунав стичу, и по баруштинама, које ти поточићи граде на ушћима својим. Ну њих има и на угарској страни дунавске клисуре.

Сваке године с пролећа, Маја месеца, из оне велике пећине близу града, којој је у отвор у стени издигнут 8 метара над водом, избију милијарде тих ситних мушица као какав огроман облак прашине, па се брзо, као вихор, рашире по најближој околини, допирући често чак и у Шумадију, на даљину до 40 миља. Страховита пустошења чини та животињица у Подунављу и Банату. Она је права несрећа за те крајеве. Напада и на људе и на стоку у толикој мери, да им је често цело тело прекриљено том жгадијом. Сваки убод причињава запаљиви свраб, и оток траје често по 10—14 дана. Више таквих убода проузрокују грозничаво запаљење, грчеве, па и саму смрт. Код стоке се наслаже у ушима, носној

дупљи и грлу у толикој мери, да се мора угушити. За време елементарних непогода мушица се повлачи у пећину.

Народ брани стоку од ове крвожедне мушице мажући јој нежнија места на телу катраном и палећи у гомилама ђубре и шушањ. У доба, кад се ројеви ове мушице шире, цело је Подунавље овога краја обавијено димом. Поред упаљених гомила стока се сама згрцава, осећајући у диму заклон од овог опасног непријатеља.

Штета, коју мушица причињава сваке године, врло је велика. С тога се већ одавно бавило питањем, како би се могла утаманити. Ну све мере беху узалудне. Оне су само у неколико, и за време, спречавале зло, али га не могоше утаманити. Неки Енглез, који је 1836. покушао да испита голубачку пећину, описује је као дубок водени кабао; после 50 корачаји, што их је у пећини учинио, морао је окренути назад, јер му је вода до врата допирала... Покушавало се, да се пећина зазида, па узалуд. Нашло се, да се оне легу не само у пећинској води, у којој се развијају ларве и чауре тих мушица, већ и по потоцима и мочарима око Голупца. Мисли се, да би се потпуно уништење њихово могло само тада постићи, кад би се успело, да се исуше сви околни потоци и пећинске воде.

У народу се прича, да је неко *стигао* негде у *Стигу* некакву халу и премлатио, а она се после увукла у голубачку пећину и у њој скапала, те се сад из њеног тела легу те проклете мушице. —

Горња Клисура — Мали Ђердап. Катаракти. Пореч. Доњи Милановац.

Из Голубачког ждрела пловљасмо у Клисуру.

Пред нама је дуг планински кланац, кроз који се мучно и у жубору, час врло брзо, час споро, веруга велика маса дунавске воде, и то од Голупца па чак до Кладова, у дужини од 90 километара!....

Скаске подунавских народа причају, да су то били некакви страхотни џинови, који су провалили Ђердап, раздвајајући јужне, Сибињске Карпате од планина северо-источне Србије, и пустили да читаво Бело Море истече крозањ, оставивши за собом пусто дно, на коме је данас живот људски....

Ну ми данас, и ако не ћемо веровати да је то дело некаквих „џинова“, морамо признати џиновску снагу која је то извршила. А каква беше то снага?

Да ли је негда, у незапамћена времена, силна навала морске воде сама себи пробила пут кроз ове кланце, кроз ове огромне брегове тврдих стена? Или је то можда дело какве подземне, ватрене силе, која је била кадра да огромним потресима раскине ове висове, и да у њима створи горостасне пукотине и прозалије, кроз које је могла истећи толика маса воде? Да ли је то створио бесни Нептун, или ватрени Вулкан, или се обојица удружише, да нам, у незнана времена историје земљине коре а из својих необјашњивих, па ипак законима природним доликовних планова и рачуна, створе величанствено и ненадмашно дело, творевину природне моћи и снаге, којој се ми данас дивимо?...

Свакојако, дело је надчовечанско, џиновско!

Ми пролазимо крозањ с неким страхопоштовањем, осећајући над нама снагу необичну, снагу и вољу некога, кога не познајемо, али коме смо готови да се поклонимо, да паднемо на колена — као малени црви што пузе по прашини ове земље, овог мајушног тела у мору васионске бескрајности!...

Моћна је природа! Један је Бог!...

Уђосмо у клисуру, дивећи се лепој понорами, која нам се указивала....

Али, колико ли беше немилостив наш гостионичар на лађи! Замислите, баш му сада пало на памет да нас позове на ручак!

Ко ће тако лако напустити ово задовољство и уживање у природним лепотама, које тек почињу? Истина, желудац је господин, према коме човек мора бити пажљив; а сем тога, ту је и опасност да се, поред великог броја нашег, неће доцније имати шта јести. Па ипак, кад се путује дунавском клисуром, нарочито први пут, вредно је поднети и такву жртву!...

После неколико позива сишли смо с крова. Столови за ручак беху постављени у оним двема просторијама. које се налазе између салона и парнога казана. Њих је расхлађивао дунавски поветарац, а у салону се од запаре није могло опстати. Многи, којима дунавска клисура беше већ позната, или који беху толико практични да добар ручак претпоставе уживању у природним лепотама клисурским, већ су одавно заузели места за столом. Ја једва добих мало места; моји се пријатељи размакоше и притеснише, да бих могао и ја сести. Ну невоља беше без столица, све су биле већ заузете; али се и ту брзо нашло помоћи, — мој куфер у усправљеном положају играо је улогу столице. Почасна места за нашим великим столом беху намењена владином изасланику, изасланику академије наука, председнику Друштва Св. Саве и председнику београдске општине. Па и ту беше невоља без столица; они, који су дограбили по једну за се, не хтедоше је упуштати, јер беху уверени. да не могу друге наћи. Капетан лађе, умољен, уступио је столице из своје кабине. Повећи део наших путника

остаде без места; они су морали чекати да ручају после нас — ако им што год остане. И одиста, бојазан је била оправдана, јер спремљени ручак није био довољан за све нас на лађи.

За столом били смо се толико притеснили, да су се руке једва мицале. Није чудо, што на столу не беше довољно ни посуђа, и што су се по двојица морали служити једном кашиком или једном виљушком. Све је то изазивало разне пошалице и смех тако, да смо и поред невоље и неудобности ипак провели ручак задовољни, у веселом разговору. У добром и пријатном друштву човек је и с малим задовољан.

Чешће сам устајао од стола и истрчавао на кров да посматрам занимљиве обале између којих пловљасмо. Ово се дешавало нарочито у размацима од једног до другог јела, који у овој прилици беху сувише дуги.

* * *

Као што смо видели од Рама до Голупца, ту се наше Подунавље издиже у пространу, брежуљкасту зараван, која је већином покривена живим песком, и која се осеком, час јаче час слабије, примиче самоме кориту дунавском. Од Голупца пак, па чак до Кладова, уздижу се саме планине, које на неколико места имају доста знатну висину. Ту је Дунав прокрчио пут кроз велики ланац кречних и гранитних брегова, који се из Угарске пружају у Србију.

До испод *Добре*, Дунаво пролази кроз геолошки важне формације креде и јуре. Оне, високо израсле кречне масе, које знатно сужавају Дунав, и које се у много набора издижу стрмо и романтично, често у облику каквих огромних циклопских зидова и развалина, те разноликим облицима стварају путницима чаробне слике, — мењају се испод Добре, и на десној страни почињу се указивати блажији, округлији облици српских брегова, са чега се и могла ухватити и одржати шума, која је ретко где допустила да провири гола стена. Од Милановца па до Кладова Дунав је сужен много више; обала је пак стрма и висока. На обалама вам се ука-

зују високи зидови управних стена, а из корита дунавског избијају из воде читави камените кршеви, који стварају велику опасност за пловидбу дунавску.

До Голупца Дунав има просечну ширину од 1000 метара. Одатле па до Милановца, и још више до Кладова, он се јако сужава. Почињући ширином од 360 м., дунавско је корито на појединим местима тако узано, и стрмне обале једна другој толико примакнуте, да велика маса воде једва промиче кроз ову клисуру, којој је дужина читавих деведесет хиљада метара.

Од Базјаша до Голупца дубина воде варира између 2 и 16 метара, а одатле до Стенке много је већа 24—36 м. У даљем току кроз клисуру, дубина често прелази из једне крајности у другу: на појединим је местима плитка испод 1 м., да често не могу лађе пловити, а на другима пак достиже огромну дубину, преко 60 м. До Голупца је пад корита благ, и највећа брзина воде 1,20 м. у секунду; а у клисури је често пад већи и брзина толика, да су лађе изложене великој опасности; на једним местима пење се од 3 до 5 м. у секунду, те ствара праве водопаде — катаракте.

Цела дунавска клисура подељена је на два дела: на *Горњу* и *Доњу Клисуру*. Горња се пружа до Милановца, а назива се и „*Мали Ђердап*“. Одатле па до Кладова простире се Доња Клисура — „*Велики Ђердап*“, који се назива још и „*Гвоздена Капија*“ (Das Eiserne Thor), а Турци су му дали име „*Демир Капи*“. Обе су клисуре раздвојене краћом, Миłановачком ширином дунавском.

Горња Клисура има у дужини до 40 километара. Планински ланац, који се повија по току дунавском, а у коме су Голе Планине с високим Црним Врхом, затим Гребен и Лесковац планина, својом северном падином јако упире у Дунав, да му даљина венца од обале нема ни неколико километара. На целом том простору до Милановца само су четири малена и сиромашна села. Он је већином обрастао буковом шумом, која се немилице упропашћује. —

Кад се уђе у Горњу Клисуру, наскоро почињу разне катаракте и друге бродарске сметње. Путник се диви

лепоти и романтичности обала, а и не слути да је под њим озбиљна опасност, да је под површином воде читава гора од кршева и стенâ, које су често веома дугачке. Вични крманош мора опрезно да увија лађом по узаном каналу између тих подводних страшила, обилазећи их; лађа је често у опасности да се разбије о оштре и стеновите спрудове. Тек по појединим местима, на којима се вода приметно убрзава образујући вртлоге, види се да под површином нису чиста посла.

Од Голупца до Добре имамо три знатније спрудске сметње, које производе и јачи пад воде, брзаке — катаракте. Оне имају своја имена: *Стенка, Козла* и *Дојке.**)

Стенка је огроман камен, гранитни праг, који се за десетину километара испод Голупца испречио Дунавом у дужини од 780 м., ну који при већој води није много опасан — производи само умерено таласање. Код Стенке је Дунав доста знатне ширине, а на 15 км. испод ње сужава се на 340 м., и целу ту површину заузео је камените спруд од кварцовога шкриљца, градећи брзаке *Козлу* и *Дојке.* Ови су брзаци много опаснији, и принуђавају бродаре да веома опрезно покрећу лађе. Дојке су одмах испод Козле, према селу *Брњици* на нашој обали, а називају се и *„Биволи“*, јер при нижој води вири над површином камење, које личи на главе каквог чопора бивола, што плива водом. Овај је брзак дугачак 409 м., док је Козла велика као и Стенка. —

Каниц тврди, да је на месту данашњег селанцета *Брњице* била римска варош *Novae*, којој се Кастел налазио на десној, узвишенијој страни Брњичке реке, и од кога се остаци и данас распознају. Кад су се, за време Карађорђево, овде доселили Власи, порушили су заостале зидине, те се види још само брежуљак од развалина, на коме је брњичко гробље.

---

*) Овде неће бити говора о свима мањим стенама и сметњама у Горњој Клисури, као: о *Плочи*, у Дунаву наспрам Голупца, о *Јеленској Стени* на обали, *Вулпином Камену* испод Брњице на *Рајковој Накли* (брзаку), *Господјином Виру*, *Добранској Почивальци*, *Трпези* и др. Српска имена свију стена и брзака у Горњој и Доњој Клисури дају јасну сведоџбу о *српском* господарству и бродарству на овом делу дунавском.

Испод Брњице је повеће село *Добра,* којим се сршава дунавска граница Пожаревачког округа. Код Добре се такође налазе римске развалине, од којих су цигље употребљене за зидање добранске цркве. Добра има и своју школу. Она је чувена особито добрим *каменим угљем,* који је ваљан не само за производњу светлећега гаса и подлагање машинских казана, већ је познат и као најбољи угаљ за ковачке послове. Угаљ се вади и на угарској страни.

Врло је интересан изглед обеју страна дунавских на овоме месту: мрко стење, мајданска окна, рударске кућице на стенама, узане и веома стрмене степенице, шине за спуштање натоварених кола, мостови преко стена и провалија, — све то изазива необичан утисак. Радници рударски поздрављаху нас озго с мрких стена, а звуци наше музике чудновато се разлегаху у овом стеновитом теснацу!....

Лево од Добре, и мало ниже од ње, на аустроугарској обали, налази се место *Дренково.* Ту је наша лађа застала уз обалу око 2 часа по подне.

Дренково је у толико важна тачка дунавска, што се од ње превожење путника и робе врши на другим лађама, које су нарочито подешене за даљу пловидбу, за много опасније катаракте, које тек настају. Те су лађе мање и плитко плове. У ређим случајима, кад је вода толико плитка, да ни такве лађе не могу пролазити преко опасних брзака и каменитих спрудова, морају путници изаћи из лађе, па од Дренкова до Оршаве ићи на колима, за који случај Паробродско Друштво има у приправности око педесет својих кола.

Ну ми нисмо морали прелазити на другу лађу, јер је вода била толика, да смо и на нашој „Кулпи“ могли продужити пут. Само смо добили другога крманоша, вичног овим опасним местима. Ту су службу до скора вршили само Срби, као најбољи познаваоци дунавског корита у Ђердапској клисури.

Пред нама је измакла лађа француског паробродског друштва, на којој угледасмо г. Милана Кујунџића, како нам маше марамом. Задоцнивши се јутрос за нашу лађу, г. Кујунџић је пошао из Београда после нас. Лађа,

на којој је он био, стигла нас је код Дренкова и претекла, јер је пловила брже од наше „Кулпе“. Полазећи из Дренкова, поред нас продефилова нека друга, аустриска лађа, с војеном музиком. Њиховом поздраву одужише се и наши музиканти.

До Дренкова се плови клисуром без великих опасности. Тек од тог места настају много опаснији спрудови и брзаци, па се од њега и рачуна прави „Мали Ђердап“. У њему су: *Пиоле*, *Излаз*, *Тахталија*, *Вран* и *Гребен*.

Пиоле су стене, које стрче над водом, али нису опасне за пловидбу. Опаснији су брзаци *Излаз* и *Тахталија*, који захватају у дужину до 1800 метара. Преко ових спрудова, који су од мрко-црвеног порфира, плове лађе само при већој води, ну и тада врло пажљиво. Лађа се нија јурећи великом брзином. Само један погрешан мах на крми може упропастити лађу и сурвати је у камените чељусти.

Излазов спруд дугачак је 468 метара. Ту је Дунав широк 740 м., а вода јури брзином од 3,1 м. у секунду. Код Тахталије се шири на 1080 м., где достиже велику дубину од 66 м., а брзина се смањује на 2,4 м. у секунду.Ту је пловидба могућна само уза српску обалу. Лађе страдају нарочито кад уз воду плове; јер кад пређу Тахталију, водена их струја код Излаза зауставља и враћа на кршеве тахталиске.

Лађа се суља преко ових брзака и вртлога, а вода помамно јури, ударајући о стење и пенушајући се. Путнику заглуну уши од силнога хучања, а очи скрећу час лево час десно на високе дуварове од стенâ, који се уздижу од 400 до 800 метара висине, а чија се шумовитост на појединим местима прекида голим, стеновитим партијама. Ту је клисурска слика дивна; њен призор величанствен, нема му лако равна!...

Испод Тахталије находи се под водом *Вран*—мрки кречни гребен, који се на 1,2 м. испод површине провлачи коритом на 700 м. дужине.

Одмах до тог спруда издваја се од наше обале *Гребен*, огроман камените рт од црвенога мермера, ви-

сок 68 метара. Гребен толико улази у Дунав, да га при мањој води сужава на 200 м. Лево од Гребена уздиже се *Кукојева* на 768 м., а између та два виса је злогласни Гребенски пролаз, кроз који вода јури страховитом брзином. Језовито дејствује хучање вртлога и брзака на том месту!...

Све до последњих дана, Гребен беше једна од најинтереснијих стена у дунавској клисури. Овај огромни брег, који мрнарима задаваше страх, не постоји више. Његова злогласна улога, коју је вековима играо на Дунаву, свршена је: њему бӣ намењено да буде исечен и динамитом распрскан, да га нестане с обзорја клисурског, да на Дунаву буде једно страшило мање....

Гледах с крова лађе, како на Гребену и његовом подножју гамиже стотинама радника, раскопавајући и разносећи сурване одломке грднога камења. То су радници аустро-угарскога друштва, које је за рачун државе примило на себе прокопавање Ђердапа и уклањање бродарских сметња на Дунаву. Лађице и чамци, справе за разбијање стена, камењем натоварена кола, која односе камен преко намештених шина железничких да га тамо ниже, где је Дунав јако разливен, изруче у воду, подижући огромне насипе који сужавају Дунав,—то је занимљива слика великога труда и напора, слика, која подсећа на зидање Вавилонске куле! Мајушни изгледају ови створови, који се хватају у коштац с горостасном творевином природе, да је саломе, да је учине безопасном у бродарским потребама људским; мајушна изгледају средства, с којима се улази у овај огроман посао; па ипак — кап по кап камен издуби!...

О регулисању ђердапске клисуре биће још нарочитог говора.

На више места у Горњој Клисури налазе се риболови, нарочито код Добре и више Гребена. Путници их виђају као неке чудне направе у води, начињене од греда и уплетеног коља, налик на слово *Л*, коме је врх окренут низ воду. Називају их *„гарде“*. Такви се риболови сретају и доцније често, а особито код Кладова.

* * *

Кад се лађом обиђе Гребенски рт, путник се, навикнут већ на узано дунавско корито, налази задивљен пред грдном ширином водене површине, која се шири пред њим јако и нагло, у облику какве простране луке морске или језера. Из теснаца од 200 метара, Дунав се на један мах разлива у ширину од 2200 метара!

То је тако звани *Милановачки котао.*

На тој великој ширини налази се острво *Пореч*, које се пружа уза српску обалу. На њему су сада њиве и ливаде, а негда беше ту жива варош, као главно место за Поречку нахију и као важно место за дунавску пловидбу.

Пореч се често помиње у новијој историји нашој, како у почетку буне на дахије, тако и доцније. Пожаревачки војвода Миленко Стојковић освојио га је од Турака 1806. године, и тиме овладао целом нахијом његовом. У њему је Миленко готово трајно боравио, начинивши га страховитом заседом по турске бродове. Мајор Грамберг помиње, да је 1808. нашао на њему 30 топова.

Поречани су у то доба били познати као веома одважни устаници, а нарочито су чувени као једини вични и поуздани бродари, који су Дунавом бродили не само на својим бродовима, већ су као добри познаваоци ђердапских кршева, брзака и чевртнија проводили и туђе бродове кроз та опасна места дунавска.

Године 1813., кад Вељко јуначки паде на Неготину, кад Турци заузеше Брзу Паланку и Кладово, и кад у тим местима починише дивљачка свирепства—натичући људе на коље и бацајући децу у кључалу воду,—овлада у народу страх и ужас, и све се збеже у Пореч, као последње уточиште. Пореч је бранио храбар и способан заповедник *Хаџи Никола.* Он подиже шанац на доњем крају острва, одакле је Пореч јуначки бранио од Турака. Ну Турци беху у великој надмоћности, те продреше на острво између вароши и шанца. Народ, који се склонио у Поречу, мораде понова бегати. Лађе, чамци, па и даске беху употребљене за прелаз преко Дунава,

а многи покушаше и пливањем да се спасу испред турске обести и освете. Храбри Хаџи-Никола бй ухваћен и погубљен. —

Изнад Пореча, горе на Гребену, находе се остаци старог римског утврђења, а готово на истом месту имао је и Миленко неколико својих топова, којима је нападао на турске бродове, те им пречио пролаз Дунавом. —

Острво Пореч дели се управо на три острва, од којих је на првоме, испод Гребена, била *варош Пореч*, од које се и данас виде развалине њене цркве; друго је веће, тако звано *„Миленково Острво"*; а треће, ближе Милановцу, много је мање и по браниоцу Пореча носи назив *„Хаџино Острво."*

У Поречу је 1803. рођен познати добротвор *„Мајор-Миша"*, који је „Своме Отечеству" завештао најбољу зграду у Београду, у којој је данас Велика Школа. Миша Анастасијевић, који је у младости, као сиромашан, продавао дрва и вукао лађе уз Ђердап, својом беспримерном вредноћом и необичним трговачким умом — тргујући најпре стоком а после искључиво сољу — постао је набрзо тако богат човек, да га у Српству није било имућнијег. Које у имању, а које у готову новцу, рачунао је на 18 милиона динара

У Поречу је у два маха Вучић био у прогонству.

Године 1832., због одвојености и саобраћајних незгода са земљом, Кнез је Милош наредио да се становници вароши Пореча иселе на обалу дунавску, и ту је сеобу помогао са сто тисућа гроша. Тако је подигнута нова варош новога имена: *Доњи Милановац*.

Сниже Пореча, Доњи се Милановац набрзо јавља у живописноме положају. То је лепа варошица, чији изглед пријатно утиче на око путниково. Њена лепа црква с високим торњем улепшава јој допадљиви изглед. Доњи Милановац је данас главно место за срез Поречки. Има око 2000 становника. У њему је паробродска станица, царинарница, пошта и телеграф, мушка и женска школа, и прелаз за *Свињицу* у Аустро-Угарску.

То је место најпре названо само *Милановац*, по Милану, најстаријем сину Кнеза Милоша. А кад је доц-

није основан и руднички, Горњи Милановац, прозват је, за разлику од њега, *Доњим*.

Између Пореча и Милановца види се друм, који се пење уз брег и води у унутрашњост Србије. На том путу, око 5 часова даљине, налази се варошица *Мајданпек*, позната својим богатим рудницима.

Доњи је Милановац најјужнија тачка нашега Дунава на северној граници Србије, који одатле нагло скреће на северо-исток.

На пола часа сниже Милановца утиче у Дунав *Поречка река*. Она сама собом није велика, али је највећа од свију оних речица, које утичу у Дунав између Пека и Тимока. Поречка река постаје из две речице: једна се зове *Шашка* и долази од Мајданпека, а друга *Црнајка*, која извире испод Дели Јована. Код става њиховог налазе се развалине неког градића, који је у народу познат под именом: *Милошева кула*.

Између Милановца и Поречке реке била је негда велика римска колонија. О томе сведоче и многе зидине, стари новци и други римски остаци, који су ту нахођени. Ту беше *Taliata*, једно од највећих и најутврђенијих места на Дунаву. На десној обали Папернячког потока, као и на Поречкој реци, находе се зидине негдашњих римских кастела. Код Талијате је био, после Виминакије, други Трајанов прелаз преко Дунава.

Долином Поречке реке ишао је друм за Тимок још за време Римљана; отуда су и у њој многи остаци римских утврђења. На самом ушћу ове реке, с обеју страна, постоје и данас развалине. Оне на левој страни, под висом Главицом, народ зове *Стража*, а на десној — *Кула*, која се још добро држи. Изнад ње, на брегу, има још старих зидина. —

Са Дунава, преко ушћа Поречке реке, угледасмо у магловитој даљини високу планинску пирамиду, у којој познадосмо величанствени *Ртањ*. Ну његова нам слика врло брзо ишчезе с погледа.

Према ушћу Поречке реке на Дунаву је јак брзак *Јуз* (3 м. у секунду). Њему је узрок камени спруд од зеленца — трахита, од кога при омањој води стрче над

површином опасни кршеви. Између Гребена и Јуза Дунав је, поред своје велике ширине, веома плитак, од 0,65 до 1,60 м., а испод Јуза дубина се пење на 6 и више метара. —

На левој обали, према Милановцу, находи се негдашње граничарско, банатско место *Свињица*, а одмах испод њега су интересне развалине, назване *Три-куле*, које су остаци оног утврђења, што га је за одбрану прелаза преко Дунава подигао у 16. веку Србин Петровић, бан Карансебешки и Лугошки.*) Као што и име казује, то су *три* куле, правоугаоне и високе, које као какве стражаре стоје на обали. Оне су доста добро одржане; при врху су зупчасто урезане. Једна је од њих у води и на њој је леп доксатић; она је у вези с ближом од њих дрвеним мостом. Између друге и треће пролази Сечењијев друм, који води у Оршаву.

Три-куле.

За Свињицом долази место *Тисковица*, према коме је наше село *Голубиње*.

Голубиње је испод утока Поречке реке. Преко Голубиња ударао је онај римски друм, који је од Костоца — Виминакије ишао сувим преко *Мироча*, па се спуштао к Дунаву код Брзе Паланке. На врху Мироча има град, који се обично назива „Мироч“, а називају га и „Латински град“. Године 1808. октобра 1. састајали су се у Голубињу посланици српски (с Родофиникином) и турски, да преговарају о миру; од тих преговора није било никаквих последица.

Испод Голубиња почиње значајна *Доња Клисура*.

*) *F. A. Bell:* Ungarn, стр. 499.

Доња клисура. Казан. Трајанов и Сечењијев пут. Текија. Оршава. Адакале.

Доња Клисура најлепши је и највеличанственији део целога тока дунавског.

Лепоте и дражи овог стеновитог кланца, који достиже свој врхунац у теснацу „*Казану*“, не могу се описати, — њих треба човек сам собом да види.

Нема толико равнодушног човека, на кога изглед ове клисуре не би учинио дубок утисак, и који се не би дивио величанствености њене романтичне и дивље природе. Ко једном само прође кроз њу, из његове се памети не може утрти слика ове горостасне и страховите лепоте! Утисак је веома силан! Ни једна река у Европи нема да покаже таква места, која би се с овом клисуром могла упоредити!.... Каниц вели: „Двадесет и један пут (последњи пут с јесени 1889.) пропутовах Казаном, који је од српског Голубиња до Оградине дугачак 30 километара, и сваки пут ме узбуђиваше величанственост његових сценерија тако јако, да од тог дубоког утиска осташе у присенку и најлепше слике красне Рајне“....

Сви бесмо на крову. Свак је радознало посматрао ову необичну природну појаву, коју Дунав показује у овом делу своме.

Стране Доње Клисуре нису обрасле шумом, као у Горњој Клисури, већ је сâм, го камен. Оне се уздижу управно, често до висине од неколико стотина метара. На појединим местима изгледају вам као да су се нагнуле над Дунавом.

Почињући од Голубиња, Дунав се поступно сужава. Испод села *Плавишевице* на угарској обали. стешњавају

га *Калиники* стене у великој мери. Зидови ових стена означавају улазак у најужи теснац клисурски, у *Казан*. Они се толико приближују, да вам се чини као да се ту стена распукла, као да је растављена снажним ударцима какве титанске секире. Тамо даље, на десној је страни *Велики Штрбац*, који се као какав џиновски зид, висок 789 метара, види још из веће даљине. Штрбац је један вис у планинском ланцу *Мироч Планине*,

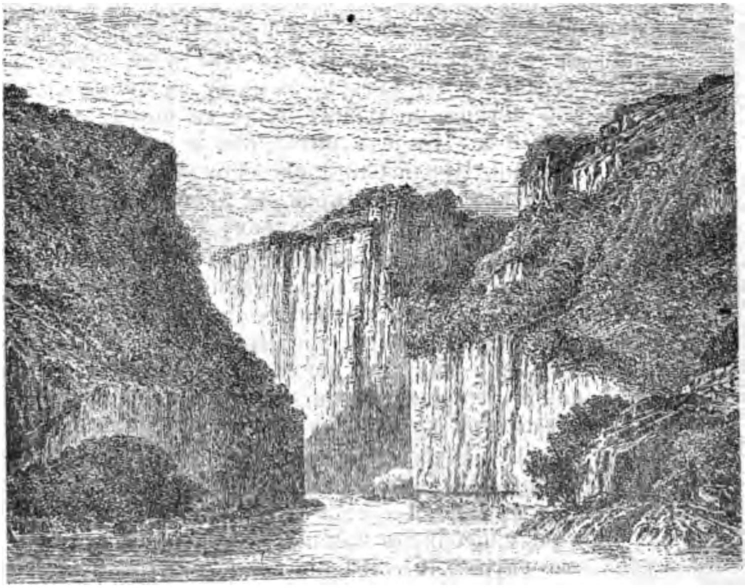

Казан, I.

која се још од Поречке реке уздиже и пружа дуж Дунава до испод Текије. На угарској је страни велики *Голеч* (Golez-mare), висок преко 800 м., а припада *Сретењским* планинама Јужних Карпата. Његов врх, *Мали Чукар* (Sukar-mik), стрчи упоредо са Штрпцем.

Приближисмо се *Казану*, а узвици чуђења и дивљења отимаху се из наших груди! Улазак уњ личи на какву огромну, величанствену капију!....

— Гле! Па ми смо баш у правом казану! На коју ћемо страну сад?....

Погледи беху управљени на високе, кречне стене, које беху пред нама. Радознало се посматрало, на коју ће страну лађа окренути. Изгледало је, као да је Дунав ту затворен, да му нема излаза; а он се између тих управних зидова пробијао кроз такав камени теснац, каквих је ваљда мало у свету. Путнику се чини, као да је сваки час у каквом планинском језеру, окруженом са свију страна стеновитим висовима.

Казан је најдужи и најдубљи део целе дунавске клисуре, дугачак 9000 метара. У њему се Дунав стешњава на 150 метара, а дубина му је на појединим местима преко 70 м.; то је у исто доба и највећа речна дубина у Европи. Прелазећи преко спруда истога имена, вода јури великом брзином кроз ове зидове, који се ту, као свећа усправно, уздижу на висину 700—800 метара.

Лађа плови из једне окуке у другу. Ви с чуђењем посматрате овај склоп око вас, у коме сте као у каквом грдном котлу! Погледате ли у вис, чисто вас страх хвата! Као из какве ужасне дубине гледате горе у мало парче плавога неба, које над вама изгледа као какав стаклени кров. А поврх огромних стена видите мајушног, црног орла, како шестари кроз ваздух!....

Ну Дунав има овде и своју музику. Бујни таласи његови, пробијајући се кроз овај камени теснац, ударајући силно о кршеве и јурећи преко стеновитих прагова, производи необичне тонове; њима се придружује и чудновато фијукање ветра, који се ломи о клисурске бокове. Вечито, монотоно, бескрајно хучање и брујање, потпомогнуто одјецима од блиских стена, слива се у некакву чудну хармонију — у необичну, дивљу, подземну музику, која уши заглуне. Она остаје човеку дуго у памети, дуго му још зуји у ушима, па и онда, кад далеко одмакне од овог места.

И хладан изглед ових горостасних стена; и некакво чаробно осветљење и сенке њихове, које у разним облицима падају на површину воде; и рефлекси зракова одбијених од површине, који вам, као у каквом огледалу, показују у дубини ликове ових стена, увећавајући њи-

Казан. II.

хову огромност; и дивља музика пенушавих таласа, — све вам то ствара необичну слику, која вам у великој мери буди осећаје и машту! Човек се чудно осећа у овом казану, у овој горостасној природи! Осећа се мајушан и немоћан! Осећа неку ненадмашност, неку величанственост у лепоти и огромности њеној!....

Ну није то само величанственост природе, која нам овде, у Казану, изазива чуђење и дивљење. Има ту и вештине, има дела људскога духа и људске творачке моћи, која нас својом генијалношћу и огромношћу принуђавају да им се чудимо и дивимо. Ту су заостали видни трагови чувеног и историски познатог *Трајановог пута* на српској обали; ту је и на левој страни красан *Сеченијев друм*, који дрскошћу плана веома изненађује.

Трајанов пут морао је стати Римљане много труда и жртава, док су га усекли у овим управним зидовима. Њега је започео још цар Тиберије 28. год. по Хр., а довршио цар Трајан 102. год., спремајући се за војне походе против Дачкога краља Декебала, и доводећи њиме у потпунију везу војене логоре и кастеле дуж Дунава.

Човек мора осећати велико поштовање према овом старом, гигантском народу римском, гледајући на овај необични пут, помишљајући на савлађивање огромних тешкоћа, које изгледају несавладљиве и непроходне. Па још кад се узме у рачун, да творцима овог пута не стајаху на расположењу ни парне лађе, ни динамит, ни машине за бушење и ломљење стенâ, — мора се признати да је Трајанов пут дело величанствено, гигантско! Римљани располагаху само обичним гвозденим оруђима — ћускијама; помоћу њих усекоше у стеновитим дуварима галерије 2 метра широке, а на крајевима издубише тисућама четвороугаоних рупа, утискоше у њих јаке греде, патосаше их даскама, те тиме удвојише ширину пута.

Овај римски пут састојао се, дакле, једном половином из усечених галерија, а другом из неке врсте дрвенога моста, који је висио над водом и продужавао се у дужину од неколико часова. И данас се виде те усечене галерије у стени, које служе као стаза лађарима,

којом уз воду вуку лађе; а распознају се и два реда четвороугаоних рупа, од којих су у веће биле углављене греде за ношење пута, а мање испод њих служаху за подупираче тих греда.

Трајанов пут кроз клисуру био је дугачак 15 немачких миља. А на њему свуда, где се обала ширила, и где је пут могао имати везу с околином, беху утврђене војене станице. —

Сечењијев друм води низ Дунав од Базјаша преко Оршаве до угарско-румунске границе. Пружа се непрестано уза саму обалу; а на узаним и стеновитим местима, као у Казану, усечен је у стени, или је подзидан сводовима. Скоро непрестано, рекао би, виси над водом; с тога је и оградом снабдевен. Израдио га је инжењер Вашархељи 1837—40. године, али је подигнут настојавањем грофа Сечењија, са чега се и назива по његовом имену.

И Сечењијев се друм може одиста сматрати као једно од великих творевина људских. Преко многих вијадуката, кроз многолучне галерије усечене у стени, кроз тунеле, испод стеновитих грдосија које висе над главом, — овај се пут јавља у разноликим облицима, те при свакој кривини клисурској показује нове, веома живописне изгледе. По дрскости изведене основе, он се утркује са старим римским путом на супротној обали.

Творцу Сечењијевог пута подигло је Дунавско Паробродско Друштво у Казану лепу мермерну плочу с натписом, подражавајући „Трајановој Табли“, коју су, у доњем крају ове клисуре, на српској страни, подигли своме цару римски легионари, прослављајући име његово. —

У стеновитим дуварима Доње Клисуре виде се многе, веће и мање *пећине*. Од њих је најчувенија она близу села *Дубове*, спроћу Великог Штрпца а у брегу Чукару, која је названа *Ветеранијева пећина*.

Ветеранијева је пећина дугачка око 40 метара, широка 25 а висока 20 м., док јој је улазак само метар и по висок. Она је, као одбранбени заклон Аустријанаца у турским ратовима, врло корисно послужила у два маха.

Име јој је дато по генералу Ветерани, који је, крајем 17. века, био командант једног одељења аустриске војске. Одвојен од остале војске и опкољен непријатељем, Ветерани је ову пећину припремио за одбрану. Прича се, да је он сâм бранио пећину (1691. г.), али је поузданије, да је у њој оставио свога капетана Армана, који се са 300 људи држао 45 дана, бранећи Турцима пролаз Дунавом. Арман се предао под часним погодбама, а за Ветеранија се зна, да је на три године после тога погинуо у борби код Лугоша. Знатна удела имала је ова пећина и у догађајима од 1788. године. Пуна два месеца бранио је мајор Стајн против надмоћног непријатеља, који је у нападима и опсади пећине изгубио око две тисуће људи. А најпосле, кад је посади нестало хране, допустише јој Турци слободан излаз из Пећине.

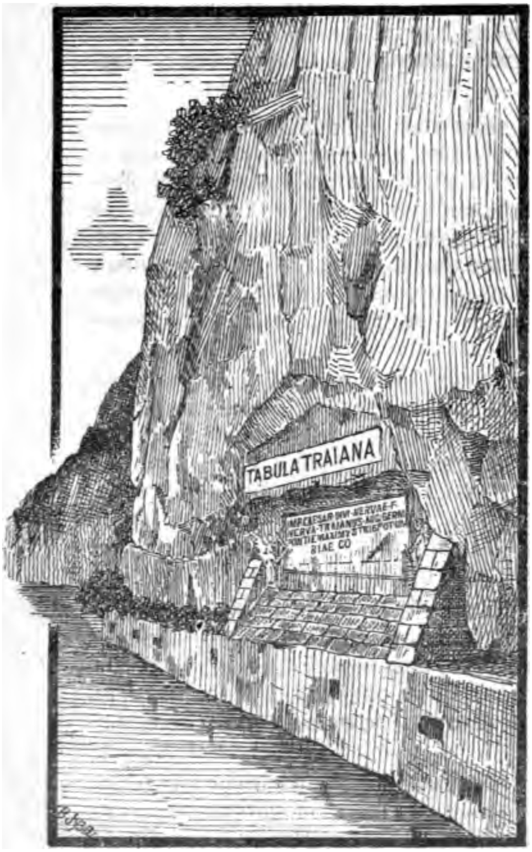

Трајанова Табла.

Код угарског села *Дубова* шири се Дунав мало више, те вам се чини да сте на каквом красном Алписком језеру; али се опет сужава врло брзо. Почевши од Голубиња па све до Текије, на српској обали нема ни једнога села; она је пуста, јер се на целој тој дужини високо уздижу стрми зидови кречних стена.

Из једне кривине, на излазу из Доње Клисуре а спроћу угарског места *Оградине,* изненадно угледасмо на стени српске обале поменуту и историски чувену *Трајанову Таблу*, која већ 18 векова прича славу и величину римског народа, и славу творца оног вештачког и чудноватог пута — славу цара Нерве Трајана.

Табла — камена плоча — углађена је у стени, а око ње изрезан велики камени оквир, који са стране држе два крилата генија а оздо подупире сагнута, херкулесна фигура људска. Ове су фигуре толико истрте, да се једва могу распознати. На углађеној површини саме табле, заклоњене озго надстрешницом, изважан је овакав натпис:

Imp. Caesar Divi Nervae F.
Nerva Trajanus Aug. Germ.
Pontif. Maximus Trib. Pot. IIII.
Pater Patriae cos. IIII.
Montis — — l — — Dan — -- bus
Sup — at — — — — e — — —

Последња су два реда оштећена, те се данас не могу прочитати. Професор Ашбах прочитао их је овако:

Montis et Fluvii Danubi Rupibus
Superatis Viam Paterfecit.

Превод би гласио: *„Император Цезар, божанственога Нерве син, Нерва Трајан, Август Германик, врховни свештеник, заступник народни по четврти пут, отац отаџбине, конзул по четврти пут, савладавши планинске и дунавске стене саградио је овај пут.“*

Средина је табле издигнута над старим путем римским само метар и по, а то беше штетно за њен натпис. Рибари и лађари, који су под заштитом њене надстрешнице палили логорске ватре, оштетише је више

него елементарне непогоде. Каниц тврди, да се тај натпис могао прочитати још до пре тријестину година.*)

Натпис је на табли обновљен и попречним зидовима очуван од даљега квара, а над таблом, крупним словима, урезан је наслов: „*Tabula Trajana*". —

* * *

Могло би се рећи, да се већ код *Оградине* свршава Доња Клисура. Истина, и с једне и с друге стране Дунава пружају се још и даље огранци истих висова, али је слика њихова сасвим различна од досадашње. Дунав је већ много шири; угарска обала почиње низином, од које се тек поступно уздижу омања брда; а српска је обала и даље стрма, само не у оној мери и облику као до сада. Све до Текије, пловидба има још доста природних лепота, какве се иначе ретко налазе; ну те лепоте нису онако величанствене као у Казану.

Текија је незнатна варошица на Дунаву са 1200 становника. Ну она је лепа и допадљива, а изнад ње се високо уздиже стрменит брег од Мирочке подгорине, који је обрастао густом, липовом шумом, те јој чини красно залеђе. У Текији има пошта, царинарница, паробродска станица и прелазак за Оршаву. У њој је мушка и женска основна школа.

Текија лежи на развалинама старог римског насеља, које је, као и сва друга места римска, било брањено квадратним кастелом.

---

*) „*Die Trajanstafel in Donau Kazanpasse*", Illustrirte Zeitung, Januar, 1893. „Још 1868. писах: српској се влади даје овде прилика, да дограђивањем какве решеткасте ограде укаже свој пијетет према великој прошлости; ну моја опомена беше узалуд — године 1887. нађох уништена не само два доња реда на табли, већ и оне фигуре које ношаху таблу! Да бих предупредио потпуно разорење овог лепог споменика, обратих се озбиљном представком Београдском Ученом Друштву; па кад и тај корак остаде без успеха, обратих се лично министру грађевина, Велимировићу, који усвоји план ограде што сам га израдио с неготинским окружним инжењером Павловићем, за чије је извршење његов последник у служби одредио 1200 динара 1891. године"....

У Текији је на мученичком коцу издахнуо славни *Кoча*, са шесдесет другова својих, које су Турци опколили били на „Кочином брду“, код Добре, па их, после страшнога боја, похватали и у Текији понабијали живе на коље! — У време Карађорђево, у Текији и на Сипу (маленом селу испод Текије) били су шанчеви, који су нарочито имали да мотре на Адакале. — У Текији се родио Аврам Петронијевић (1791.), који је познат под именом „Аврам Ћехаја“. —

Према Текији је повећа угарска варош *Оршава*, која се нарочито назива и „*Стара Оршава*“, за разлику од „*Нове Оршаве*“, којим се именом назива *Адакале*.

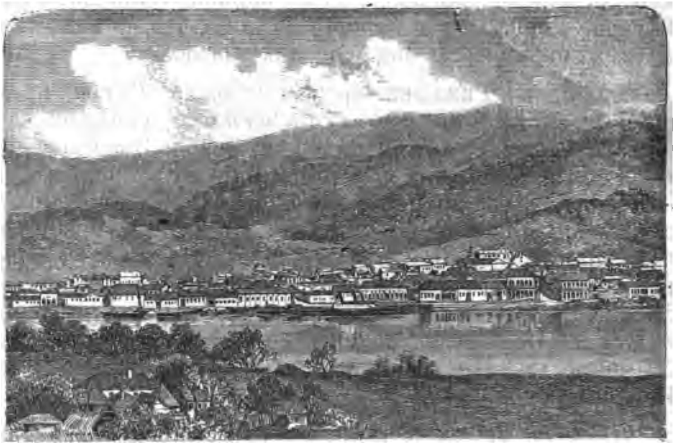

Оршава.

Оршава лежи у пространом затону долине *Черне*, која овде улази у дунавску низију. С југа, с друге стране реке Черне, подиже се брег *Алион* (Alionberg), који упире у само Дунаво. А испод тог брега на Дунаву је острво Адакале са својим градом.

Застадосмо у оршавском пристаништу.

Уз обалу беше велики број већих и мањих лађа и шлепова. На обали пак врвела је множина света, која је показивала слику врло живог саобраћаја, што га ово

место има у трговачком погледу као крајња тачка угарскога Баната. Оршава се подигла у новије доба трговином и бродарством, и има изглед живе и веће вароши. Нема сумње да ће, после регулације Ђердана, Оршава бити једно од најважнијих трговачких места на граници Угарске.

Историја ове вароши може се пратити кроз две тисуће година. Положајем својим, као једна од најглавнијих позиција Доњега Дунава, она је од вајкада била место, око којега су вођене одсудне борбе. Ту ломише убојна копља стари народи, Даки и Римљани; ту је, оздо с Дунава, као и с брегова Карпатских, продирала најезда азиских варвара; ту се борише Словени, Грци, Бугари, Угри, Немци, Срби и Турци.... Ну ми ћемо само летимично поменути неке од тих догађаја.

У време Римљана Оршава се звала *Tierna*, према којој је, у Текији, била *Transtierna*. У средњем веку носила је име *Ursava*. Арпадов војсковођа Зуард освојио је од Бугара на јуриш 896 г. Доцније су угарски владаоци утврђивали ово место као одбрану државног друма. који води и у равнице Угарске и у унутрашњост Сибињских брегова. После Мухачке катастрофе остаде Оршава дуго под Турцима. Крајем 17., као и у првој половини 18. века била је неко време у рукама Аустријанаца, док после Пожаревачког мира не остаде сасвим њихова. За време угарске револуције, 1849., заузео је генерал Бем без борбе. —

Од Оршаве води железнички пут кроз романтичну долину Черне у *Мехадију*, код које су чувена купатила *Херкулова* (Herkulesbad — Herculesfürdö). Планински предео Сибињских Карпата — *Ердељ* — привлачи путнике интересношћу и романтичношћу својих изгледа. Његови су становници и данас у већини Румуни, између којих су се по где-где населили Немци — *Саси* — и маџарски граничари — *Секлери*. Ну међу њима има и *Срба* у знатном броју, који су овамо пребегли с десне обале дунавске, бегајући испред Турака. С тога се у овом крају и сретају многа српска имена местâ и брегова. Земља је родна, ма да је брдовита. Главна су места: *Клаузенбург*, *Херманштат* и *Кронштат*.

Код Оршаве не остасмо дуго. Звоно и по други пут огласи полазак, а на обали угледасмо г. Милана Кујунџића како јури к нашој лађи, а за њим потапкава момак, претоварен некаквим корпама, кутијама и амрелима. Он је овде оставио француску лађу, те нас сачекао.

Тек што смо се кренули од обале, недалеко од моста на реци Черној а на крају једне лепе, дугачке алеје, засађене високим и витким јабланима, угледасмо угарску *„Кронкапелу“*, која је подигнута на оном месту, где је Кошут 1849., после пропасти угарске револуције на Вилагошу, закопао круну и крунске инсигније Св. Стевана, пре него што је пребегао на турску област. Њу је подигао својим новцем цар Фрања Јосиф за успомену на откриће круне (1853. г.). У средини капеле находи се удубљење у облику бунара од шареног мермера, у коме је један мермерни камен у величини оног сандука, у коме је нађена круна; на њему је круна с инсигнијама представљена у рељефу. —

Крон-капела.

Пред нама беше острво са зидинама града *Ада-калског* (Ада-кале, „Острвски град“).

Радознало посматрах овај, данас доста опао, а негда врло јак и важан град, који је у историји турских ратовања играо знатну улогу. Његови, солидно озидани бастиони, огледајући се у површини дунавској дизаху се из ње као каква страшила, те опомињаху на крваву улогу која им беше намењена, на пламен и смрт, која је са њих сипала на непријатеље. Рефлекси са огледала дунавског, градске зидине, рогљеви, казамати, сахат-кула и лучне капије, увећаваху језовиту слику овог утврђења, над којим се високо лепршала аустриска застава!...

Ово острво, опремљено за одбрану под царем Леополдом I, а јаче утврђено под Карлом VI, било је негда једна од најјачих стратегиских позиција на Доњем Ду-

наву, чији имаоци могаху у свако доба бити господари дунавског саобраћаја. Последња крвава борба с Турцима била је крајем прошлога века. Трагови те борбе, редути, шанчеви и логорска места, још се и данас распознају на врху Алиов брега. Ту беше шатор Лауданов, у коме је и цар Јосиф II становао. После Београдског мира, кад је Оршава прешла у руке Аустрији, Адакале је и даље остало Турцима. Тек у последње доба, после Берлинског уговора 1878., турски су становници оставили острво, и Адакале је прешло у својину аустриску.

Кад турске дахије, 1804., побегоше из Београда у Адакале, буде послан војвода Миленко, да им главе донесе. У споразуму са заповедником адакалским, Миленко са својим момцима опколи кућу у којој беху дахије, побије их, и главе им донесе на Врачар, где је Карађорђе био у логору с војском. —

Спрољу Адакала, на српској обали, био је неки мали градић, који су Турци називали „*Шистаб*" а Аустријанци „*Elisabethfort*", и који је допуњавао значај адакалског утврђења. Он се састојао из два засебна бастиона и једне високе, стражарне куле. Подигао га је 1736. г. ђенерал Хамилтон, и у част аустриске царице дао му је њено име. Срби су га разорили 1868., по уговору о предаји градова, и данас је на том месту само гомила цигаља и камења, прорасла травом и маховином.

Испод Адакала, на левој обали, железничка је станица *Верчерова*, прво место краљевине Румуније на Дунаву. —

Велики Ђердап. Регулисање Малог и Великог Ђердапа.

Већ се од Адакала може догледати последњи, ну и најважнији део дунавских спрудова и брзака, део, који је у свету чувен именом *„Гвоздена Капија“* или *„Велики Ђердап“*, и који је једна од највећих и најстрашнијих сметња бродарских на Доњем Дунаву.

Српска је обала ниска, у приличној ширини, а иза ње се поступно уздижу брегови онога виса, који је назван *„Слава Божија“*, а који с Мироч-планином чини један планински склоп. Ну румунска је страна брдовитија, са знатно стрменом обалом; њени су брегови покривени шумом. Дунавско корито не достиже још ону ширину, коју је имало пре клисуре, али се ипак знатно раширило, почевши још од Оршаве.

Ђердап почиње на 3 километра испод Верчерове, више нашег села *Сипа*, и пружа се у дужини 2800 м. Од једне обале до друге, Дунав је најпре широк 900 метара, а при крају Ђердапа сужава се на 560 м.

Ђердап чине многобројне подводне и надводне стене, камени спрудови и гребени, којима је претрпано дунавско корито, и који у великој множини стрче над површином. При мањој води то је читава гора од кршева, између којих се пробија грдна маса дунавске воде, ударајући хучно о њих и делећи се у многе рукаве. У време суше над водом је толико много стеновитих клада, да би се дрски скакач могао намамити да сувом ногом окуша прелаз с једне обале на другу. Па и кад је вода већа, ипак је ту велики број стена над површином.

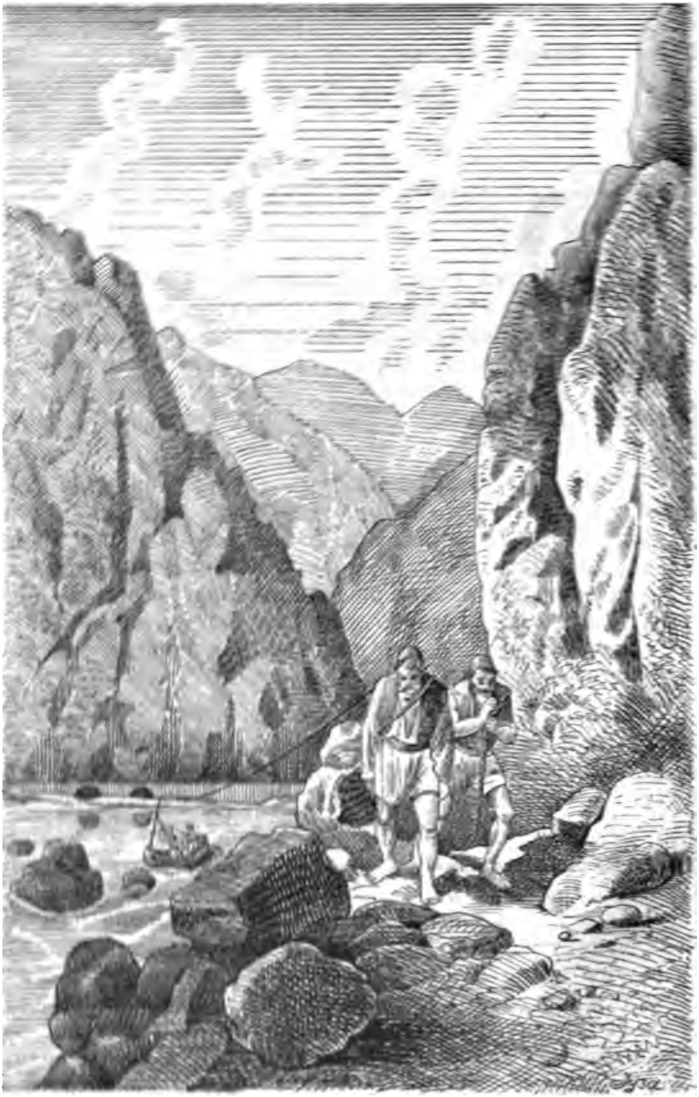

П. Бер[illegible]ар. [illegible]

Скоро свака стена, свака оштрица и греда у овом Ђердапу има своје име. Највећа је и најшира од њих шкриљаста *Преграда*, која из дна дунавског избија на површину и пружа се низ воду на 636 м., савијајући к српској обали. Њени се делови издижу над водом до три и по метра, а називају се: *Голубачка Стена*, *Калуђерски Камен*, *Чивутски Камен* и *Плоча*. Сем њих, имамо на површини од знатнијих стена и ове: *Први Камен*, *Црни Пруд*, *Разбојник*, *Ресквал*, *Краљева*

Ђердапски кршеви.

Стена и *Лареча*. Све су оне над водом у ономе делу корита између Преграде и леве обале, а само је последња у вези с обалом, улазећи далеко у Дунаво, према Чивутском Камену. Српска имена ђердапских стена доказују јасно, да су Срби на Дунаву од вајкада били код *своје* куће.

Средином реке, по матици, куда би требало да плове лађе, дубина је у почетку само 39 сантиметара, а има на матици и плићих места — између Голубачке Стене и Разбојника (26 см.). Али одмах, испод вртаче, која је између Разбојника и Ресквала, пада у јазбину од 49

метара. Између матице и српске обале Дунав је такође веома плитак, од 0,13 до 1,50 мет.*)

Од Првог па до Чивутског Камена, матица вијуга као змија, врти се, савија и пружа између оштрица, плоча и каменитих шиљака, док се једва не спасе у тихој, али опет плиткој води испод Преграде.

Силно је бруjање, хучање и пенушање дунавских таласа, који јуре помамном брзином од 4 до 5 метара у секунду, и који се на појединим местима сурвавају преко стена и кршева, дробећи стене под собом. Рекао би човек, да се бог дунавски, који је иначе тих и миран, овде изненадно разгњевио, те у бесној хуци и ломњави прети уништењем свега оног што је земаљско! Од силног хучања воде не можете ни речи разабрати! А лађа се с муком провлачи кроз тесне пролазе, преко брзака и вртлога, преко опасних чеврнтија, нихајући се као какав малени чун!...

Човек се налази као у неком страху; хладно му је око срца; стрепи сваки час да се лађа не разбије о ово оштро и шиљасто стење! Мало вам лакне, осећате веће поуздање, кад погледате на хладнокрвног, озбиљног и непомичног крманоша, коме је у рукама крмин точак, и који је нетремице упро поглед на стене и брзаке пред лађом, дајући јој правац, скрећући је час лево час десно између ових чеврнтија, прелазећи преко 23 вртлога између *Горње* и *Доње Белеге!...*

* * *

Појамно је, да су ове разноструке опасности и тешкоће, којима је изложена пловидба Дунавом од Голупца до Кладова, биле врло велика сметња путовању и саобраћају на овом важном путу, који везује средњу Европу с Црним Морем. Дунаво беше од вајкада друм, на коме се ломише не само његови таласи, већ и таласи разних народа. О његове се кршеве ломише, и у

*) Податке о Ђердапским стенама узео сам из чланка: „*Регулисање Ђердапа*“ од Ј. Стефановића Виловског, који је штампа у „*Отаџбини*“ за 1887. год.

његовим чељустима налазише гроб свој како мали и слаби бродови од дрвене грађе, тако и панцирне, ратне лађе и оклопнице.*)

За времена Херодотова морали су ови кршеви и брзаци бити веома велика препрека за бродарство; они су, по свој прилици, стварали немогућност пролаза из Доњега Дунава у његове горње области. Само се таквој околности може приписати двогуби назив једне исте реке: Danubius, за део више клисурских катаракта, и Jster, за доњи део до ушћа. Од тог је доба разорљиви, ерозивни процес, зацело уклонио или знатно смањио многе стене и спрудове, многе неприступне кршеве. Па ипак, још и данас помамно јуре преко њих пенушави таласи; још су и данас дунавске катаракте велика сметња за бродарство на овој главној капији између Истока и Запада; још се и данас морају употребљавати нарочите, мање лађе, које плитко плове; или се, и при највећој води, морају узимати нарочити крманоши, искусни у дунавском бродарству, упознати до најмањих ситница са свима опасностима ђердапским.

По тешкоћама и сметњама за пловидбу, Дунав се може упоредити с Нилом. Обе реке имају кршеве и спрудове, опасне за лађе. Па и ако је на Нилу то све у много већој мери, као што он у опште, у свима димензијама, стоји много више над Дунавом, ипак је чудо, да су се на Дунаву, у сред богатог и напредног културног живота, у сред великог саобраћаја нашег доба, могле те сметње одржати и до данашњега дана.

Ну данас већ нестаје једне по једне од тих сметња. Већ се у великој мери извршује потпуно регулисање дунавског корита у Малом и Великом Ђердапу. И, још за 2—3 године, па ће на Дунаву сасвим нестати оних страшила, која су кроз толике векове задавала страх

*) *Каниц* прича: „И поред врсних капетана, што их има Дунавско Паробр. Друштво, оно ипак има да оплакује више парних лађа, које се ту разбише. Године 1862., кад прођох кроз „Гвоздену Капију“, видех врак (разбијени труп) турске ратне лађе „Силистрије“, која беше с муницијом одређена за Београд. и коју је навише извлачио један реморкер.“...

и путницима и бродарима; нестаће оних опасности, које су спречавале пловидбу, те ће и велике лађе моћи пловити из Доњега Дунава у Горњи, доводећи Београд, Пешту, па и Беч, у непосредну везу с Црним Морем, с Одесом и Цариградом.

Нас ће ово регулисање, нема сумње, интересовати мало више, јер се оно врши на *српском* Дунаву, дуж наше северне границе, а делимице и на нашем земљишту; па још и с тога, што се може рећи, да у неколико и српска држава потпомаже ово огромно предузеће, које ће, међу значајним радовима светским, извршеним у овом веку, заузети једно од првих места. С тога ћемо, летимично, поменути не само његово данашње извршивање, већ и припреме, које су зањ чињене.

Мисао о савлађивању и уклањању дунавских сметња није нова; још су Римљани радили на остварењу тога питања. То сведочи онај, многим жртвама и великом вештином у стени усечен, *Трајанов* пут, који смо у клисури оставили. То потврђује и *бродни канал*, који су Римљани били прокопали у циљу обилажења Великога Ђердапа, и то дуж српске обале до Сипа, подижући са стране воде огроман насип и навраћајући воду у канал. На тај начин могле су лађе још пре 18 векова пловити поред Ђердапа без опасности. Ну доцније, временом, тај је канал затрпан и зарастао травом и гором, а вода је понова ухватила стару матицу, ломећи се преко ђердапских кршева. Од тог римског насипа *Сип* је и добио име своје.

У новије доба то је питање већ од неколико деценија покретало и занимало инжењере, предузимаче, трговце, па и државе. Израђивани су многи пројекти о регулисању; на појединим местима чињени су и покушаји регулисања. Ну до данас, све то остаде без стварних користи.

Колика је важност давана Дунаву и његовим сметњама на Ђердапу, најбољи су доказ међународни уговори, које су западне државе европске, обично после ратова у нашим крајевима, склапале с Турском, а у новије доба и с Русијом и Србијом. Поменућемо само закључке Парискога Мира (1856. г.), по којима се Дунав

и његово ушће стављају под европску заштиту; затим, Лондонски Уговор (1871.) о регулисању ђерданских сметња; и, Берлински Конгрес (1878.), који је извршење регулације поверио Аустро-Угарској, а који је и осталим државама поред дунавске клисуре, Србији и Румунији, ставио обавезу, да чине све могуће олакшице у интересу извршења потребних радова. Овим питањем била је навек, и понајвише, заинтересована Аустрија; она га је обично и покретала, јер је спречавана била како економна, тако и политичка превласт њена до обала Црнога Мора.

Као први покушај за регулисање Ђердапа, помиње се покушај Аустрије од 1778. год.; ну о њему нема детаљнијих података. После тога тек 1830. приступило се озбиљном проучавању тога питања, за које, као и у опште за пловидбу Дунавом, стекоше великих заслуга угарски државник и патриота гроф *Стеван Сечењи* и вредан, предузимљив инжењер *Вашархељи*.

Први пароброд пронели су дунавски таласи 4. Септ. 1830. год. С овим догађајем нераздвојно је везано име Сечењијево, који је основао и у живот увео Дунавско Паробродско Друштво, и који се у великој мери бавио мишљу отклањања пловидбених тешкоћа.

Вашархељи је још тада, до појединости, испитао све дунавске сметње и израдио пројект о регулисању. Он је још 1834. чинио покушаје у Горњој Клисури, разбијајући стене за просецање пролаза кроз спруд Дојке и код Тахталије. За обилажење Ђердапа предложио је канал оним трагом, којим је негда ишао и римски канал. Ну средства, која за извршење ових огромних послова стајаху на расположењу, не беху довољна. Сечењи се задовољио, да решење тога питања постигне тада посредним путем: саградио је 1837. онај красни друм, који нас је левом обалом пратио од Базјаша до Оршаве, и који је продужен и даље, румунском обалом до Турне.

На великом Ђердапу предузимана су дубљења и жљебљења бродног канала у самом кориту, правцем матице, између Првог Камена и Голубачке Стене. Ну то беше прави Сизифов посао; јер што се дубље жљебило,

то је вода из успореног плићака више Ђердапа брже отицала, те у њему бивала све плића; с тога се показивала потреба да се све више уз воду жљеби. Тај, и неколики други радови, предузимани, истина, са много воље и заузимљивости, али без довољно средстава, осташе без успеха. Све до 1842. бавио се Сечењи многобројним предузецима око прокопавања ђердапских катаракта; ну, неуморни рад и труд овог „другог Трајана", прекинуше политичке олујине, које избише 1848. године.

Пројекти Вашархељијеви осташе у архиви све до Кримскога рата, 1854. год. Тада, после Парискога Мира, Аустрија поново шаље инжењере за проучавање ђердапске регулације, и припреме за извршење тога посла чињене су све до 1871. После Лондонског Уговора, а нарочито после специјалних преговора, вођених између Аустро-Угарске и Порте (1873.), ово питање доби стварнији облик, а његово извршење требало је одмах да ступи у живот. Али, на Доњем Дунаву избише нове тешкоће: ратови с Турском 1876—1878. године. Чланом 57. Берлинског Уговора од 1878. поверен је посао дунавске регулације Аустро-Угарској. Угарска је примила на себе задатак, да у споразуму са Србијом и Румунијом, а у интересу слободне, међународне пловидбе, изврши регулисање Дунава од Голупца до Сипа, уклањањем свију бродарских сметња, као и подношењем свију материјалних жртава за то предузеће.

Одмах после тога, а нарочито после Сегединске поплаве 1879., угарска је влада живо отпочела посао. Позвала је и чувеније европске стручњаке, да још једном проуче питање ђердапско и даду своје мишљење. Они су за пловљење уз Ђердап препоручили особени *канал у кориту, с уставама*, између Преграде и српске обале; а досадашњи пут, матицом, служио би за лађе низ воду, само би га требало још дубље *жљебити* и очистити од стеновитих оштрица. И ако је овај предлог био најпре примљен већином гласова, ипак је он доцније напуштен, јер се већ имало искуства, да је начин жљебљења некористан. Наш патриота, Ј. Ст. Виловски, 'после дугогодишњег проучавања тога питања, предложио је систем *гатења*, подижући камени, циклопски зид од средине

Дунава, више Ђердапа, па средином Преграде, преко Плоче, до српске обале. Тим зидом била би вода знатно одбијена од српске обале, а на левој би се страни издигла за 2—3 метра. Гат би био дугачак 2000 м. и, по његовом рачуну, стао би јевтиније од усецања канала, који су предложили европски стручњаци. Ово, понајважније питање о регулисању Великог Ђердапа решено је најпосле тиме, што је усвојен Вашархељијев предлог о обилажењу Ђердапа нарочитим каналом, који би, већином, ишао трагом римскога канала.

После осталих припрема, угарска је влада ступила у преговоре и са српском владом. Од Србије се тражило, да олакшава и потпомаже пројектоване радове, да зарад набавке камена за потребне насипе одобри отварање мајдана на српској обали, да дозволи подизање магаза за смештај материјала и подизање грађевина за раднике и надзорне органе, као и да се радницима не отежава боравлење на српском земљишту, на коме би и набављали средста за живот. И, пошто је Србија изјавила своју готовост за помоћ у овом важном предузећу, расправивши питање о накнади штете за риболов околних места, која искључиво живе од риболова, — приступило се самоме раду.

Године 1887. донесен је у угарској скупштини нарочити закон о регулисању дунавске клисуре и Ђердапа, и одобрено је на тај циљ 9 милиона форината. Рок довршивања свију послова одређен је за 1895. годину.

Угарско Министарство Грађевина расписало је 9. Јуна 1889. г. стечај за све радове на Дунаву, износећи пројект и димензије тих радова.*) По објављеном стечају имају се у главноме извршити ови послови:

Кроз камени спруд *Стенка* има да се усече канал, широк 60 м. а дубок 2 м. (испод нуле на Оршавском водомеру).

Код спрудова *Козла* и *Дојке* пројектован је такође канал дуж леве обале а истих димензија.

---

*) Види чланак: „*Регулисање Ђердапа*“ у „Срп. Техничком Листу“ за 1890. и 1891. год. од Н. П. Стаменковића.

Од *Тахталије* до *Гребена*, где при мањој води стрче стене, такође је пројектован канал горњих димензија; а где год из корита вире стене, да се уклоне у дубину од 2 мет.

Гребен при малој води сужава корито на 200 м., а испод њега образује се јак водопад, који лађе, кад уз воду плове, с муком савлађују; а сем тога, од Гребена до Свињице недовољна је дубина. Да би се уклонила та двогуба сметња, пројектовано је: да се Гребенов рт уклони разбијањем стене у дужини од 150 м., а под водом у дубини од 2 м.; затим да се, ради сужавања веома пространога корита испод Гребена, подигне камени насип у дужини 6215 м. са неколико попречних насипа, који ће га спојити с десном обалом.

Испод спруда *Јуза*, зарад савлађивања великог пада, пројектован је такође насип од ломљеног камена, и то од ушћа Поречке реке до Голубиња, у дужини 3935 мет.

Зарад обилажења сметња на *Великом Ђердапу* пројектовано је у стени ископавање канала за лађе, дуж српске обале; дужина је канала 2070 м.

Уговор је закључен с инжењером *Јулијем Хајду*, који важи као изврсан хидротехничар у Угарској. С њиме је у друштву машинска фабрика Г. Лутер у Брауншвајгу и финансиски завод „Berliner Disconto-Gesellschaft". Хајду се обвезао да доврши све пројектоване радове до 20. декем. 1895., а за суму од 22 и по милиона динара. Руковођење радом поверено је инжењеру *Валанду*.

Почетак радова прослављен је свечано у Мехадији 2. Септембра 1890. год.*)

Од тог доба послују на Дунаву тисућама радника. борећи се с огромним тешкоћама у савлађивању горо-

*) На тој свечаности угарску је владу заступао министар грађевина *Барош*, а изасланици српске владе беху: г. *Сава Грујић* председник министарства, и г. *Миливој Јосимовић* министар грађевина.

стасних сметња ђердапских. Као најтеже и најважније партије овога посла сматрају се: у Малом Ђердапу код

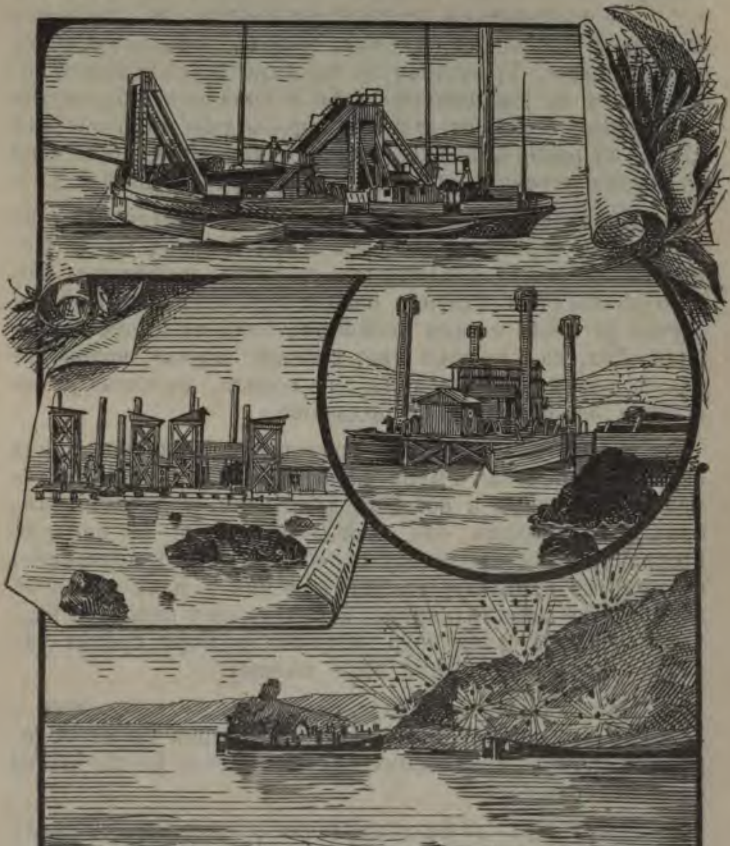

Регулисање Ђердапа.

Тахталије, затим на Гребену и испод њега, и у Великом Ђердапу на Прегради. Код Козле, Гребена, Јуза и на Великом Ђердапу код Сипа, подигнуте су читаве насеобине с великим бројем кућа, земуница, магаза, радио-

ница, ковачница. и т. д. На самоме Гребену радило је прошле године 1117 радника.

За прокопавање стеновитог корита, за разбијање кршева и просецање пловних канала, употребљене су разне справе. Ту су челичне ћускије, које се паром покрећу; ту су американске лађе и сплавови с бургијама за бушење стенâ, ту је и Лобницова лађа за разбијање стена, ту разне риваљке (Bagger), дизалице, пропелери за превоз угљена и динамита, за превоз камена и т. д.

Пролазећи поред Гребена, ми смо имали прилике да видимо огромне радове на њему и испод њега. Необично су тешки послови око његовог просецања, као и подизања оних камених насипа од Гребена до Пореча. Мучно је ишло с овим насипима; вода их је често кварила. Тек, кад је већи број српских шајака, натоварених камењем, потопљен на дно корита, добивена је сигурнија основа за даље подизање.

Веома је интересно посматрати извршење ових огромних послова. Грдне масе водених посленика гамижу по стенама и обалама дунавским, у лађама, чамцима и сплавовима око местâ, на којима се послује. Грмљавином се проламају стеновите мине и поткопине, потмуло се сурвавају камени одломци у масу дунавске воде, грдне гомиле камења изручују се у ненасити бездан, а брза и хучна вода помамно се бори против насипâ, који јој се против воље подижу!....

Неће протећи много времена, па ће ово важно и огромно предузеће бити довршено; Дунав ће се ослободити својих пловидбених сметња; његов ће саобраћај бити неограничен.

Извесно је, да ће железничке мреже, које се нагло подижу у пределима с обеју страна дунавских, знатно штетити саобраћају дунавском; али је тако исто извесно, да ће пловидба Дунавом много добити регулисањем ђердапских сметња, да ће Дунав навек имати и економне и политичке вредности, и да ће се навек налазити путника испитивача и љубитеља природе, које ће интересовати значајна клисура дунавска, и који ће се задовољавати у посматрању њене величанствености....

Казиваху ми, да је ђердапска клисура била интереснија пре ове регулације. Може бити, ја то не знам, јер је до прошле године не видех. Али, према променама и целом оном послу, за који рекоше да је извршен, и који ће још имати да се изврши, могу поуздано рећи, да све те измене неће ниуколико изменити занимљивост дунавске клисуре, неће ниуколико умањити лепоту нашега Дунава, неће нимало ослабити оне утиске и природне дражи његове, које намамљују путнике да плове кроз ове кланце и крш̌еве, и да им се диве. —

V
ОД КЛАДОВА ДО РАДУЈЕВЦА.

Кладово. Трајанов мост.

Слава Богу!...

Радостан узвик, пун захвалности управљене Свевишњем, отима се из груди бродаревих, кад се прође кроз последње опасности ђердапске. „Слава Богу!“ — понављасмо и ми на крову, погледајући се веселијега лика....

Пред нама беше Дунаво тихо, широко, достојанствено — онакво, какво нам се указивало пре клисуре. Лађа је мирно пловила пучином његовом, а нама је било лакнуло у души. Брзо нестаде оне тишине, оног бојажљивог ћутања, што га је изазвао страх пред опасношћу, у којој се налазисмо међу кршевима и чевртијама ђердапским. Ћаскање отпоче у живљој мери.

Сунце се увелико клонило западу, а лак поветарац стварао је на крову пријатну хладовину, где смо у веселом разговору очекивали да видимо *Кладово*, и да што пре стигнемо у *Турну*, где смо се надали српском дочеку наших сународника, који у том румунском месту имају своју црквено-школску општину.

Одатле, па све до утока свога у Црно Море, Дунаво не пролази више ни кроз какве планинске кланце; нема више никаквих степовитих спрудова и кршева, никаквих брзака ни вртлога; његове су обале ниске и равне, његов је пȃд благ, ширина велика, дубина довољна — нема опасности ни страшила, каквих до сада имађасмо.

Одмах испод *Сипа* је острво, које су Турци називали *Чиплак-ада*, док га Срби зову *Голо Острово* (а Власи: „*Остров-гол*“). На њему се находе зидине од некаквога градића.

На пола часа испод Сипа, између Сипа и села *Џеџерца*, на самој обали дунавској а на узвишеној стени налазе се развалине града, названог *Црна Стена* или *Караташ*. А недалеко испод села Џеџерца је па Дунаву село *Кладушница*. На румунској пак страни је само једно селанце, с неколико кућерака у стењу, јер је ту обала још врло стрмена. У њој, над самом водом, усечен је железнички пут, који од Оршаве, преко Турне, води у унутрашњост Румуније.

Набрзо се појављује *Кладово* са својим градићем.

Кладово је варошица на самој обали; после Неготина највеће је место у округу. У њему је канцеларија среза кључког; има повећу, лепу цркву, мушку и женску школу, пошту и телеграф, паробродску станицу и прелазак за Румунију.

Варошица је испод града, постављеног на једном вису, који се с обале поступно пење; а у полеђини његовој недалеко се уздиже брег, на коме су виногради. Град је подигнут на темељу негдашњег римског утврђења, чију је основу и задржао, а данашњи му је горњи строј од Турака. Облика је четвороугаоног, са зидовима 6 м. високим; на рогљевима су куле 12 м високе. Турци су у њему седели до 1867. године; а по њиховом одласку наши су му разорили зидове, те се данас налази у опалом стању. Турци су се овим градом много дичили и поносили. С тога су му и дали име *Фетислам* (Feth-ül-Islam) т. ј. „*Заштита Ислама*“. Српски га становници у околини називају „*Светислав*“.

Око Кладова је, у ратовима аустриско-турским прошлога века, проливено много крви. Ту је, 1689.г., маргроф Баденски домамио к себи последњег деспота српског, *Ђорђа Бранковића,* па га под стражом послао на заточење. Вероломној политици аустриској, којој је, поред многих лепих обећања датих народу српском, било најпре потребно и деспотово име да би га у већем броју дигла на оружје против Турака, није ишло у рачун да у сред народа остави личност, подобну да носи

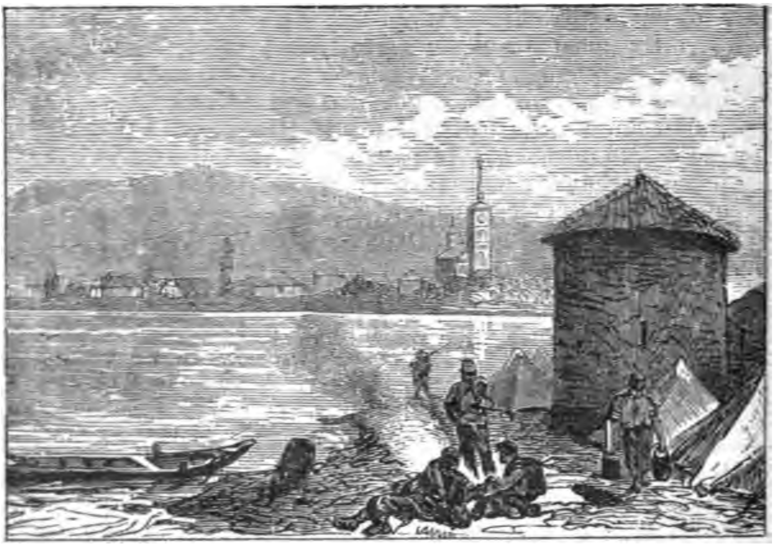

Кладово

круну својих прадедова. Јуначан народ српски беше жудан слободе и самосталности, а Аустрији је била потребна војска, која ће у ратно доба проливати крв за њене интересе, а у мирно доба опет њој аргатовати и плаћати данке. С тога је деспот Ђорђе, ни крив ни дужан, морао испити чашу горчине, чашу аустриског неверства, и пропасти као сужник, у дугом и мучном тамновању!....

Кад је први устанак српски захватио Крајину, Турци су се у Кладову дуго и упорно држали против устаника. Кад је *Миленко* очистио Кључ од Турака, није покушавао заузимање Кладова, јер не имађаше за то довољно средстава; само је мотрио нањ, да не би Турци испадали и штете чинили. Године 1809. пређе испод Кладова руски ђенерал *Исајев* с нешто руске војске, и удруживши се са српском војском, науми да освоји Кладово на јуриш. Ну напад је несрећно испао, и Кладово остаде и даље у рукама Турака. Тек у Септембру, 1810., кад га је поново напала српско-руска војска, којом заповедаху *Добрњац* и руски пуковник *Цвиленев*, предало се Кладово с 500 људи, 6 застава и 21 топом.

Године 1812. беше у Кладову српски магистрат, пошта, војвода са 600 људи војске и 27 топова. А 1813. г. заузеше га поново Турци, и тада га оправише и јаче утврдише. А кад је, 1833., Крајински Округ придружен Србији, Срби добише и варош Кладово, ну град остаде и даље под Турцима, све до 1867. године.

Занимање кладовских становника, као и становника других двеју варошица овога округа — Текије и Брзе — у главноме је риболов и трговина с рибом и ајваром. Нарочито се код Сипа находе велике гарде за лов моруне и друге крупније рибе, која у извесно доба године у великом броју долази из Црнога Мора у Дунав, да у њему баци своју икру. Ну на скелама тих варошица извози се и доста стоке и сточних сировина, јер је овај део Тимочке Крајине веома богат стоком, а нарочито говедима. Извози се много и дрва, која се по Мирочким шумама немилице секу.

* * *

На пола часа испод Кладова, код села *Костола* а према румунској вароши *Турни*, находио се римски кастел *Pontes*, на самој, узвишеној обали, који је имао задатак да брани прелаз преко чувеног *Трајановог моста.*

Камени мост цара Трајана на Дунаву броји се несумњиво у најзнатнија дела римскога грађевинарства

Још му се савременици дивише, а овековечише га и сликом, на новцима и на Трајановом Стубу у Риму.

Године 1858. усахну Дунав необично јако; тада изађоше из воде на видик 16 стубова овог огромног моста, који је имао у дужини више од једног километра (1127 м.), и коме су сводови највишу површину Дунава високо надвишавали. Цео је мост био саграђен на 20 стубова, од којих је сваки био висок 45 м. а широк 20 м., с распоном од 50 м. између два и два.*) Последњи стубови на обали, тумбаси, и данас се распознају, и на нашој и на румунској обали. С предњих страна њихових виде се рупе 15 см. широке и 45 см. дубоке, у којима су нађени остаци од дрвета. А иза оба тумбаса находе се остаци од зидова, који беху у вези с мостом По њиховој висини изводи се закључак, да је и мостовски пут био високо издигнут над површином воде. Његова је просечна висина морала бити над водом бар 20 м. Стубови, као и оба тумбаса сачрађени су од мешовитог материјала, с бетонисаном основом; али по нађеним знацима изгледа, да су били обложени са свију страна масивним, каменим квадрама, онако, као што се то могло видети на једном од средњих стубова, који је 20 м. широк и правилно озидан тесаним пешчаром и квадрама од једног куб. м.

Данас се, на десној обали, још одржао тумбасни стуб, широк 4 м. а висок 10,5 м., зидан ваљаном. угладчаном циглом. Елементарним утицајима он је у горњем делу јако оштећен, а до сада се одржао са доброг, каменастог малтера, којим је зидан.

Досадање белешке о мосту нису довољне, да се може знати тачна конструкција његова. Детаљна проучавања стручних техничара могла би зар одговорити одређено на питања: у колико се горња мостовска кон-

---

*) *Дио-Касије*, конзул римски у Панонији, оставио је опис тога моста: „Per ea tempora Trajanus lapideum pontem in Istro fecit, opus sane mirandum et maxime memorabile, cui caetera illius opera vix adaequare possis. Viginti stant ex quadrato lapide pilae, quarum altitudo centum et quinquaginta pedum, praeter fundamenta habetur; latitudo sexaginta pedes continet; distant inter se centum et septuaginta pedibus, fornicibus vero conjunguntur“.

струкција слаже с оном представом на Трајановом Стубу и новцима; да ли су стубови били везани зиданим луцима или дрвеном лучном конструкцијом; колика је била мостовска висина и да ли је мост био подешен за одбрану?... Римљани су већ тада умели изводити зидане сводове на великом распону, о чему сведоче многи мостови и вијадукти њихови из тога доба, нарочито они код Марторела и Лисабона (с луцима на распону до 45 м.). Ну већина полукружних сводова у Италији и у источним провинцијама римским беше узрок великој мостовској висини и с тога јако уздигнутом путу мостовском.

Остатак Трајановог моста.

Мост је зидан у време другог похода Трајановог противу Дака (105. год. по Хр.). Зидао га је архитект *Аполодор* из Дамаска. Ну и сâм *Трајан* беше велики архитект. Већина мостова, подигнутих за време његове владе у Италији, Шпанији и Немачкој, као и оних преко Еуфрата и Тигриса, извршени су под његовим нарочитим руковођењем. Аполодорово је име овековечено на триумфалној капији Трајановој у Риму, на чијем је луку

Од *Тахталије* до *Гребена*, где при мањој води стрче стене, такође је пројектован канал горњих димензија; а где год из корита вире стене, да се уклоне у дубину од 2 мет.

Гребен при малој води сужава корито на 200 м., а испод њега образује се јак водопад, који лађе, кад уз воду плове, с муком савлађују; а сем тога, од Гребена до Свињице недовољна је дубина. Да би се уклонила та двогуба сметња, пројектовано је: да се Гребенов рт уклони разбијањем стене у дужини од 150 м., а под водом у дубини од 2 м.; затим да се, ради сужавања веома пространога корита испод Гребена, подигне камени насип у дужини 6215 м. са неколико попречних насипа, који ће га спојити с десном обалом.

Испод спруда *Јуза*, зарад савлађивања великог пада, пројектован је такође насип од ломљеног камена, и то од ушћа Поречке реке до Голубиња, у дужини 3935 мет.

Зарад обилажења сметња на *Великом Ђердапу* пројектовано је у стени ископавање канала за лађе, дуж српске обале; дужина је канала 2070 м.

Уговор је закључен с инжењером *Јулијем Хајду*, који важи као изврсан хидротехничар у Угарској. С њиме је у друштву машинска фабрика Г. Лутер у Брауншвајгу и финансиски завод „Berliner Disconto-Gesellschaft". Хајду се обвезао да доврши све пројектоване радове до 20. декем. 1895., а за суму од 22 и по милиона динара. Руковођење радом поверено је инжењеру *Валанду*.

Почетак радова прослављен је свечано у Мехадији 2. Септембра 1890. год.*)

Од тог доба послују на Дунаву тисућама радника, борећи се с огромним тешкоћама у савлађивању горо-

*) На тој свечаности угарску је владу заступао министар грађевина *Барош*, а изасланици српске владе беху: г. *Сава Грујић* председник министарства, и г. *Миливој Јосимовић* министар грађевина.

стасних сметња ђердапских. Као најтеже и најважније партије овога посла сматрају се: у Малом Ђердапу код

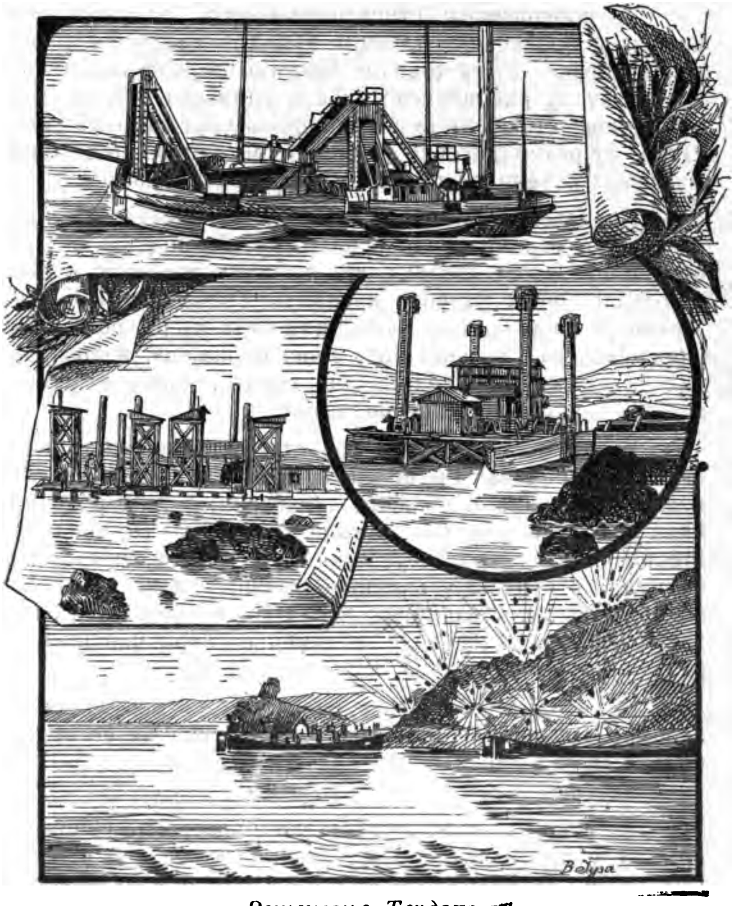

Регулисање Ђердапа.

Тахталије, затим на Гребену и испод њега, и у Великом Ђердапу на Прегради. Код Козле, Гребена, Јуза и на Великом Ђердапу код Сипа, подигнуте су читаве насеобине с великим бројем кућа, земуница, магаза, радио-

ница, ковачница, и т. д. На самоме Гребену радило је прошле године 1117 радника.

За прокопавање стеновитог корита, за разбијање кршева и просецање пловних канала, употребљене су разне справе. Ту су челичне ћускије, које се паром покрећу; ту су америнканске лађе и сплавови с бургијама за бушење стенâ, ту је и Лобницова лађа за разбијање стена, ту разне риваљке (Bagger), дизалице, пропелери за превоз угљена и динамита, за превоз камена и т. д.

Пролазећи поред Гребена, ми смо имали прилике да видимо огромне радове на њему и испод њега. Необично су тешки послови око његовог просецања, као и подизања оних камених насипа од Гребена до Пореча. Мучно је ишло с овим насипима; вода их је често кварила. Тек, кад је већи број српских шајака, натоварених камењем, потопљен на дно корита, добивена је сигурнија основа за даље подизање.

Веома је интересно посматрати извршење ових огромних послова. Грдне масе водених посленика гамижу по стенама и обалама дунавским, у лађама, чамцима и сплавовима око местâ, на којима се послује. Грмљавином се проламају стеновите мине и поткопине, потмуло се сурвавају камени одломци у масу дунавске воде, грдне гомиле камења изручују се у ненасити бездан, а брза и хучна вода помамно се бори против насипâ, који јој се против воље подижу!....

Неће протећи много времена, па ће ово важно и огромно предузеће бити довршено; Дунав ће се ослободити својих пловидбених сметња; његов ће саобраћај бити неограничен.

Извесно је, да ће железничке мреже, које се нагло подижу у пределима с обеју страна дунавских, знатно штетити саобраћају дунавском; али је тако исто извесно, да ће пловидба Дунавом много добити регулисањем ђердапских сметња, да ће Дунав навек имати и економне и политичке вредности, и да ће се навек налазити путника испитивача и љубитеља природе, које ће интересовати значајна клисура дунавска, и који ће се задовољавати у посматрању њене величанствености....

Казиваху ми, да је ђердапска клисура била интереснија пре ове регулације. Може бити, ја то не знам, јер је до прошле године не видех. Али, према променама и целом оном послу, за који рекоше да је извршен, и који ће још имати да се изврши, могу поуздано рећи, да све те измене неће ниуколико изменити занимљивост дунавске клисуре, неће ниуколико умањити лепоту нашега Дунава, неће нимало ослабити оне утиске и природне дражи његове, које намамљују путнике да плове кроз ове кланце и кршеве, и да им се диве. —

V

ОД КЛАДОВА ДО РАДУЈЕВЦА.

Кладово. Трајанов мост.

Слава Богу!....

Радостан узвик, пун захвалности управљене Свевишњем, отима се из груди бродаревих, кад се прође кроз последње опасности ђердапске. „Слава Богу!“ — понављасмо и ми на крову, погледајући се веселијега лика....

Пред нама беше Дунаво тихо, широко, достојанствено — онакво, какво нам се указивало пре клисуре. Лађа је мирно пловила пучином његовом, а нама је било лакнуло у души. Брзо нестаде оне тишине, оног бојажљивог ћутања, што га је изазвао страх пред опасношћу, у којој се налазисмо међу кршевима и чевртнјама ђердапским. Ћаскање отпоче у живљој мери.

Сунце се увелико клонило западу, а лак поветарац стварао је на крову пријатну хладовину, где смо у веселом разговору очекивали да видимо *Кладово*, и да што пре стигнемо у *Турну*, где смо се надали српском дочеку наших сународника, који у том румунском месту имају своју црквено-школску општину.

Одатле, па све до утока свога у Црно Море, Дунаво не пролази више ни кроз какве планинске кланце; нема више никаквих степовитих спрудова и кршева, никаквих брзака ни вртлога; његове су обале ниске и равне, његов је пâд благ, ширина велика, дубина довољна — нема опасности ни страшила, каквих до сада имађасмо.

Одмах испод *Сипа* је острво, које су Турци називали *Чиплак-ада*, док га Срби зову *Голо Острово* (а Власи: „*Остров-гол*“). На њему се находе зидине од некаквога градића.

На пола часа испод Сипа, између Сипа и села *Џеџерица*, на самој обали дунавској а на узвишеној стени налазе се развалине града, званог *Црна Стена* или *Караташ*. А недалеко испод села Џеџерца је на Дунаву село *Кладушница*. На румунској пак страни је само једно селанце, с неколико кућерака у стењу, јер је ту обала још врло стрмена. У њој, над самом водом, усечен је железнички пут, који од Оршаве, преко Турне, води у унутрашњост Румуније.

Набрзо се појављује *Кладово* са својим градићем.

Кладово је варошица на самој обали; после Неготина највеће је место у округу. У њему је канцеларија среза кључког; има повећу, лепу цркву, мушку и женску школу, пошту и телеграф, паробродску станицу и прелазак за Румунију.

Варошица је испод града, постављеног на једном вису, који се с обале поступно пење; а у полеђини његовој недалеко се уздиже брег, на коме су виногради. Град је подигнут на темељу негдашњег римског утврђења, чију је основу и задржао, а данашњи му је горњи строј од Турака. Облика је четвороугаоног, са зидовима 6 м. високим; на рогљевима су куле 12 м високе. Турци су у њему седели до 1867. године; а по њиховом одласку наши су му разорили зидове, те се данас налази у опалом стању. Турци су се овим градом много дичили и поносили. С тога су му и дали име *Фетислам* (Feth-ül-Islam) т. ј. „*Заштита Ислама*“. Српски га становници у околини називају „*Светислав*“.

Око Кладова је, у ратовима аустриско-турским прошлога века, проливено много крви. Ту је, 1689.г., маркграф Баденски домамио к себи последњег деспота српског, *Ђорђа Бранковића*, па га под стражом послао на заточење. Вероломној политици аустриској, којој је, поред многих лепих обећања датих народу српском, било најпре потребно и деспотово име да би га у већем броју дигла на оружје против Турака, није ишло у рачун да у сред народа остави личност, подобну да носи

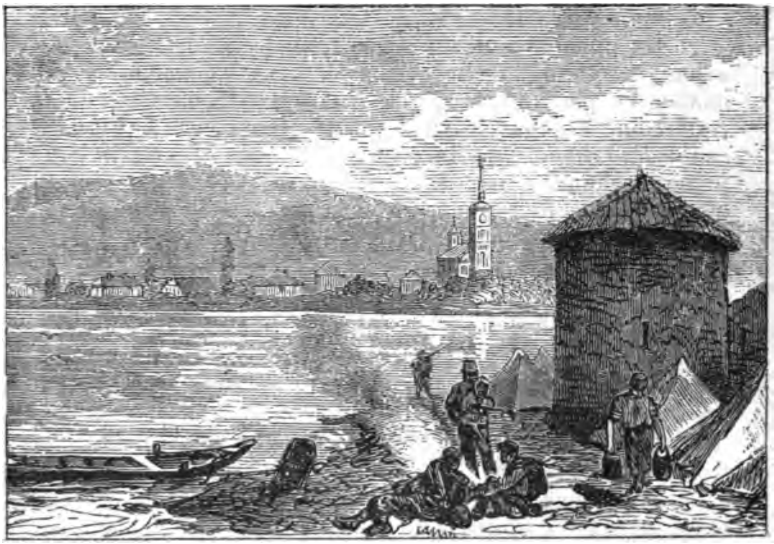

Кладово

круну својих прадедова. Јуначан народ српски беше жудан слободе и самосталности, а Аустрији је била потребна војска, која ће у ратно доба проливати крв за њене интересе, а у мирно доба опет њој аргатовати и плаћати данке. С тога је деспот Ђорђе, ни крив ни дужан, морао испити чашу горчине, чашу аустриског неверства, и пропасти као сужник, у дугом и мучном тамновању!....

Кад је први устанак српски захватио Крајину, Турци су се у Кладову дуго и упорно држали против устаника. Кад је *Миленко* очистио Кључ од Турака, није покушавао заузимање Кладова, јер не имађаше за то довољно средстава; само је мотрио нањ, да не би Турци испадали и штете чинили. Године 1809. пређе испод Кладова руски ђенерал *Исајев* с нешто руске војске, и удруживши се са српском војском, науми да освоји Кладово на јуриш. Ну напад је несрећно испао, и Кладово остаде и даље у рукама Турака. Тек у Септембру, 1810., кад га је поново напала српско-руска војска, којом заповедаху *Добрњац* и руски пуковник *Цвиленев*, предало се Кладово с 500 људи, 6 застава и 21 топом.

Године 1812. беше у Кладову српски магистрат, пошта, војвода са 600 људи војске и 27 топова. А 1813. г. заузеше га поново Турци, и тада га оправише и јаче утврдише. А кад је, 1833., Крајински Округ придружен Србији, Срби добише и варош Кладово, ну град остаде и даље под Турцима, све до 1867. године.

Занимање кладовских становника, као и становника других двеју варошица овога округа — Текије и Брзе — у главноме је риболов и трговина с рибом и ајваром. Нарочито се код Сипа находе велике гарде за лов моруне и друге крупније рибе, која у извесно доба године у великом броју долази из Црнога Мора у Дунав, да у њему баци своју икру. Ну на скелама тих варошица извози се и доста стоке и сточних сировина, јер је овај део Тимочке Крајине веома богат стоком, а нарочито говедима. Извози се много и дрва, која се по Мирочким шумама немилице секу.

* * *

На пола часа испод Кладова, код села *Костола* а према румунској вароши *Турни*, находио се римски кастел *Pontes*, на самој, узвишеној обали, који је имао задатак да брани прелаз преко чувеног *Трајановог моста.*

Камени мост цара Трајана на Дунаву броји се несумњиво у најзнатнија дела римскога грађевинарства

Још му се сувременици дивише, а овековечише га и сликом, на новцима и на Трајановом Стубу у Риму.

Године 1858. усахну Дунав необично јако; тада изађоше из воде на видик 16 стубова овог огромног моста, који је имао у дужини више од једног километра (1127 м.), и коме су сводови највишу површину Дунава високо надвишавали. Цео је мост био саграђен на 20 стубова, од којих је сваки био висок 45 м. а широк 20 м., с распоном од 50 м. између два и два.*) Последњи стубови на обали, тумбаси, и данас се распознају, и на нашој и на румунској обали. С предњих страна њихових виде се рупе 15 см. широке и 45 см. дубоке, у којима су нађени остаци од дрвета. А иза оба тумбаса налазе се остаци од зидова, који беху у вези с мостом По њиховој висини изводи се закључак, да је и мостовски пут био високо издигнут над површином воде. Његова је просечна висина морала бити над водом бар 20 м. Стубови, као и оба тумбаса саграђени су од мешовитог материјала, с бетонисаном основом; али по нађеним знацима изгледа, да су били обложени са свију страна масивним, каменим квадрама, онако, као што се то могло видети на једном од средњих стубова, који је 20 м. широк и правилно озидан тесаним пешчаром и квадрама од једног куб. м.

Данас се, на десној обали, још одржао тумбасни стуб, широк 4 м. а висок 10,5 м., зидан ваљаном, углачаном циглом. Елементарним утицајима он је у горњем делу јако оштећен, а до сада се одржао са доброг, каменастог малтера, којим је зидан.

Досадање белешке о мосту нису довољне, да се може знати тачна конструкција његова. Детаљна проучавања стручних техничара могла би зар одговорити одређено на питања: у колико се горња мостовска кон-

---

*) *Дио-Касије*, конзул римски у Панонији, оставио је опис тога моста: „Per ea tempora Trajanus lapideum pontem in Istro fecit, opus sane mirandum et maxime memorabile, cui caetera illius opera vix adaequare possis. Viginti stant ex quadrato lapide pilae, quarum altitudo centum et quinquaginta pedum, praeter fundamenta habetur; latitudo sexaginta pedes continet; distant inter se centum et septuaginta pedibus, fornicibus vero conjunguntur“.

струкција слаже с оном представом на Трајановом Стубу и новцима; да ли су стубови били везани зиданим луцима или дрвеном лучном конструкцијом; колика је била мостовска висина и да ли је мост био подешен за одбрану?... Римљани су већ тада умели изводити зидане сводове на великом распону, о чему сведоче многи мостови и вијадукти њихови из тога доба, нарочито они код Марторела и Лисабона (с луцима на распону до 45 м.). Ну већина полукружних сводова у Италији и у источним провинцијама римским беше узрок великој мостовској висини и с тога јако уздигнутом путу мостовском.

Остатак Трајановог моста.

Мост је зидан у време другог похода Трајановог противу Дака (105. год. по Хр.). Зидао га је архитект *Аполодор* из Дамаска. Ну и сâм *Трајан* беше велики архитект. Већина мостова, подигнутих за време његове владе у Италији, Шпанији и Немачкој, као и оних преко Еуфрата и Тигриса, извршени су под његовим нарочитим руковођењем. Аполодорово је име овековечено на триумфалној капији Трајановој у Риму, на чијем је луку

израђен рељеф: како Аполодор пружа Трајану план од дунавског моста. Тај је рељеф доцније пренесен на Константинову капију.

Трајанов мост, ова најпоноснија грађевина римскога генија на Доњем Дунаву, којој би данашња техника једва могла подражавати, — одржало би се по свој прилици и данас у свој својој величанствености, да не беше Хадријанове зависти, који је, као последник Трајанов, а под изговором да би мост могао послужити северним варварима за продирање у Мезију, наредио да се горња мостовска конструкција поруши. Па и чувени мајстор Аполодор паде као жртва те зависти и мрзости. Само се 20 година беше одржала у целини ова творевина великога императора римског. Али му слава остаде вечна...

Главу бронзане статуе Трајанове, подигнуте пред мостом на нашој страни, нашли су рибари пре 40 година у песку, близу обале. Она се чува у нашем Народном Музеју.

Трајан, овај велики војсковођа, архитект и владалац римски, умро у једном ратном походу у Азији 117 године.

Турна Северин. Даки. Румуни.

Уз звуке наше музике приспесмо у Турну око 6 и по часова.

По програму нашем, начињеном у Београду, требали смо у Турну стићи најдаље до 3 часа по подне. Ну такав не беше и програм наше „Кулпе“ и њенога капетана. Они се не управљаху по маршрути и брзини, којом плове обичне, редовне лађе; капетан не показиваше ни мало воље да одговори учињеним погодбама. Отуда

је наш рачун морао бити погрешан, и ако не беше „рачун без крчмара“. С тога смо ми, без оправданих разлога, стигли у Турну четири часа доцније, него што је требало. Оволико задоцњење имало је својих, за нас неугодних и непријатних последица и у Турни, и у Радујевцу, и у Неготину.

То је учинило, да изостаде свечани дочек, који су нам припремили били наши сународници из Турне, заједно с нашим „пријатељима“ — Румунима. Рекоше, да нас је скоро цела варош, с румунском војном музиком, очекивала пуна 3 часа. Чекајући тако дуго на обали, у коју је бйла јулска припека, они се, пред наш долазак, разиђоше, сумњајући да ћемо и доћи. Па ипак, дочек не изостаде сасвим. Већина Срба, с неколико румунских ђака — који према нама беху одушевљени још од оног познатог излета наше великошколске омладине у Турну — издржаше несносну врућину. Кад наша лађа застаде у пристаништу, на обали се, уз лепршање српске тробојке, захорише одушевљени поздрави: „Живели Срби!“...

Изађосмо брзо из лађе, здравећи се с нашом браћом и пријатељима, и благодарећи им на дочеку.

У Турни смо могли остати мало дуже, због снабдевања лађе угљем. Том се приликом и користисмо, да видимо Турну. Неки пешке а неки на колима, кренусмо се навише, у варош, која је на брегу, доста издигнутом над Дунавом. Већи се део упути у варошки парк, а ја и тројица мојих пријатеља провезосмо се кроз варош, да бар приближно познамо њену физиономију.

Могу рећи, да Турну не нађох онакву, какву замишљах по многим хвалама о њој. Обична варошица, којој је изглед више оријенталан него европски. Она тек има да буде лепа и уређена варош, а сад то још није. Она је у свом почетку онако, као данашњи наш Ниш, — само што је Ниш много већи и живљи. Улице су макадамисане, без калдрме, с тротоарима. Од свију зграда, које су, као и у нашим варошима, већином слабо зидане, јако пада у очи „префектура“ — зграда окружне и варошке управе, која је, одиста, и својом величином и архитектурном лепотом импозантна.

Турна Северин је нова варошица, засвована 1835. год. Има 6 тисућа становника разне народности, међу којима је Срба у знатном броју, те имају и своју црквено-школску, „словенску“ општину. У Турни је седиште окружног префекта, првостепени суд и једно одељење стајаће војске. Има више основних и једну средњу школу. Аустриско Паробродско Друштво има у Турни своје радионице за оправку лађâ. За свој постанак и напредовање, Турна и има да благодари овом друштву, које је од румунске владе добило дозволу, да на том месту, на дотле пустој обали његовој, подигне своје радионице. Поменућемо само, да је Паробродско Друштво за тај циљ тражило најпре од српске владе место на нашој обали, код Радујевца, па је та тражња, незнамо из каквих разлога, одбивена. Данас би Радујевац био оно, што је сада Турна....

Турну су већином населили становници негдашње румунске варошице *Чернеца*, која је била недалеко, мало више од Турне и даље од обале.

На месту данашње Турне био је некада старп дачки *Друбетис*, а доцније утврђена римска колонија. Пред Турном стрчи из Дунава остатак једног стуба оног Трајановог моста, о коме је било говора. А у самом парку, који је на обали дунавској, находе се развалине неке куле, коју Румуни називају *Севериновом Кулом* — Turnu Severinului — по којој је Турна и добила своје име. Прича се, да је ту кулу сазидао још римски цар Александар Север, и да је ту био замак Јустинијанов. Стара варош разорена је сасвим још у 15. веку, под Мухамедом II.

Казиваху ми, да се у парку находе разни остаци из старине: кипови, плоче, гробнице, стубови и разни камени украси од грађевина, нађени при копању, па су сад ту намештени као украс ове градине. —

Пошто смо се провезли кроз неколике улице, заустависмо се пред једним великим хотелом на пространој пијаци варошкој. За столовима пред хотелом беше велики број Румуна и представника разних народности, па и неколико наших другова са лађе, који беху раније стигли. Ту се одморисмо у хладовини, расхлађујући се

сладоледом. Не треба ни помињати, да је на нас била управљена велика пажња становника ове варошице.

Онај, већи део наших другова, који је отишао у парк, провео се много боље. Ево како један од њих описује тај излет: „Ту, у варошкојградини, дочекала нас је циганска музика, која одмах узе свирати српске песме. Келнери брже боље саставише столове, те се образова велико друштво, прошарано Србима и Румунима. Било је ту румунских професора, ђака и трговаца, а мало после дође и неколико официра. Румуни махом говоре доста добро француски, и њини официри одоше да се представе нашима.... Док ми пописмо по чашу пива, по заповести официра допаде румунска војна музика, па и ако смо хитали, она ипак украби да нам одсвира неколико српских и румунских комада. У томе пуче на нашој лађи топ, што је био знак за искупљање, и ми сви похитамо броду“....

* * *

Пре него што оставимо румунску обалу, неће бити на одмет, да се мало изближе упознамо с овим нашим суседима.

Румуни су народ романскога порекла. Пошто су Римљани овладали крајевима, у којима данас живе Румуни, њихови насељеници претопише оне остатке староседелаца Дака, који становаху у тим земљама.

Кад су Римљани у првом веку после Христа овладали Београдом, набрзо су покорили Панонце и народе на Балканском Полуострву. Дунаво постаде границом пространог римског царства. У нашим крајевима — у Горњој Мезији — подигоше Римљани многе путове и насеобине, а зарад одбране царства од упадања варвара са севера, утврдише десну обалу Дунава многобројним кастелима и утврђењима.

У *Дакији*, на левој обали дунавској, са западне и јужне стране Трансилванских Алпа — Карпата, дакле у Банату, Ердељу и данашњој Румунији, живљаше тада народ *Даки*. Њихово главно место, престоница дачкога краља *Декебала*, била је јаким зидом ограђена *Сармице-*

гетуза, у красној долини Хацешкој (Hatzeg), на југозападној страни Сибињских планина, а недалеко од Дунава. Даки беху велики и јуначан народ.

Римљани не могаху равнодушно трпити тако моћнога суседа на границама свога царства, од чије ратоборности осетише непријатности у више прилика. Кад дође на владу цар *Трајан*, предузе одмах војене походе на северним и источним границама свога царства. Да би могао своју војску провести кроз узане дунавске клисуре, те поузданије доспети на Карпатске висије, предузео је у њој разбијање и усецање стенâ, за спровођење оног, нама познатог „Трајановог пута“. По довршењу његовом пође Трајан у две колоне к престоници дачкој, и после упорне борбе разби Декебала (101.). Побеђени краљ изађе пред победоносног императора, положи оружје указујући своју покорност, и на коленима мољаше за милост.

Ова победа донесе Трајану тријумф у Риму, у који уђе као „Август Германик“ (Augustus Germanicus). Новци из тога доба носе му титулу „Дачанин“ (Dacius), којом га после победе поздравише његови војници, а коју му и Сенат потврди.

Том победом доби Трајан слободан пролаз кроз Ђердап. Изгледало је да је с Дакима свршено, и да се Трајан ослободио свога опасног непријатеља. Али, укроћени Декебал оживе. Он се потајно спремао за борбу с Римљанима; подиже разорена утврђења, закључи савез с многим суседним народима, и тиме изазва Трајана на нова ратовања.

Спремајући други поход против Декебала, Трајан нареди Аполодору, да зарад прелаза преко Дунава и поузданијег покорења Дакије, подигне камени мост испод Ђердапа. С пролећа, 104. год., у пратњи Хадријана и Луција Квинта, упути се Трајан с великом војском у дачке области. Опрезно, али без оклевања продираше у Дакију. После читавог низа срећних битака, поседе многа утврђена места дачка. Престоница се упорно бранила, ну и она се мораде предати. Поглавице дачке запалише своје куће, и са женама и децом својом испише пехар отрова — да не би само допали у римско ропство.

И са̂м краљ, јуначки Декебал, изабра смрт по својој вољи — набоде се на сопствени мач. Глава Декебалова беше послата у Рим, а неизмерно благо његово постаде плен победоносних легионара римских....

Тиме се сврши потпуно уништење дачкога господарства. Трајан беше увенчан новом славом, а савременици му подигоше у Риму огроман, монументални стуб, који, са својих 2500 рељефних фигура, и данас, после 18 векова, прича потомству славу његову.

Трајан је остао подуже у Дакији, уређујући са̂м, лично, насељавање и унутрашње уређење њено. Подиже нове друмове и утврђења, и предузе потребне кораке за потпуније и брже претапање Дакије у римску провинцију. Нови поданици римски набрзо усвојише језик и обичаје својих победиоца. Провинцијом је управљао пропретор. Нове вароши беху понајвише насељене војеним ветеранима, чија крв и данас тече у жилама данашњих становника негдашње Дакије.

Пошто су Римљани освојили целу Дакију, Сармицегетуза постаде главно место нове римске колоније — „Colonia Dacica“ или „Colonia Ulpia Trajana Augusta.“

Дакија остаде под Римљанима до свршетка 3. века А кад варварски народи с Истока почеше у већим гомилама наваљивати у Дакију и преко Дунава, Римљани напустише Дакију, бранећи Мезију и Италију. Од тог доба буде Дакија неколико пута поплављена разним народима: Готима, Вандалима, Хунима, Бугарима, Печењезима, Куманима и Аварима. Народ се разбеже у планине, где живљаше пастирским животом. Утврђења и насељена места претворише се у развалине и пустош.

У пространој долини, у којој беше дачка престоница Сармицегетуза, распознају се и данас трагови њени. У њој је данас 12 влашких села. Место, на коме се налазе остаци те негдашње вароши, Срби и Румуни називају „Градиште“ а Маџари „Vàrhely“.

Румуни, потомци римских насељеника у Дакији, покушавали су да бране земљу од поплаве поменутих варвара; ну међу њима није било државнога јединства, те не беху довољно моћни да могу одбранити своја огњишта. Тек

кад крајем 8. века Франки и Словени порушише аварску државу, сиђоше Румуни са својих планина, и почеше живети у жупанијама, по начину и уредбама које су од Словена примили. Од њих примише и Хришћанство с православном црквом, од њих се научише и словенском писму — глагољици и ћирилици, и службу служише на словенском језику.

Долазак Маџара у Банатске крајеве спречио је Румуне да могу засновати самосталну државу; и они допадоше понова у положај непрестане одбране и четовања. Дачке земље потпадоше под Маџаре, Бугаре и Грке, а народ се поново збеже у планине, или робоваше у равницама, живећи по бурдељима, земуницама и јазбинама. Вера и спомени римске културе, очувани у језику, обичајима и предањима, били су кадри да, поред свих невоља, одрже Румунима народну свест и народни живот, који се од половине 13. века почео јављати у самосталним кнежевинама *Каравлашкој* и *Карабогданској*.

Ми се не ћемо упуштати у историју ових двеју кнежевина — *Влашке* и *Молдавије*, које се засебно развијаху, под засебним владарима. Напоменућемо само, да њихова државна самосталност беше променљиве среће: поред светлијих дана, оне проживеше и дуг низ година под турским јармом, који је, од 1802., ублажаван руском протекцијом.

Нов живот за румунски народ почиње од 1859. године. Тада су обе ове кнежевине уједињене у једну државу — *Румунију*, под владом изабраног кнеза, пуковника Кузе, који доби име Александар Јован I. Ова унија призната је формално од европских сила тек 1866. год., доласком хохенцолернског принца, Карла I, на кнежевски престо румунски.

Све до 1878. г. Румунија је, као и Србија, била вазална и плаћала Турској данак. А те године—после прогласа државне независности и суделовања у руско-турском рату — Румунија је Берлинским Конгресом призната као самостална Краљевина. —

Румунија је по простору скоро три пута већа од Србије; она се у полукругу савија око Карпата, про-

стирући се јужном и источном падином њиховом. Венац тих планина чини границу Румуније према Угарској. Са западне стране одељена је од Србије Дунавом; а с југа, од Бугарске, дели је такође Дунав до Силистрије, а одатле суха међа Добручка до Црнога Мора. Река Прут и Килијски рукав границе Румунију с Русијом — Бесарабијом.

Сем слободне краљевине, која броји на 5 и по милиона становника, има Румуна још доста у Угарској — Банату и Ердељу — а затим нешто у Буковини, Бесарабији и на Балканском Полуострву (цинцари). Целокупан број Румуна рачуна се на 9 милиона.

Срби називају Румуне *Власима*. Тим именом још су стари Словени називали Римљане, а после и друге, полатињене народе.

Језик је румунски латинског порекла, и најсроднији је с талијанским. Колико је у Румуна заостало од језика и обичаја старих Дака, не може се поуздано оценити. Али, мешање разних народности, које се кроз Дакију провлачило све до 10. века, знатно је утицало на румунски језик. Нарочито је знатан утицај био словенски, од којега је још и у данашњем језику румунском заостало врло много коренâ. Тек у новије доба отпочето је пречишћавање и стварање књижевног језика, и усвојена је латиница; а дотле су румунске црквене и друге књиге писане ћирилицом, или и глаголицом, дакле словима словенске азбуке. Чишћење и усавршавање језика креће се правцем талијанскога.

Главно занимање Румуна је: земљорадња и сточарство. Ну обоје је, као и код нас, још на ниском ступњу, ма да је земља, нарочито у пространим равницама румунским, необично родна и даје богату жетву. Трговина је врло жива, како унутрашња, тако и извозна. Највише се извози пшенице и кукуруза, затим стоке, разних сировина и дрва. Најважнији су трговачки центри: *Букурешт* — престоница Краљевине, с 250.000 душа; *Галац* с 80.000 и *Брајила* с 30.000 душа, обе вароши на Дунаву; *Јаш*, негдашња престоница кнежевине Молдавије, с 90.000, и *Крајова*, с 25.000 душа, главно место у „Малој Влашкој“, која је у нашем суседству.

Индустрија је у Румунији, као и код нас, тек у зачетку. Рударство није развијено и ако је земља врло богата рудама; ограничено је само на камену со и камено уље, којих има у изобиљу. До последњих година Србија се снабдевала сољу једино из Румуније.

Образованост је у Румуна још на врло ниском ступњу. Просветни развитак слабо је утицао на масу. Ну и број школа сразмерно је мали и слабо посећен. Број гимназија, виших и нижих, мањи је него у нас — тек 20, а сем њих имају и неколико стручних — занатлиских и трговачких школа. Највиша је настава заступљена на два университета, у Букурешту и Јашу, од којих први има и медецински факултет.

Румунски народ има у опште ружну карактеристику, којом га карактеришу сви познаваоци: он је нерадан и лењ. Томе ће бити узрок ропски положај сељака: сва је земља у рукама племића и спахија—бојера, а сељак живи на њој као закупник или наполичар. И ако је тај невољни положај његов укинут уставом 1866., ипак он у самој ствари и данас постоји. Отуда сељак не осећа никаква већа подстицања за рад и напредак у раду.

И по културном развитку, и по националним особинама, Србин стоји над Румуном много више, или, као што Хекш вели, „стоји несрављено више на степеницама човечанског друштва, а по карактерним особинама уздиже се над њим као Чимборасо“...

Ми ћемо овде, по Хекшу и Каницу, исписати неколике карактерне црте ових наших суседа, које су већином заједничке, како код Румуна у Краљевини, тако и код оних у Банату и Ердељу.

Румун није тако разборит, окретан, вредан и чист — као Србин. У Румуна нема оне искрености и предусретљивости, нити одлучности и одважности, које су опште карактерне црте свију Срба. Суседи сматрају Румуне као врло непоуздане и себичне. Та се карактеристика лепо огледа у српској пословици:

„Ни у Влаху друга,
Ни у тикви суда.“

И по начину живота, по реду и чистоти у кући, Румуни стоје далеко иза својих суседа. У храни немају велика избора; најобичније и најчешће народно јело је „мамаљуга“ — укувано пројно брашно без икаква зачина. Празноверица је њихова општа црта; може се рећи, да нема народа, у кога би било више духова, утвора, вампира, вештица, мађија и врачара, него у Влаха.

Влахиње из Турне.

Румунски сељак живи већином по бурдељима и земуницама, укопаним у земљи. У Банату граде куће над земљом; ну оне су, као и саме њихове цркве, просто склепане из брвана и клада, покривене сламним кровом, без икаква укуса и облика; отуда сваки пожар захвата готово навек цело место. Прозори су мали, собе ниске и нечисте, скоро без икаква намештаја, без најмањег знака обичне удобности, а често врше и улогу штале.

Морате се чудити, како може човек живети у таквој атмосфери и нечистоћи. Па ипак се може рећи, да Банатски Власи стоје у том погледу на вишем ступњу од осталих својих сународника.

Народни је тип у опште леп. Влахиње су често врло примамљиве својом лепотом лица; само је та лапота врло брзо пролазна. Влахиња је од 30 година већ матора, и у том добу она је врло често и баба, има своју унучад. Рана удаја један је од узрока њиховог физичког и психичког опадања.

Влахиње су у опште вредније од људи. Могло би се рећи да управо оне, својим радом, издржавају кућу, негују стоку, обрађују њиве — а поред свега тога још им навек остаје времена за предиво и ткање, у чему показују доста укуса, а нарочито у слагању боја. Одело, и ако просто, често је врло живописно; кошуља и кецеља обично је укусно ишарана шарама плаветне и црвене боје. Жене лети иду босоноге, а зими и празником носе опанке, као и људи, а у неким пределима и чизме од црвене или жуто бојадисане коже....

У националном погледу пак, ниједан народ није тако истрајан, као румунски. За ово су Румуни у Банату најбољи доказ. Они не само да се с успехом одупиру утицају Маџара и Немаца, већ имају и неку особиту моћ сроћавања оних народности, с којима су у додиру. Они неће научити језика својих суседа, неће примити њихове боље обичаје и особине; али ће натерати суседе, да разумеју и науче румунски. „Доста је — како веле Срби — да једна Влахиња уђе у српску кућу, па да за кратко време сву кућу повлаши"…. Отуда се може протумачити њихово упорно одржавање па и ширење у страном елементу; отуда нестајање трагова оних Срба, што се за време турских инвазија настанише у Ердељу; отуда су и у многим банатским селима српски језик, српски обичаји и српска народност замењени румунским; отуда, најпосле, и то, што оно мало Влаха, који живе у Пожаревачком Хомољу и Крајини, осташе без утицаја културнијег и питомијег елемента, који их у великој маси окружава....

У српске, источне крајеве, почели су се Власи досељавати од пропасти српске државе. Кад су кнез Павао и Змај Деспот Вук превели у Банат 50.000 душа, тада Браничево и Кучево готово опустише. Велике незгоде, које подносише Власи у Румунији и Ердељу, нагонише их да се селе у ове питомије и родније крајеве српске. Досељавање из Ердеља било је у већој мери за владе Франца Јосифа; они се и данас називају „Унгурјани", т. ј. Власи из Угарске, а и говоре оним наречјем, којим се говори у Ердељу. Власи из Влашке почели су се досељавати одмах по ослобођењу Србије; ну њихова највећа сеоба беше тек после 1832., када и онако бедно стање румунског сељака беше учињено још беднијим. Ови се Власи називају „Царани", што значи да су из земље Румуније („Цара Румуњаска"), а говоре и наречјем, које се тамо говори. —

Власи из Мале Влашке.

* * *

Сунце је било већ зашло.

Кад смо на глас нашега топа с лађе сишли на обалу, снабдевање лађе угљем не беше још довршено, а сем тога не беше се још вратио ни велики део наших сапутника.

До поласка смо чекали још читав час. Посматрах с лађе обалу и пристаниште. На обали има неколико дугачких зграда Паробродскога Друштва, неколико магацина, шупа и гомиле угља. Ту је врвела маса посленика разне врсте; разни чиновници, паробродски агенти, носачи, лађари, по који румунски жандар, по који гранични стражар.... Високи људи, боси, у прљавим кошуљама и гаћама, брзо гураху колица, пуна угља, преко моста и „штека“ у лађу. У пристаништу беше већи број лађа румунских и аустро-угарских, шлепова и чамаца. На лађама су се виле румунске заставе. Њихова је народна тробојка: плаво, жуто и црвено — и то вертикално поређано.

Румунски стражар.

Поједини наши познаници стрчавали су озго низ стрму обалу. Дође и онај део, који беше у варошком парку. С њима дође и повећи број Румуна, румунских официра, ђака и свирача — Цигана. Официри дођоше на лађу да, по војнички, поздраве г. Д. Ђурића, нашег министра војног. Један од ђака, с Букурешког универзитета, држаше на француском језику читаву орацију о пријатељству између Румуна и Срба, о радости, што нас виде на њиховој територији као госте, о још већој радости, коју ће имати ако их при повратку опет посетимо, о дочеку и банкету, којим ће нас том приликом почаствовати.... Г. Ђурић се са неколико речи захвали на пријатељској предусретљивости наших суседа, обећавши да ћемо при повратку свратити у Турну — ако буде могућности.

На „штеку“ се убрзо разви српско народно коло. У њему се измешаше наши сапутници, румунски ђаци и официри. Насташе весели узвици играча и њихова трупкања и подскакивања....

Сутон се почео већ увелико хватати. Топ је још једном огласио полазак, и капетан је већ стојао на своме месту, готов да даде знак за полазак. Неколико наших музиканата тек сада трчаху журно низ обалу...

Лађа се крену уз песму наших певача, а с обале нас праћаше поздрави:

— Vive la Serbie! Живели Срби!

— Setreaska! Живели Румуни!...

Пред погледима нашим поступно ишчезаваху већ тамне силуете Турниних зграда, осветљена обала и пристанишки бродови. Ми се брзо кретасмо матицом низ широко Дунаво, чија се површина белуцала кроз вечерњу тмину.

Брза Паланка — Egeta. Михаиловац, Прахово. Радујевац. Крајина.

Ми смо пловили око оне окуке Кључке, која од нашег земљишта понајдубље залази у Румунију. На обалама се чешће виђаше светлуцање рибарских и сеоских кућица.

На српској обали остављасмо по реду села: *Малу* и *Велику Врбицу*, *Ртково* и *Корбово*.

Корбово је једно од највећих села среза Кључкога; има своју основну школу. У сред Корбова, на обали дунавској, налазе се зидине неког старог града, који

Власи називају „Чатаће". А према Корбову је на Дунаву велико и насељено острво истога имена.

Од Корбова је румунска обала брдовитија и мање насељена. На нашој, равној обали, од већих села имамо: *Вајугу*, *Велесницу*, *Бордељ* и *Грабовицу*. Код Вајуге има опет стари градић, који је на једном брегу крај Дунава, и који Власи називају „Задина" (од зидина). —

Обишавши цео Кључ, и враћајући се Дунавом управо к западу, угледасмо на нашој обали већи број светлуцања, а кроз ноћну тмину могле су се распознати беле куће *Брзе Паланке*, према којој румунска земља, као какав језик, понајвећма залази у српску територију.

Брза Паланка је мала варошица од 1000 душа. Њу мештани називају просто *Брза*. Има мушку и женску основну школу, паробродску станицу и пошту.

Над Брзом се уздиже велика коса, као огранак Мирочке Планине, од које се брег спустио к Дунаву толико, да су између брега и обале једва могла стати два реда кућâ. Овакав тескобан положај и неда Брзој да може напредовати. Трговина јој је незнатна; мештани се већином баве риболовом.

Године1810. освојили су Срби Брзу од Турака уз припомоћ нешто руске војске. Српском је војском заповедао тада војвода *Милан Обреновић*, а руском ђенерал *Цукато*.

Положај Брзе важан је с војничког гледишта. Још су га Римљани ценили у том погледу, и њихова се утврђења и данас познају. На самом венцу Мирочке косе, на западној страни данашње варошице, налазе се остаци три стара града, од којих су се зидови спуштали до самога Дунава. „По тим градовима, и свуд у околини, могу да се нађу стари новци, или друге ствари из старога доба. Кад су копали темељ цркви у Брзој, нашли су 12 ока старих римских новаца. Од њих је доста сада у музеју нашем у Београду. — И за Турака су ти градови одржавани, и била је, кажу, капија на пролазу између Дунава и брда, и ту је чувала стража. На самој обали дунавској, спроћу данашње поште, била је турска џамија"....*)

*) *Милићевић*: „Кнежевина Србија", стр. 994.

Каниц вели, да је више данашње Брзе — а не код Кладова, као што неки узимају — била римска варош *Egeta*.

Велики дунавски лук између Талијате (Д. Милановца) и Егете (Брзе), који савија на север у Дакију, дугачак 26 километара, принудио је Римљане на грађење директног друма лучном тетивом, преко Мироча, који је римским легионима уштеђивао пролаз кроз Казански теснац и кроз опасности Ђердапске. Од Егете пружао се један римски друм на југ, Тимочком долином, к Нишу, а други на више, до испод Кладова, па преко Трајановог моста у Дакију. Од оба се пута и данас находе трагови; нарочито се добро одржао овај други, који води преко Бранкована на Херманштат, и који Власи називају: „Kalea Trajanului".

Као што се из старих извора види, Егета је била једна од важнијих тачака дунавске границе у Мезији. Још Птоломеј, који помиње само важнија места, именује и њу. Њен стратегиски значај одржаван је и у 2. и 3. веку. Почетком 5. века Егета је још била станица једног бродарског одељења римског и једног коњичког ескадрона из трупе XIII легије Gemina, која је пре губитка Дакије становала у Colonia Ulpia Traiana Sarmicegethusa. Кад варвари поплавише римске дунавске провинције, Егету је постигла иста судба, која и све дунавске вароши. Њене развалине послужише доцније цару Јустинијану као материјал за подизање неколиких блиских кастела. Сем остатака поменута три града находе се и трагови зидовâ великих грађевина у источном делу данашње варошице, на обалском друму, као и западно од Брзе.

Између Егете и Трајановог моста набраја Каниц 13 римских кастела, што потврђује да је друму, који је од Егете водио у Дакију, придавана велика важност.

Брза је, дакле, у старо доба имала велики значај, како с војничког, тако и с трговачког гледишта. Као раскрсница римских друмова, она је у предузећима римским у Дакији играла знатну улогу.

* * *

Почевши још од Турне, па све до Радујевца, као да смо милили, а нама је да смо могло летети.

По утврђеном програму требали смо бити у Радујевцу још пре 7 часова, а ми једва ако стигнемо у пола ноћи. Ту нас већ одавно ишчекује приређивачки одбор из Неготина с колима за одлазак, одакле нам треба путовати још пуна два часа.

Ово велико задоцњење, капетанова небрига и неуредности на лађи, учинише, да је свакоме од нас остала у памети ружна слика „Кулпе" и њене управе и послуге.

Капетан је висок, крупан и угледан човек, допадљиве спољашњости, — али, на жалост, то се не би могло рећи и за његове душевне особине и врлине. Њему не беше стало до тога, да гости на његовом броду буду задовољни, а то му је требало да буде једна од главних брига. Онда, кад ми не имађасмо где сести на лађи, резервне столице беху под његовим кључем. Њега се није нимало тицало, што ми на лађи немамо шта јести; а мало га је стало и то, кад ћемо стићи у Радујевац, — требало му је штедити угља! Њега се не тицаху ни погодбе, учињене за ово путовање, па ни молбе, ни протести. Он беше према свему немаран, неосетљив, — шта више, био је и дрзак, безобзиран. А на то му је, ваљда, давало права некакво вајно племство његово, титула „баронска"!...

Замислите само! Кад су му учињени прекори, што смо се тако много, а без оправдана разлога, одоцнили, и што лађа и сада, после толиког задоцњења, тек мили, ма да је нама прêко потребно да што пре стигнемо у Радујевац; он је, пакосник, у безобзирној иронији приметио: да то није чудо, кад су границе Краљевине Србије тако простране!...

Безобразна, шовинистичка дрскост! А да колике ли би биле границе његове „Велике Угарске", кад би јој се скресали српски и румунски крајеви, кад би јој се одузео Банат с Ердељем, Бачка, Срем, Славонија, Хрватска и крајеви, у којима живе Словаци?...

Већ тиме, а уз то још и својим иначе неуљудним понашањем, беше нас све изазвао против себе. Сви су га на лађи мрзили, а чланови одбора нашег похода зарицаху се, да ће му скувати попару....

* * *

Од Брзе до Радујевца имамо на обали српској још три важнија места: *Михаиловац*, *Кусјак* и *Прахово*.

Михаиловац је једно од великих села; има своју школу. Назван је тако по Кнезу Михаилу, који је у њему имао доста свога имања.

Код Михаиловца једно се место на Дунаву назива *Дуд*. Оно је на једном брегу, око кога је свуд равница, и на коме је био неки стари градић. Ту су Турци имали шанац, јако утврђен. У српском нападу 16. Јуна 1810. предало се на Дуду 302 Турчина. И на другој страни Михаиловца, на брегу, има такође турски шанац.

Према Михаиловцу је на Дунаву велико влашко острво, које и носи назив „*Велико Острово*“ (Ostrovu Mare), и које је негда било у српским рукама. Оно дели српску обалу од простране румунске равнице. На њему је био шанац српски, који је бранио Турцима пролаз уз Дунав. Овим шанцем управљао је онај честити и јуначни Хаџи Никола, који је 1813. г. погинуо, бранећи Пореч. После пада Неготина Срби су тај шанац сами напустили.

Код Михаиловца улива се у Дунав речица *Земна*, у чијој је долини била она велика и важна борба на *Малајници*, 1807. године.

„*Малајница* и *Штубик*, оба ова имена помињаће се довека у српској историји“... У простору између та два села био је крвав бој између Срба и Турака: Срби су имали у помоћ нешто руске војске. Турака је било шест пута више него Срба, и њих су предводили: *Мула-паша* видински и *Гушанац Алија* с *Карафејзиом*. У српској војсци беше тада цвет српских јунака и војсковођа: Њоме су најпре управљали *Миленко* и *Добрњац*, а после дођоше и: *Карађорђе*, *Милан Обреновић*, *Вељко*, *Вујица*, *Главаш*, *Вуле* и *Танасије Чарапић*. Шест недеља водили су Срби очајну борбу под Миленком и Добрњцем;

а кад им дође у помоћ Карађорђе, буду Турци у два јуриша разбијени на свима позицијама, од којих је само према Миленку и Добрњцу било 7 шанчева. Турци се разбегну, оставивши многе мртве и рањене, 4 топа, 13 барјака, муницију, своју касу и мноштво других ствари; а Мула-паша, који је с остацима своје војске побегао у Видин, и сâм је ту био рањен....

Ова славна победа, која завршује онај низ јуначких бораба на Јагодини, Пожаревцу, Параћину, Салашу, Мишару, Београду, Ужицу и другим местима, остаће једна од најсветлијих у историји српској докле је год Србина. Слава јунацима, који осветлаше име српско!...

На пола часа од Михаиловца имамо на Дунаву *Кусјак*, а одмах испод њега *Прахово.*

Кусјак је познат као место, у коме до скора беше главно стовариште влашке соли за Србију. Његова је обала веома удесна за пристаниште већих лађа; а мисли се, да је ту негда било пристаниште и римских бродова. Кусјак је од Неготина удаљен само један час, а преко њега води друм који везује Брзу с Неготином. С тога ми је нејасно, зашто се не иде у Неготин преко тог места, него морамо обилазити Дунавом још једну велику окуку до Радујевца, одакле опет имамо до Неготина читава два часа?

Прахово је једно од већих села. Још под Римљанима била је ту знатна колонија. У њему се ископавају остаци од зидина, старн новци, резано камење и друге старине. Држи се, да је ту била велика и утврђена варош *Decebalum*, коју је подигао цар Трајан у спомен своје победе над Декебалом, јуначким краљем и војсковођем дачким. У Прахову је нађена пребијена плоча с натписом, који је прочитан овако: Imp. G. S. Aug. Nerva Trajanus. По остацима од кастела, који је јако порушен, види се да је имао квадратну основу и двојна платна. Тамошњи га људи зову сада *Деч.**) Изгледа да је Прахово и под Византинцима и Словенима сачувало свој значај; неке старе приче везују се зањ.

---

*) Код Марсиљија: *Decz*, зар од Decebal.

Западно од Прахова налази се село *Дањево*, које је највеће у овом округу. Ту се налази „Царичин Извор“, одакле је био проведен водовод кроза земљу, те вода свођена у Прахово. Вук вели, да су људи туда ископавали оловне олуке од 50 ока, и растапали их после на пушчана танета. Прича се, да је код Дањева, у тамошњој црквици „Душици“, од које данас стоје развалине, укопан Краљевић Марко, пошто је ту умро, рањен у борби с Турцима код Краљева у Влашкој.

На Прахову су били више пута крвави бојеви између Срба и Турака, нарочито 1808. године. Отуда се у околини и данас познају шанчеви. Ту је погинуо војвода *Тинасије Чарапић*. —

Више од пола часа пловили смо дунавском окуком, од Прахова до *Радујевца*.

Радујевац је једно од већих села: броји преко две тисуће становника. У њему је пристаниште неготинско на Дунаву; то је, управо, пристаниште и целе водопађе тимочке. Радујевац је главно место у овом округу и за извоз сировине и за увоз страних производа. Понајвише се извози жита, нарочито пшенице, за тим вина и сточне сировине. По царинарници, школи, неколиким механама и другим зградама, груписаним око царинарнице, ово место наликује на многе наше мање варошице, које су то од скора постале.

Завршујући наш пут Дунавом, ми у Радујевцу додирујемо крајњу тачку српскога Дунава, крајњу тачку на источној граници Србије, и — крајњу тачку наше лепе Крајине.

Да се мало боље упознамо с поносном — „Вељковом“ Крајином.

* * *

„Главу дајем Крајину не дајем!“

Тако је Вељко узвикивао, бранећи Крајину од Турака! Тако је он могао узвикивати само зато, што је добро познао шта вреди Крајина: познао је лепоте и

богаство овог дивног српског краја. Вељко није рођен у Крајини, па је ипак, за кратко време, толико заволео, да је у њој и погинуо, бранећи је јуначки...

И одиста је Крајина красан крај српске земље!

Њена је лепота у разноврсној и обилној природи њеној: у пространим, веома плодним равницама и шумовитим висовима планинским; у идилским удољицама и брежуљцима, и у романтичним кршевима стеновитих брегова; у огромном богаству и изобиљу жетве и стоке, и у неоцењеном рудноме благу; у многобројним остацима из давних времена, као и у славној, историској прошлости својој, у жртвама за народну слободу!...

Па вредно је изближе упознати ову лепу земљу — Вељкову Крајину.

Крајински је *округ* један део оне „Тимочке Крајине", у коју улазе и окрузи: Црноречки и Тимочки. Он обухвата Неготинску Крајину, а затим „Кључ" или негдашњу „Кладовску Нахију", и негдашњу „Поречку Нахију". По тој подели Крајински је округ и данас подељен на 3 среза: *Крајински* са среском канцеларијом у Неготину, *Кључки*, с канцеларијом у *Кладову*, и *Поречки* срез, с канцеларијом у Д. Милановцу.

Његове су *границе*: са севера и истока Дунав — од Добре до Радујевца; с југо-истока Тимок, који га дели од Видинског округа Кнежевине Бугарске; с југо-запада Црноречки, а са запада Пожаревачки округ.

Западни део Крајинскога округа веома је брдовит. Највећи су му висови на оном планинском ланцу, који се с Дунава, од Текије, стрмо уздиже и пружа на југ кроз унутрашњост округа, савијајући к *Столу* на Црноречкој граници. Од тих висова најважнији су: *Штрбац*, *Мироч*, *Црни Врх* и *Дели Јован*. С леве стране Поречке реке имамо: *Лишковац* и *Гарван*, као и оне висове на самој граници, које смо поменули код Пожаревачког округа.

Може се рећи да су, без мало, све планине и сви висови обрасли добром шумом. С Мироча и других планина извози се много дрва за Влашку, како за гориво, тако и за грађевине.

Од *равница* највећа је и најплоднија *Неготинска*, у троуглу између Тимока, Дунава и оног брдског венца, који почиње изнад села Кобишнице, па, пролазећи јужно, од Неготина, удара у Дунаво код Кусјака. За њом долази *Кључка* равница, поред Дунава, нарочито око Кладова. А сем ових има још и других, мањих, опет лепих и родних долина и висоравња.

Сем великих граничних река, *Дунава* и *Тимока*, овај је округ врло богат бројем њихових притока, које вијугају кроз плодне равнице његове; само су то управо речице, од којих су највеће: *Поречка Река*, о којој је већ било говора, *Пек*, који само једним делом тече кроз овај округ, и *Јасеничка* или *Короглашка* река, која тече поред Неготина а утиче у Тимок. —

Поред вароши *Неготина*, као главног места у округу, има још пет варошица: *Д. Милановац*, *Текија*, *Кладово*, *Брза Паланка* и *Мајданпек*. Последња од њих има своју засебну управу полициску, али не и судску.

Број душа у целом округу износи: 92.523. Према томе броју Крајински округ долази у ред најмањих округа у Србији — само је од Црноречког нешто већи. Најнасељенији је срез крајински, а најмање кључки.

Становништво је мешовито: поред староседелаца Срба, има и Банаћана и Црногораца; Влашки је елеменат заступљен у знатној мери, а има доста и Цигана.

Број школа мушких и женских износи 66, а број цркава 42. Има и два манастира: *Буков* код Неготина и *Вратна* у планини више Брзе.

Села су у овом округу скоро сва груписана; раштрканих кућа нема. Влашка села обично запремају мали простор, јер немају вотњака око кућа.

Куће су до скора биле већином брвнаре, покривене ћерамидом, окречене, са стакленим прозорима, а граде их наши познати мајстори из Маћедоније. И овде, као и у Пожаревачком округу влашке су куће малене, док су куће у српским селима угледније, чистије и пространије.

Одело је, и мушко и женско, већином домаће, ретко куповно. Делови су скоро све они исти, који и у окрузима што смо их до сâда прошли; само је у женскиња још шареније, нарочито рукави на кошуљи. Нај-

Жена и девојка из Крајине.

већа је разлика у ношњи на глави. Девојчице до 15 година носе на глави „рачине“, направљене од црвене чохе и опшивене црним гајтаном. Одраслије девојке носе весове, а жене тако зване „крпе“ — свежу главу до пола марамом, па оба краја пусте низ леђа. И девојке и жене носе радним даном „забратке“, испод којих провирују очи и нос.

Влашко је одело: „камаша“ — кошуља, „хајина војническа“ — мушка хаљина, „измење“ —гаће и „кјеба“ — гуњче. Место гаћа носе чакшире од белога су-

кна, тесне, с плавим и црним гајтаном нашаране. На ногама опанци. Гуњче и чизме добивају момци на дар у девојачкој кући.

Женскиње носе кошуље обично од памука, често претрпане везом. Опасују се као мушки; аленим појасом и тканицама. Носе јелек без рукава, а чешће памуклију; сем тога, ћурчета од чохе са ћшиком и дугачке доламе од чохе. Горња им је хаљина од белог сукна, ншарана црним и плавим гајтаном — као и у мушких. Кецеље су им вунене, без бора, до ниже колена, и напред и остраг, а носе их и жене, и девојке, и девојчице. Носе и сукње, које су мало краће од кошуље, а често богато извезене. На глави: поширок пешкир, приденут иглама, везен вуницом или и свилом, коме крајеви висе низ леђа често до испод колена. Богатије носе капу „кајицу“ налик на стару калуђерску камилавку, с першазом озго, а обнизану парама. На ногама: опанци и обојци, ређе чарапе и то у Подунављу; по планинама и у Поречкој реци место чарапа носе „калцуње“, срезане од белога сукна, налик на мушке „калчине“ у Шумадији.

Говор Крајинаца у неколико се разликује од шумадискога. У селима дуж Тимока говори се чистије српски него у неким моравским местима; у многима се могу чути сви падежи без икаквих знатнијих крњења; а по негде се може чути и нешто од јужнога говора: „зв*ј*езда“, „*ље*то“, „чов*ј*ек“,... Говори се: „дао *ни* је“ (м. *нам*), „што *ве* храним“ (м. *вас*).... Нагласак је оштар, ближи ресавскоме девȍјка, орȁти, говорйти,...

По говору, Власи се крајински разликују од поречких и хомољских: ближи су језику у Влашкој, а имају много словенских речи. Власи су попримали и многе обичаје српске; и они славе као год и Срби, дају за душу, часте и дочекују....

Становници, који су ближе Тимоку и Дунаву, баве се *земљорадњом*, док планинци пате многу *стоку*.

Кључ и Крајина врло су богати добрим кукурузом, а има обилно и ситнога жита. Тимочка је долина, својом

мисирском родношћу, срце Крајини. Веле, да у њој само пола дана орања може у родној години да исхрани читаву породицу од 5—6 душа. У Кључу је чувена висораван „Ерибаша“, на којој обилно роди сваки усев.

Стока није на гласу по крупноћи и изгледу, колико по издржљивости у раду. Воће се не негује у оној мери, у којој у Шумадији. Али су на гласу крајински *виногради* на оном венцу онижих брда, што се савија око Неготина. Вина су нарочито добра у атару села Мокрање, јужно од Неготина, на брдима: Локвн, Високој и на Балеју. Крајинско црно вино чувено је не само у Србији, већ и далеко ван ње; последњих година много се одвозило за Француску. Само, на жалост, несрећна филоксера ускоро ће га сасвим упропастити. Остала је још нада у пресађивање америчке лозе и у Виноделску Школу, која у том погледу може много учинити, да Крајина буде опет чувена са својим винима.

Стање је у сељака у опште добро: нема великих богаташа, нити крајње сиротиње — бескућника.

У крајинском Подунављу доста се баве и риболовом, вађењем ајвара и сечењем горе.

У Крајини, као и у Црној Гори, држи се да је срамота човеку носити терете на леђима и упртити се бременима — то је за жене!...

Рудногa блага има на више места, и то: каменог и мрког угља; бакарне, гвоздене и оловне руде; црвеног и зеленог мермера. Од свију рудника најважнији је *Мајданпек* на западној граници, под Старицом, на Малом Пеку, 5 час. на југ од Милановца. У њему је доста бакра и гвожђа у разним рудама. Овде су вадили руде још стари Римљани, па и доцније, српски владаоци, Аустријанци почетком прошлога века, па неко време и Турци. Српска је влада од 1848. отпочела рад у Мајданпеку; ну, поред огромних жртава, беше од тога мало користи. Експлоатисање буде уступљено неком француском друштву, које је радило само неколико година. Данас је Мајданпек у рукама енглескога друштва, које ради с већим успехом.

Ни и у једном крају српском не налази се толико *остатака из старина*, колико у овом округу. Њих је понајвише поред Дунава.

Ми смо већ, путујући низ Дунаво, имали прилике да упознамо велики број тих старина, који су, скоро сви, још из римскога доба. То су: развалине неколиких градића око Милановца и на Поречкој реци, на Мирочу, код Адакала, и т. д.; затим Трајанов пут у дунавској клисури, Трајанова табла, римски канал код Сипа, Кладовски град, остаци Трајановог моста, трагови римскога пута преко Мироча к Брзој, и развалине разних кастела све до Радујевца.

Поменућемо овде само још: *Кобишнички вис*, у средини оне велике неготинске равни, на коме су на три места остаци старих зидина, где су и у новије време били опкопи; за тим развалине више села *Видровца*, на узвишеном обрешку, с кога је диван поглед на све стране, — мисли се, да су ту морали бити „летњи двори цара Трајана"; на Тимоку, на једном брегу код села *Табаковца*, има порушен градић, за који се мисли да је римскога порекла; и т. д.

Стара историја Крајинаца покривена је тамом заборава. Оно што се помиње у историкâ о насељењу појединих племена, доста је нејасно.

Познато је, да је под Римљанима овај крај био знатно насељен као важан и с војничког и с трговачког гледишта. И Византинцу му поклањаху своју пажњу. Кад су Срби населили Балканско Полуострво, српско племе *Неготи* имало је своју жупу у Крајини. Отуда је морало остати и име данашњем Неготину*).

Под Турцима, Крајина и Кључ беху султанији „емини", с којих је она примала данак. По царским Ферманима у њих није смео Турчин ступити с поткованим коњем. Овим еминима управљали су кнезови — Срби, који су од народа купили данак, и одређене суме за султанију давали бегу у Кладову, који је за то био из

*) Види: „*Историја Срп. Народа*", написали Ђ. Ковачевић и Љ. Јовановић, стр. 81.

Цариграда одређен. Кнезови су имали своје буљубаше и пандуре; они су народу досуђивали правду. Крајински кнез, који је седео у Неготину, бивао је из куће Карапанџића; а кључки, у Кладову, често се мењао...

Кад се Пазванџија одметну од цара, погази крајинске правице и берате, сагради у Неготину градић, намести у њему Турке, који су по Крајини владали као и у осталом његовом подручју.

Године 1804. Срби устану на дахије. Кад Миленко завлада Поречем, почне се спремати да и Крајину ослободи. Последњи крајински башкнез, Перча Карапанџа, пребегне у Пореч.

Славна победа на Малајници (1807.), где је Мула-паша онако грозно разбијен, ослободила је од Турака сву Крајину а Кључ; али су ипак градови и утврђена места — Кладово, Брза, Прахово и Неготин — били у турским рукама.

Крајина није била сва очишћена од Турака ни онда, кад је Вељко постао њеним војводом. Тек у другој половини 1810. г. морали су се Турци повући на десну обалу Тимока.

Од Септембра 1810. до Августа 1813. Вељко је јуначки бранио Крајину, прослављајући и своје и њено име. А кад је Вељко пао, Срби су се повукли најпре у Кладово, па онда у Пореч; ну Турци су их и одатле истерали.

Таковски устанак 1815. оста без суделовања Кључа и Крајине, јер њих беше притисла голема сила турска. Устанак се једва раширио до Поречке реке и Мироча, који је био граница новој српској држави.

Тек 1833. године беху Крајина и Кључ придружени Србији, кад и окрузи: Црноречки, Књажевачки, Алексиначки и Крушевачки.

Турци беху остали још у Кладову (Фетисламу) и у Кастелу—„Шистабу", спроћу Адакала. Кастел је био не само велика сметња саобраћају Дунавом, већ је ту и многи Србин главу своју оставио.

Године 1867. Фетислам је очишћен од Турака, а Кастел је распрскан у ваздух, те од њега стоји на обали дунавској само гомила камења.

VI

СВЕЧАНОСТ У НЕГОТИНУ.

Од Радујевца до Неготина. Тимочка граница — Бугари. Долазак у Неготин.

У Радујевац смо стигли око пола ноћи.

Сви журно похитасмо с лађе на обалу, гурајући се по помрчини с торбама у рукама.

На обали, слабо осветљеној, готово у мраку, дочекаше нас неколико изасланика неготинског приређивачког одбора. После поздрава позваше нас пред неку механу, која је од пристаништа била удаљена до стотину корачаји.

Моји пријатељи и ја довикивасмо се по имену, да бисмо се налазили у близини, те да заједно путујемо у Неготин.

Дођосмо пред механу; а спроћу ње могаху се видети још неколике зграде, и међу њима још једна или две механе. То место беше мало боље осветљено фењерима. Широк друм између ових механа, који води за

Неготин, био је закрчен многобројним кочијашким колима, која су се, недалеко, губила у помрчини. Та су нас кола очекивала још од ране вечери.

Беше нам наређено да пред механом чекамо на „прозивку“, по којој ће се, редом, добивати кола за Неготин. У том чекању могли смо бити доста спокојни, јер нас известише да је број кола довољан за све госте — било их је око 100. Могадосмо безбрижно поседати за столовима пред механом, и потражити каве и хладнога пића....

И ако је довикивање путника и кочијаша, за тим намештање у кола и одлазак — дуго трајало, и ако се већ опажала велика нестрпљивост у чекању, коју је оправдавао умор од дугог путовања, као и доба ноћи и помисао на ново путовање и трускање у колима, које ће имати да траје још читава два часа, — опет се мора признати, да је овакав начин распоређивања био бољи и паметнији, него да су нас пустили да се око кола сами погађамо и отимамо. Заузимљивост вредног др. Марковића у томе послу мора се поменути с похвалом и благодарношћу. У другим, сличним приликама, настане обично пометња и вашар: они, који би требали да воде неки ред, збуне се као пиле у кучини, па сами произведу неред.

Ништа без реда!

Како је чије име довикано, прилазио је кочијаш, посадило се у кола, и — коњи откасаше.

У неко доба чух и своје име. Добих једну листу, на којој, сем мога имена, беше записано и име кочијаша који ће ме возити, као и име домаћина код кога ћу у Неготину одсести. Било ми је мило, што ми је стан одређен у кући мога колеге, професора Сантнера, кога, до душе, још не познавах.

Са мном, у иста кола, био је одређен и мој пријатељ Ђ.

Ми се кренусмо....

Наша кола беху лаке, сељачке кочије — тарнице, с два мала коњића. Седиште је начињено од сламе, а поврх ње вунени јастук, који је непрестано клизио ис-

под нас. Имамо да будемо благодарни великој прашини, која је у дебелом слоју покривала друм, те нам труцкање не беше сувише несносно. Па ипак нам је прашина досађивала с друге стране: од кола, која су прошла пре нас, беху се дигли читави облаци прашине, да се једва могло дисати. С тога смо морали заостајати у великом растојању иза кола пред нама.

Пут од Радујевца до Неготина води паралелно Тимоку, кроз ону велику равницу, која је између Дунава и Тимока, и која се протеже од Кусјака па до Кобишнице.

Ноћ беше ведра. И ако је месец у велико зашао, над нама је било разастрто лепо плаветнило свода небеског, окићеног милијардама сјајних звездица. Лаки поветарац, који је ћарлијао по овој равни, био нам је, после велике данашње врућине, толико пријатан, да нас брзо освежи и одобровољи. Ми заборависмо на умор

Мој пријатељ је ћеретао са мном. Ми измењасмо мисли о Радујевцу и приређивачком одбору, о осећањима и умору, о нашим домаћинима у Неготину и другом које чему. Па и ућутасмо.

Наш кочијаш, Перча, беше Влах, који је служио у војсци, те с тога говори добро српски. Он је свој газда; станује у Неготину, где има кућу и њиве — бави се земљорадњом. Добивши цигару дувана, разгали се и одобровољи, па развеза врећу и поче да нам прича о овоме — о ономе. Најпре нам је описивао изглед овога краја и његово богаство у житу; казивао нам имена селâ, поред којих смо пролазили; за тим је причао о Тимоку, који беше с леве стране недалеко од нас, о Бугарској граници и Видину, и т. д.

Он је продужавао причање, и ако смо ми тек трећу могли разумети од великог тандркања његових тарница.

Најпосле и кочијаш ућута. Тек по кад-кад џарнуо би левака ногом (јер „бич“ беше изгубио) и прекинуо би ноћну тишину узвиком: „Ђа, Ружо!“... Код свију наших кочијаша кобила редовно мора добити име: „Ружа“ или „Цвета“...

Дуго ћутасмо, а по памети ми прелетаху мисли о нашим суседима, о „Балканском савезу“, о нашој „бра-

ћи" Бугарима и њиховом великом шовинизму.... Ну, као да је и мој пријатељ био занет истим мислима, јер ће најзад рећи:

— Штета, што се с Бугарима не погодисмо за Видин!

То изазва дуг разговор о Видину и Трну, о истинитости понуде њихових округа 1885., да би се одустало од објаве рата; о ранијим зађевицама око Бреговскога питања и око емиграната; о нерасудном вођењу рата и Сливничкој комедији; о препреденој улози, коју је играла аустриска дипломатија у Београду и Софији, о њеном баратању и њеноме „маслу"; и т. д. Од свега тога разговора, у коме се, као што то обично бива, укрштала разноликост наших мишљења, а у коме, у осталом, не беше ничега новога, већ питања и мисли, које су више пута изношене и расправљане у обостраној журналистици, — навешћу само завршне речи и мисли мога пријатеља, које је он исказивао с великим узбуђењем:

— У осталом, ја не мислим, да би рат између нас и Бугара био велика несрећа. Напротив, да је он смишљеније вођен, да су Бугари на Сливници извукли батине, као што је могло и требало да буде, тај би рат био за нас од неоцењене користи, па ма и не добили ни једне стопе бугарскога земљишта: научили би их памети у понашању према нама, и, што би за нас било главно, не би они могли баратати по Маћедонији онако, као што то сад чине.

— Е, у томе се слажемо.

— С Бугарима се не може ништа учинити споразумом. Они су охоли, што не би било да су сами лили крв за своју слободу. Требало их је сузбити у границе пристојности, у границе мирнога и паметнога рада. Требало их је опоменути, да нису они једини на Балкану; да се балканско питање не може решавати обилазећи нас, који смо у њему сувише заинтересовани. С тога је до рата морало доћи....

После мале почивке, продужавао је мој пријатељ још с већом ватром:

— Тек што су се избавили испод турских камџија и вешала, тек што су добили мало своје слободе, коју су им други извојевали, — они окрећу леђа својим избавитељима, окрећу леђа нама, који смо тако много идеалисали и радили за њихову слободу, за слободу „братске“ нам Бугарске! У своме шовинизму уображавају некакво велико царство своје, које има да прогута и оне крајеве српске, у којима нема ни трага од Бугара, и који нигда не беху бугарски! Они узвикују „до Мораве!“, и ако је Искар довољно пространа граница за племе њихово, преко које не би имали шта више да траже! Јер преко Искра живи народ, који славу слави, који негује српске обичаје, српску песму и српска предања, који говори српском речју. А шта тек да се каже о јужној Старој Србији и Маћедонији, о том средишту и попришту рада у заснивању велике српске, Милутинове и Душанове државе; о том историском, светом земљишту српском, на коме су засновани сви идеали, сва слава, сав понос српскога народа?!... Не, не, — између нас и Бугара морало је доћи до рата.

— Онако, као што ће га морати још једном бити?

— Нема сумње! И он је нама потребнији него Бугарима. Потребан нам је да се опере част српскога оружја, да се покаже, да на Сливници није ратовао српски народ; потребан нам је зарад остварења српске мисли, зарад — —

— Па ипак ми се чини, да би могло бити места за паметан споразум. Сливница је и за њих добра лекција. Неће они хтети тако лако упадати у погрешку, која би им могла донети много гору Сливницу него што је ми имађасмо. А на Балкану има места и за нас и за Бугаре.

— Па ипак, ипак — — За нас је Сливница била красна школа; она нам је отворила очи да боље прогледамо; она нам је јасно показала, ко су Бугари и какви су нам они суседи; показала нам, колико смо запостављали многа национална питања, која су требала да буду начисто изведена још много пре Сливнице. И надам се, да ћемо се ми умети користити том школом. Али Бугари, занесени варљивом победом Сливничком, постали

су још охолији! Ми не можемо бити добри суседи, који би један другоме помагали у државном, економном, па и националном напретку. А штета! У добром и искреном споразуму — кад би он био могућан — ми бисмо могли склопити јак војнички савез, који би једини био меродаван за решење Балканскога питања, и који би искључивао мешање непозваних у питање наше будућности. А зар нама, сроднима по језику и животу, не би било могућно говорити и о државној заједници, рецимо онаквој, какву постигоше разне немачке државице, које данас, и поред засебне државне организације и управе, образују велику и моћну Германију? Зар не бисмо ми могли мислити на једну такву „Балканију", у којој би могло бити места и за Грке?... Али, о томе се данас с Бугарима не може ни говорити. Њих треба најпре опаметити, истерати им бубе из главе — па онда....

Мој пријатељ ућута; коњићи су каскали уз гуркања кочијашева ногом; облаци прашине дизаху се испод точкова наших кола; и ми тако продужавасмо пут, приближујући се Неготину.

* * *

Пролазећи овако у близини поред границе, која нас раздваја од суседне нам Кнежевине Бугарске, било би подесно да скренемо пажњу на живот и карактерне особине ове наше „браће", овог негда татарског племена, које се претопило у пространоме мору словенскоме.

Ну да нам се не би пребацивала пристрасност у оцењивању, послужићемо се оценом једнога странца, Немца *Хекша*, коме се не би могао чинити прекор у смислу тенденциозности; јер кад би је и било, та би тенденциозност зацело — знајући расположење аустриских Немаца према Србима — била само на нашу штету. Хекшово мишљење о Србима и његово цртање карактерних особина у српскога народа, за нас је, управо, ласкаво. Ми смо имали прилику да се о томе уверимо и из оног упоређења, што га он износи између Срба и Румуна.

Ево шта Хекш вели о Бугарима:*)

„Од свију народа на Балканском Полуострву *Бугари* беху најнепопуларнији. Ратоборан народ *Срби*, који је у дуготрајној борби за своју слободу и независност крвљу натопио бојна поља своје отаџбине, и који је после пропасти своје државне самосталности, давао израза јасно исказаном националном осећају у великом низу красних поетских излива, који лепотом задивљаваху и самога Гетеа, — овај народ романтике стајаше навек најближе Западу. Много се доцније сазнавало за остале илирске Словене.... О Бугарима је ретко што важно допирало к нама на Запад. Први беху етнолози, који бугарско питање иставише на дневни ред, указујући на разноструке несугласице, које се пронашаху о овом народу с историског гледишта, и отварајући тиме ново поље за научна испитивања. Бугари су, тако рећи, преко ноћ постали „интересантан“ народ. Научна се испитивања умножише; многи се удубише у мучна изворна проучавања да, најзад, учине интересно откриће, како данашњи становници југо-источне обале дунавске немају са својим претцима финско-угарског порекла више ничега заједничког сем имена, којим се данас хоће да означи један словенски народ. Тако нам је, временом, име овога племена постајало обичније; а даљи извештаји о његовој мирољубивој природи, о његовој склоности к раду и подобности за примање културе, учинише да Бугари почеше постајати Западу и симпатични“...

„Неуморни испитивач Роберт Реслер покушао је да докаже, да се 489. год. по Хр., кад Остготи одоше на запад, променила судбина Балканског Полуострва — не постаде германско, већ словенско. Овај одлазак дочекаше Бугари жудније него ма који други народ; упадоше у Тракију, и мачем и ватром опустошише земљу.... С појединим словенским племенима — која беху с њима узгред пристала — а која се одликоваху „нарочито као земљорадници“, — они заузеше земљиште, које остаде пусто после одласка Гота. После ових догађаја, већ око половине 6. века, настаје придолажење словенских

---

*) Hekscb: Die Donau, стр. 45. и 635—637.

племена из сарматских низина у Балканску област, где се, временом, индпвидуалност Бугара потпуно утпре.... Братско племе њихово, Волшки Бугари, које беше заостало на Азовском мору, повукло се уз Волгу, по свој прилици у своју негдашњу отаџбину, и претопило се. Њихова отаџбина ишчезла је с карте онако исто, као и угарска на Уралу....

„Много раније него што Турци дођоше у Европу, Бугари беху следбеници Ислама. О догматичким облицима њиховог незнабоштва није нам, на жалост, ништа познато. С тим племенима Дунавских Бугара, који се и иначе, у своме ратничком и грађанском животу, наслањаху много више на Мухамеданизам, настао је стварни преображај тек кад Хришћанство поче да преовлађује и кад се консолидова нарочита мешавина: Анто-Бугари. Већ у 9. веку били су Бугари скоро сасвим пословењени... Данашњи је Бугарин, дакле, сасвим нешто друго, него што беху његови претци; он је сада словенског порекла, док су му претци били финско-угарског; где треба тражити њихову додирну тачку, то је ствар науке, која је то питање оставила нерешено“....

„Бугарска држава, основана на Балканском Полуострву, пала је већ крајем 10. века, и тек при свршетку 12. века испало је за руком Дунавским Бугарима, да се ослободе од Византинаца. Крајем 10. и почетком 11. века постаде у Маћедонији ново царство под Самујлом, које се неправо назива бугарским. Бугари у томе не имађаху никаква удела, напротив, главна места бугарска (Силистрија, Филипопољ, и т. д.) осташе ван Самујлове државе, под византиском влашћу. Самујлово царство беше *словенска* држава с центрумом у Маћедонији (Охрид). Она је била краткога века, од 976. до 1019. године.

„Наскоро за тим, у 12. веку, подиже се словенско племе *Срби*, који у 14. веку под Душаном овладаше већим делом Балканског Полуострва. Откад Бугари крајем 14. века потпадоше под власт Турака, предузимаху само слабе покушаје да се ослободе, док Срби и Грци, који једва да беху икада потпуно потчињени, успеше од чести већ почетком 19. века да збаце турски јарам....

„Бугари су страсни земљорадници и упорно издржљиви на својој грудви земље. Врло су штедљиви, а ту особину немају Срби. Земља им је обделана и за Балканско Полуострво важи као права житница... У пркос повољних месних прилика, Бугари су ипак били најугњетенији народ европске Турске. Под притиском отоманскога јарма, у својој беди, они беху најпокорнија „Раја“...

„Страшљиви, па отуда с мало ратничке подобности, Бугари се сасвим предаваху на милост и немилост угњетачима. Њихова флегматичност, радљивост и урођена питомост, допуштале су да се од њих изнуђавају и такве услуге, које се никад не би могле изнудити ни од каквог другог народа. Док су се ратоборни Срби сваком приликом дизали против мрскога угњетача, дотле су мирољубиви и врло плашљиви Бугари трпили сваку поругу и срам над собом.... Дуго година је без сметња триумфовао безочни силеџилук ових азиских угњетача, који Рају не само злоупотребљаваху, већ и презираху, на што, свакојако, Бугари даваху повода својом понизношћу, мирољубивошћу и плашљивошћу пред угњетачима!...

„Упоран Србин према угњетености не зна правога мерила. Маленкошћу раздражљив, смело диже главу против угњетача с ножем у руци. Он је дрзак и готов за борбу; љубав према отаџбини схвата с оне узвишене тачке гледишта, која ентузијазам развија до фанатизма, те невољној егзистенцији својој даје потребан рељеф „милим“ обичајем борбе. Није такав Бугарин. Зањ је слобода нејасан појам; његов дух нема полета, а срце му нагиње више породици него општим интересима. Те особине саме собом донашаху да су Бугари били љубимци „мудрога цара“, коме пак Срби вазда изгледаху „бунтовнога духа“....

„Појамно је, како су Турци радије гледали трпељиве и покорне Бугаре, него ли необуздане Србе. Па још кад Кнежевина Србија постаде слободна, свакога Србина сматраху Турци као непокорнога, као конспиратора против турског господарства. Том околношћу користише се Бугари, да међу Србима изван Кнежевине рашире бугарску пропаганду. Ко само није хтео да буде Бугарин, већ се Србином називао, денунциран је Тур-

цика да конспирује са Србијом, и тада није могао избећи сурове казни. Досађивало се српским свештеницима, није одобравано подизање српских школа, затваране су школе које већ постоје, а српски су манастири разоравани. У таквој невољи, да би се избегла гоњења, морао се Србин одрпцати своје народности и називати се Бугарином. Бугарској пропаганди и њиховом подизању школа по Старој Србији и Маћедонији, ишли су на руку сами Турци, којима појам о Бугарима и о „покорној Раји" беше истоветан. Ова се пропаганда развила нарочито за последњих 30 до 40 година, *за које време Бугари играху улогу шпијуна против Срба и Грка.* Отуда и долази то, да се свуда у Маћедонији, Тракији и Дарданији тамошњи Словени сматрају као Бугари, што је сасвим погрешно. Напротив, Словени у Маћедонији не могу ни да рузуму Бугаре на Јантри. Ако се хоће ти Словени тачно да обележе, морају се рачунати у Србе, као што им је и име српско толико мило, да се нпр. код Словена у Маћедонији, име „*Србин*" врло често узима као крштено име. Јунак српских епских, народних песама, Краљевић Марко, беше самосталан српски владалац у Маћедонији"....

Тако говори овај Немац, Хекш, који зацело није надахнут српским шовинизмом; и он то говори још онда, кад не беше ни помисла о непријатељству између Срба и Бугара, кад се Срби радоваху ослобођеној „браћи"! Његове речи исписасмо без промене, да би се видело само како има и Немаца, који су добро упознати с приликама на Балканском Полуострву. А ево како Хекш завршује своја упоређења између нас и Бугара:

„По језику стоје Бугари и Срби свакојако врло наблизу, и наречја ова два народа најсроднија су међу свима словенским језицима. Разлика између њих опажа се тек на даљем растојању. Отприлике, као што се између немачког и холандског језика не може повући одређена гранична линија, такав је исти случај и између бугарског и српског, где ће између области оба језика остати за навек споран прилично широк терен, на коме се налазе карактерне особине оба језика. Али се сасвим поуздано може рећи, да би се, у случају предузетог на-

родног гласања, словенски становници Видинског, Софиског и Филипопољског округа, онако исто као и становници у Маћедонији, сасвим одређено изјаснили у већини као Срби, а не као Бугари. Тако стоји у истини. Може се из извесних тенденција и друкчије тврдити, али ће стварност навек тако показивати. Тако нпр., у лето 1878. Бугари и Руси хтедоше свим средствима да изазову „бугарски“ устанак у *Маћедонији;* ну сви њихови труди беху узалудни *баш с тога, што тамо нема никаквих Бугара“.* —

* * *

Једва једном, око $1^1/_2$ сах. ноћи, стигосмо у Неготин, грдно прашљиви и уморни.

Ми се изненадисмо, кад у место тишине, у место мирне вароши, која би у то доба требала да спава мртвим сном — видесмо да је у њој живо као у сред дана. Улице беху осветљене, а по њима свет. На рогљевима и пред кафанама повеће групе људи: чекају своје госте; јер сви, који дођосмо лађом, имађасмо одређене станове код појединих грађана неготинских.

Морао нас је одушевити овакав, братски дочек.

Показаше нам улицу и станове наших домаћина, камо нас кочијаш и одвезе. Чувши кола, домаћин мој истрча на улицу да се поздрави с нама и да нас прими у кућу. Платисмо кочијашу по три динара, ма да су нас сутра за то корели, јер је одбор и тај трошак био примио на себе.

Мој пријатељ Ђ. оде у свој стан, који му је био одређен у истој улици. А код Сантнера дође набрзо други мој пријатељ и колега Ј.

У стану затекосмо глумца „Чика“ — Станишића, који радостан ђипи из кревета да нас поздрави. По наредби министарској, глумци београдског Народног Позоришта беху овде већ од неколико дана, дајући представе за народ.

У Сантнеровој кући, у којој, у осталом, и он седи под кирију, било нас је, дакле, три госта. Овај наш, одвећ

гостољубиви домаћин, послао је своју жену с децом у Београд, да би само све три собе своје могао ставити на расположење гостима из Београда.

Прво, што морадосмо чинити, то је: да скинемо наше грдно прашљиве хаљине, да се умијемо и напијемо свеже воде.

Наш је домаћин врло љубазан човек, тихе и мирне природе, скроман а вредан радник. По реду и чистоти у овој старој, неподесној кући, видело се да нам је и домаћица добра кућаница.

Мени је одређена „намештена“, празнична соба, у којој, поред стола на средини, застрвеног везеним чаршавом, поред столица, једне шиваће машине и „шифоњера“, беше намештен и кревет с чистим белим чаршавом, везеним јастуцима и свиленим покривачем — „јорганом“. На зидовима живописне слике и једно огледало; на прозорима лепе завесе, а на столу албуми и неке дрангулије. Угледах две повеће, лепо увезане књиге; мишљах, опет какви албуми и слике, а оно једна: упуство за кројење хаљина мушкој деци с потребним цртежима и немачким текстом — „поклон својој жени“ на дан венчања; а друга: упуство за кројење хаљина женској деци — опет поклон својој жени о другом неком дану. Те две књиге казаху ми о домаћину више, него све друго ...

Жудан одмора, легох у лепу и чисту постељу, и брзо заспах. —

Неготин. Његов бранилац — Хајдук Вељко.

Историја вароши Неготина не иде у далеку прошлост. Међу тим, само име овога места јамачно је из дав них давнина. Ми смо већ помињали да је, по досељењу Срба на Балканско Полуострво, племе *Неготи* имало у овом крају своју жупу.

Ну прича се, да је Неготин место новијега постанка. Кажу, да је на том месту некакав *Негота* чувао овце, па се по њему прозвало „Неготин стâн“. Кад су оно Немци заузели били овај крај почетком прошлога века, начинили су касарну онде, где је сада неготинско гробље; отуда се то место и данас још назива „Касарна“. Око те касарне прибирало се више механица и народа, и по неки дућанчић, и тако се мало по мало начини као нека чаршица, којој од „Неготина стана“ остаде само назив „Неготин“.*)

Кад је Пазванџија завладао Крајином, начини у Неготину градић, који је имао неколико кула, и ту је држао нешто своје војске. Овај је град био онде, где је сада начелство и нова црква.

За време првога устанка Срби су Неготин више пута заузимали и напуштали. Тако је било 1806., кад су заробили Пазваноглинога Карамустафу; тако и 1807., кад га је Карађорђе с Миленком освојио на јуриш, 31. Маја.

Кад је Вељко дошао у Крајину са својим момцима 1810., она још не беше сва очишћена од Турака. Тек

---

*) *Милићевић*: „Кнежевина Србија“.

првих дана Септембра те године Турци су прогнани преко Тимока. Тада је Вељко заузео Неготин и утврдио га новим шанчевима. Ну он је тада још био црноречки војвода, а тек у лето 1811. премештен је у Неготин за крајинског војводу на место Мише Карапанџића, који је те године умро.

Од 1812. до 1813. године у Неготину је био магистрат за Крајинску Нахију. У њему је боравио војвода Хајдук Вељко са 2000 момака и 10 топова. Ну све до 1813., Турци су често нападали на Неготин, и око њега било је доста крвавих сукоба. Вељкова јуначна одбрана Неготина стекла му је огромну славу, којој се потомство диви и која га ставља у ред првих јунака; а Вељково име остаде Неготину да се њиме дичи и поноси.

Вељко је боравио у градићу. Понајчешће је седео и пушио на кули, одакле је могао догледати поље неготинско и мотрити на кретања Турака. Та је кула била од више спратова, а на врху је имала отворен трем на стубовима; звали су је *„Баба-Финка“*.

Кад је Вељко погинуо и Турци заузели Неготин, порушили су град, а Баба-Финка, изрешетана ђулетима, стајала је још дуго после тога. Око градића био је тврд палисад, који се одржао све до 1833., кад су Неготин Срби заузели.

Од тог доба Неготин је главно место за цео округ крајински. Године 1839. постављен је за окружног начелника брат Вељков, *Милутин*. Тада је из Зајечара пресељена у Неготин нижа гимназија, а отуда пређе и владика с конзисторијом, који је ту становао до скора, док није премештен понова у Зајечар. —

Неготин је мала, али лепо уређена варош, која чини на човека бољи утисак него неке наше веће вароши. Броји преко 5000 становника. Има велику и угледну зграду за гимназију; има две цркве: стару и нову; прва је грађена 1803. г., а нова 1872., и она долази у ред најлепших цркава у Србији.

Положај је Неготина врло неподесан. Он је за десетину километара удаљен и од Дунава и од Тимока, и као трговачко место, важно за извоз хране и вина,

он би на тим рекама могао бити много напреднији. Налази се у равници, у којој с југо-западне стране има велики рит, шкодљив по здравље становника. Његов положај као утврђеног места могао је негда имати важности, кад је требало давати отпор испадима турским из Видина, а кад су после ослобођења настале редовније прилике, одмах се увидела неподесност његовог положаја као трговачког места, па се говорило о исељавању његовом тамо, где је Радујевац или Прахово. Положај Радујевца на ушћу Тимока, а још боље, положај Прахова на узвишеној заравни, која доминира Дунавом, била би много подеснија места за оснивање веће трговачке вароши на граници Бугарске и у суседству Румуније. Ну доцније се од тог пресељавања одустало. —

У источном крају Неготина находи се оно место, на коме је Вељко јуначки пао, бранећи Неготин и Крајину. До последњих дана беше то место невиђено, незнано, обрасло коровом. Још 1876. писао је г. М. Ђ. Милићевић о њему овако:

„Доиста се човек и чудити и стидети мора кад види да Неготинци, који су потрошили до сада доста и ревности и новаца да докажу потребу да Неготин остане средина Крајини, да ти, велимо, Неготинци, не хтедоше скупити неколике десетине дуката, да бар оно место ограде, да на њему поставе какав год камени белег за знак онога историјскога догађаја, који се ту извршио за Србију у тренутку, кад је на двоје прекинути Вељко викнуо: „Држ —“. Докле год расте коров око тога светога места, и докле на њему пландују говеда, дотле још ни Неготин ни Крајина нису доказали, да су заслужили да Вељко „главу даје а Крајину не даје“....

Овај патриотски прекор г. Милићевића имао је утицаја. Јер место, на коме је Вељко пао, није више напуштено: захвални сени великог браниоца Крајине, неготински му грађани подигоше мермерни споменик, зарад чијег смо откривања и дошли у Неготин да га прославимо.

* * *

Ко је био Вељко?....

Зар бисмо могли поћи на ову велику светковину, на прославу његовог славног имена, а да се не сетимо живота и делâ његових? Зар бисмо могли данас, после 80 година од кад је храбри Вељко пао, поћи да светкујемо споменик његове славе и величине, споменик поноса народа српског, а да се не опоменемо онога, што чини ту славу, што чини тај понос?....

Хајдук-Вељко.

Морамо се сетити живота и делâ Вељкових.

Вељко се родио у Црној Реци, у селу Леновцима, око 1780. год. Као дечак, био је чобанин у имућна оца, Петра. За тим је служио, опет као чобанин, код некаква Турчина у Видину, одакле је дошао у Пожаревац у службу код турског заповедника, као кувар.

Године 1803. одбегне у хајдуке Станоју Главашу. Од тог доба познат је као *Хајдук Вељко.*

У устанку на Дахије, 1804., Вељко је био најпре с Главашем, а после пријђе старешини смедеревске нахије Ђуши Вулићевићу. По смрти Ђушиној остао је код брата Ђушиног Вујице. Тада је био већ *буљубаша*, и имао је нешто својих момака.

Почетком 1807. добио је дозволу да пође у Криви Вир, да побуни Црну Реку и да је отме од Турака. Очистивши је од Турака, боравио је у Бањи као *старешина* црноречке нахије. Тада је Вељко већ изашао на глас као велики јунак; а момци су му били верни и јако га волели.

После пропасти на Каменици, 1809., опколе га Турци у Бањи с великом војском. Одатле се избавио, пробијајући се јуначки кроз Турке; борио се за тим на Морави, чинећи Турцима велике штете.

Године 1810. пређе с момцима у Пореч, Миленку. А кад једно одељење руске војске дође у Крајину, отишао је тамо и војевао с Русима око Дунава и Тимока. За велику храброст добио је од рускога цара златну медаљу. Пред јесен те године водио је руску војску на Варварин, где је рањен у леву руку.

Почетком 1811. био је опет старешина у Бањи, а затим је у лето, као *војвода*, премештен у Неготин. Његове јуначке борбе око Неготина увећаше му и дотле велику славу његову.

Бранећи храбро Неготин од Турака, погинуо је 20. Јула 1813. — —

Ето, то су најважнији догађаји из живота Вељкова.

Али, то беху само проста ређања појединих догађаја, само голе цифре и имена, која сама собом врло мало казују. Она нису у стању да нам покажу праву слику Вељкову, његове карактерне особине, његову ненадмашну храброст — оно, што Вељка чини Вељком, што му је придобило славу, што га је уздигло у ред највећих јунака и великана српске историје. Она нам ни приближно не одговарају на питање: Ко је био Вељко?....

Поређаћемо неколико слика из живота Вељкова, које ће нам о њему много више причати него они догађаји и године, које помињасмо.*)

Карактерне црте из живота и рада Вељкова мало су коме непознате. Свак зна по што год да прича о Хајдук Вељку, а многи су могли и читати што шта написанога из живота његова. Па ипак, о Вељку се не може довољно написати и напричати. Слике из његовога живота, његовога патриотизма и јунаштва, биће за Србина навек нове и примамљиве; навек ће бити кадре·

---

*) Види биографију Хајдук Вељка у „Поменику“ г. М. Ђ. Милићевића.

да у грудима Србиновим произведу силно одушевљење, па ма се колико често слушале; навек ће бити довољно свеже да подстичу огањ патриотског пожртвовања за добро отаџбине наше, да буду школа омладине српске, која ће гајити врлине и неговати родољубе и карактере!..

*

Вељко је још од детињства био смеоне, живе и несташне природе. Његов отац Петар беше, напротив, врло миран и богат човек, нарочито стоком. Турци су често долазили на њихову бачију, те јели, пили и односили: сир, масло и млеко.

Вељко је чувао стоку с чобанима, и они га, као најхрабријега, изберу за свога „чобанбашу“.

Једном, кад су Турци дошли на бачију, договори се с чобанима да их нападну. И, кад су се Турци враћали, помлате их. Тако се сви докопају оружја.

То је први Вељков сукоб с Турцима; то је слика његовога дечаштва. —

Несташна природа његова и доцније често избија на видик.

Као младић, момак, Вељко је био леп и допадљив. Танка и висока струка, смеђе косе, малих и танких бркова, дугуљастих сувих образа и подугачка, малко покучаста носа. Глас му је био крупан; носио се лепо. Целом спољашношћу својом придобивао је срца женскиња.

Прича се, да је Вељко у Пожаревцу, као млад и угледан момак, био по вољи харему свога господара, код кога је као кувар служио Али, како у харем није могао никако ући, дрско се одлучи, те једном из кујне седне сâм у онај долап, којим се, обртањем на вртешку, додаје јело унутра; те се тако обрете у харему поред свих затвора на вратима.

Та дрскост Вељкова није могла дуго остати тајна за Турчина. И Вељко, да би избегао казни, одбегне у *хајдуке*.

*

Смелост и одважност своју Вељко је одмах, у хајдуковању, показао у великој мери. С тога га је Главаш јако заволео, а с тога су га много ценили и војводе Ђуша и Вујица Вуличевић, код којих је доцније био *буљубаша*.

Пошто су Срби заузели Београд, на чијим се шанчевима и Вељко јуначки борио, замоли Карађорђа и Савет да му допусте, да побуни Црну Реку, у којој су још господарили Турци, тражећи за то само један *барјак*. Најпре су га од тога одвраћали, а кад досади, рећи ће Младен, председник Савета:

— Хајде, баш кад је толико навалио, да га пошљемо; па ако да Бог те што отме, добро; — распространићемо земљу нашу; ако ли погине и пропадне, ми му нисмо криви, видиш да неће да мирује, него ће отићи и без допуштења."

Тако Вељка пусте у Црну Реку, давши му нешто оружја и џебхне И Вељко је оправдао то поверење боље, него можда ма ко други. Са мало људи, он је показао шта може да учини велика одважност и присебитост; показао је, колико он вреди као самосталан војсковођа.

У Раваници скупи око барјака до 100 момака добровољаца. С њима пређе у Црну Реку.

Прву је битку имао с Турцима у Подгорцу, под Малиником, где је турскога бега жива ухватио у кули и задобио доста блага и џебане. Ту је задобио и хата, „Кушљу", од којега се за живота није растајао. Један део новца поделио је момцима својим, а други послао у Београд, Савету.

Кад је његов „бимбаша" (Вељко је већ, у својој маленој војсци, наименовао био бимбаше, буљубаше и барјактаре) донео новац у Београд, чуђаху се саветници, кад пре стече своје бимбаше кад је он тек само буљубаша; и један од њих упита момка:

— Ко си ти?

— Ја сам бимбаша господара Вељка.

— Кад си ти бимбаша, а шта је Вељко?

— Он је *господар*.

И ако саветницима то не беше по вољи, ућуташе и захвалише Вељку. —

После подгорачке борбе многи се Турци разбегоше из Црне Реке. Једна турска потера спремила се да нападне нањ. Дознавши то, Вељко искупи момке, па им рече:

— Турци се спремају да дођу сутра к нама на ручак; место да им готовимо *сутра* ручак, хајдемо те *вечерас* ми њима на вечеру.

То вече, у неко доба ноћи, кад се нико није надао, груне Вељко на Турке таком брзином и јунаштвом, да су се Турци куд који разбегли, боси и гологлави.—

Својим изненадним нападима Вељко је задавао велики страх Турцима, а својим момцима улио је тиме више храбрости.

Момци су га јако заволели са његовог справедљивог и братског понашања, и са велике издашности, јер је њима делио све што би од Турака задобио; а са великог јунаштва његовог обожаваху га.

Пошто је растерао Турке из Црне Реке, утврдио је шанчевима Вражогрнце, Зајечар, Грљан и Сумраковце.

Њих је посео својим момцима. Над бимбашама и буљубашама поставио је старешине: свога брата *Милутина* и познатог *Хаџи-Николу*, који је био вичан у грађењу шанчева.

Као старешина над ослобођеном Црном Реком, Вељко је понајвише боравио у Соко-Бањи.

*

Слава Вељковог јунаштва брзо се пронела.

Сву славу своју стекао је он само својим великим пожртвовањем и патриотизмом, својом необичном смелошћу и лавовским срцем, и—поуздањем у себе самога.

Много је интересних прича, које то потврђују, и које лепо илуструју начин његовога ратовања.

Кад би хтео да јуриша на Турке, поставио би момке у ред, па би викнуо:

— Оца му његовог, ко прође мимо мене, а и оном ко остане!

И тада би халакнуо на Турке. Таквом нападу, који је обично био праћен узвиком: „Беж'те Турци ето Вељка!" — Турци су готово навек сами крчили пут.

Турцима је Вељко био задао такав страх, да је један, који је био у борби против њега, причао:

— Кад се само чује у војсци „Вељко!" — онда се свак, ма да је на са̑т даљине, тек пипа око врата, да ли га већ није он мазнуо сабљом својом. Мислило се у турској војсци, да је Вељко бржи од сваке брзине на земљи!...

После пропасти на Каменици, Турци су сишли десном обалом Мораве чак до Дунава. Ту, на обали код села Петке, спроћу „Острова", беху разапели шаторе. Једнога дана ходао је Вељко по острву с аустриским официрима и разговарао.

— Видите ли, рече он, оне турске шаторе! Чекајте до мало час шта ће од њих бити!

Затим се опрости с господом, седне у чамац, па се извезе код Кулича на леву обалу Мораве. Ту узме једну чету својих момака, пређе Мораву испод Дубравице, и јурне у Турке као вихор; испресеца конопце од шатора и построваљује их; кога Турчина где стигне, тога ту и премлати; и док су се Турци од чуда разабрали, дотле их је доста мртвих лежало по пољани, а Вељко се кикотом удаљавао преко Мораве к браћи својој!...

О борбама његовим у Крајини, дуж Дунава и Тимока, чуда се причају.

У једном од бојева на Прахову, веле, да је, залетајући се у Турке и излетајући жив и здрав, истресивао после танад из својих хаљина.

Танасију Чарапићу, брату Васином, допадне се таква јуначка одважност, па науми да и са̑м улети тако у Турке. Ну Вељко му рече:

првих дана Септембра те године Турци су прогнани преко Тимока. Тада је Вељко заузео Неготин и утврдио га новим шанчевима. Ну он је тада још био црноречки војвода, а тек у лето 1811. премештен је у Неготин за крајинског војводу на место Мише Карапанџића, који је те године умро.

Од 1812. до 1813. године у Неготину је био магистрат за Крајинску Нахију. У њему је боравио војвода Хајдук Вељко са 2000 момака и 10 топова. Ну све до 1813., Турци су често нападали на Неготин, и око њега било је доста крвавих сукоба. Вељкова јуначна одбрана Неготина стекла му је огромну славу, којој се потомство диви и која га ставља у ред првих јунака; а Вељково име остаде Неготину да се њиме дичи и поноси.

Вељко је боравио у градићу. Понајчешће је седео и пушио на кули, одакле је могао догледати поље неготинско и мотрити на кретања Турака. Та је кула била од више спратова, а на врху је имала отворен трем на стубовима; звали су је „*Баба-Финка*“.

Кад је Вељко погинуо и Турци заузели Неготин, порушили су град, а Баба-Финка, изрешетана ђулетима, стајала је још дуго после тога. Око градића био је тврд палисад, који се одржао све до 1833., кад су Неготин Срби заузели.

Од тог доба Неготин је главно место за цео округ крајински. Године 1839. постављен је за окружног начелника брат Вељков, *Милутин*. Тада је из Зајечара пресељена у Неготин нижа гимназија, а отуда пређе и владика с конзисторијом, који је ту становао до скора, док није премештен понова у Зајечар. —

Неготин је мала, али лепо уређена варош, која чини на човека бољи утисак него неке наше веће вароши. Броји преко 5000 становника. Има велику и угледну зграду за гимназију; има две цркве: стару и нову; прва је грађена 1803. г., а нова 1872., и она долази у ред најлепших цркава у Србији.

Положај је Неготина врло неподесан. Он је за десетину километара удаљен и од Дунава и од Тимока, и као трговачко место, важно за извоз хране и вина,

он би на тим рекама могао бити много напреднији. Налази се у равници, у којој с југо-западне стране има велики рит, шкодљив по здравље становника. Његов положај као утврђеног места могао је негда имати важности, кад је требало давати отпор испадима турским из Видина, а кад су после ослобођења настале редовније прилике, одмах се увидела неподесност његовог положаја као трговачког места, па се говорило о исељавању његовом тамо, где је Радујевац или Прахово. Положај Радујевца на ушћу Тимока, а још боље, положај Прахова на узвишеној заравни, која доминира Дунавом, била би много подеснија места за оснивање веће трговачке вароши на граници Бугарске и у суседству Румуније. Ну доцније се од тог пресељавања одустало. —

У источном крају Неготина налази се оно место, на коме је Вељко јуначки пао, бранећи Неготин и Крајину. До последњих дана беше то место невиђено, незнано, обрасло коровом. Још 1876. писао је г. М. Ђ. Милићевић о њему овако:

„Доиста се човек и чудити и стидети мора кад види да Неготинци, који су потрошили до сада доста и ревности и новаца да докажу потребу да Неготин остане средина Крајини, да ти, велимо, Неготинци, не хтедоше скупити неколике десетине дуката, да бар оно место ограде, да на њему поставе какав год камени белег за знак онога историјскога догађаја, који се ту извршио за Србију у тренутку, кад је на двоје прекинути Вељко викнуо: „Држ —“. Докле год расте коров око тога светога места, и докле на њему пландују говеда, дотле још ни Неготин ни Крајина нису доказали, да су заслужили да Вељко „главу даје а Крајину не даје“....

Овај патриотски прекор г. Милићевића имао је утицаја. Јер место, на коме је Вељко пао, није више напуштено: захвални сени великог браниоца Крајине, неготински му грађани подигоше мермерни споменик, зарад чијег смо откривања и дошли у Неготин да га прославимо.

* * *

Ко је био Вељко?....

Зар бисмо могли поћи на ову велику светковину, на прославу његовог славног имена, а да се не сетимо живота и делâ његових? Зар бисмо могли данас, после 80 година од кад је храбри Вељко пао, поћи да светкујемо споменик његове славе и величине, споменик поноса народа српског, а да се не опоменемо онога, што чини ту славу, што чини тај понос?....

Хајдук-Вељко.

Морамо се сетити живота и делâ Вељкових.

Вељко се родио у Црној Реци, у селу Леновцима, око 1780. год. Као дечак, био је чобанин у имућна оца, Петра. За тим је служио, опет као чобанин, код некаква Турчина у Видину, одакле је дошао у Пожаревац у службу код турског заповедника, као кувар.

Године 1803. одбегне у хајдуке Станоју Главашу. Од тог доба познат је као *Хајдук Вељко.*

У устанку на Дахије, 1804., Вељко је био најпре с Главашем, а после пријеђе старешини смедеревске нахије Ђуши Вулићевићу. По смрти Ђушиној остао је код брата Ђушиног Вујице. Тада је био већ *буљубаша*, и имао је нешто својих момака.

Почетком 1807. добио је дозволу да пође у Криви Вир, да побуни Црну Реку и да је отме од Турака. Очистивши је од Турака, боравио је у Бањи као *старешина* црноречке нахије. Тада је Вељко већ изашао на глас као велики јунак; а момци су му били верни и јако га волели.

После пропасти на Каменици, 1809., опколе га Турци у Бањи с великом војском. Одатле се избавио, пробијајући се јуначки кроз Турке; борио се за тим на Морави, чинећи Турцима велике штете.

Године 1810. пређе с момцима у Пореч, Миленку. А кад једно одељење руске војске дође у Крајину, отишао је тамо и војевао с Русима око Дунава и Тимока. За велику храброст добио је од рускога цара златну медаљу. Пред јесен те године водио је руску војску на Варварин, где је рањен у леву руку.

Почетком 1811. био је опет старешина у Бањи, а затим је у лето, као *војвода*, премештен у Неготин. Његове јуначке борбе око Неготина увећаше му и дотле велику славу његову.

Бранећи храбро Неготин од Турака, погинуо је 20. Јула 1813. — —

Ето, то су најважнији догађаји из живота Вељкова.

Али, то беху само проста ређања појединих догађаја, само голе цифре и имена, која сама собом врло мало казују. Она нису у стању да нам покажу праву слику Вељкову, његове карактерне особине, његову ненадмашну храброст — оно, што Вељка чини Вељком, што му је придобило славу, што га је уздигло у ред највећих јунака и великана српске историје. Она нам ни приближно не одговарају на питање: Ко је био Вељко?....

Поређаћемо неколико слика из живота Вељкова, које ће нам о њему много више причати него они догађаји и године, које помињасмо.*)

Карактерне црте из живота и рада Вељкова мало су коме непознате. Свак зна по што год да прича о Хајдук Вељку, а многи су могли и читати што шта написанога из живота његова. Па ипак, о Вељку се не може довољно написати и напричати. Слике из његовога живота, његовога патриотизма и јунаштва, биће за Србина навек нове и примамљиве; навек ће бити кадре-

*) Види биографију Хајдук Вељка у „Поменику“ г. М. Ђ. Милићевића.

да у грудима Србиновим произведу силно одушевљење, па ма се колико често слушале; навек ће бити довољно свеже да подстичу огањ патриотског пожртвовања за добро отаџбине наше, да буду школа омладине српске, која ће гајити врлине и неговати родољубе и карактере!..

*

Вељко је још од детињства био смеоне, живе и несташне природе. Његов отац Петар беше, напротив, врло миран и богат човек, нарочито стоком. Турци су често долазили на њихову бачију, те јели, пили и односили: сир, масло и млеко.

Вељко је чувао стоку с чобанима, и они га, као најхрабријега, изберу за свога „чобанбашу".

Једном, кад су Турци дошли на бачију, договори се с чобанима да их нападну. И, кад су се Турци враћали, помлате их. Тако се сви докопају оружја.

То је први Вељков сукоб с Турцима; то је слика његовога дечаштва. —

Несташна природа његова и доцније често избија на видик.

Као младић, момак, Вељко је био леп и допадљив. Танка и висока струка, смеђе косе, малих и танких бркова, дугуљастих сувих образа и подугачка, малко покучаста носа. Глас му је био крупан; носио се лепо. Целом спољашношћу својом придобивао је срца женскиња.

Прича се, да је Вељко у Пожаревцу, као млад и угледан момак, био по вољи харему свога господара, код кога је као кувар служио Али, како у харем није могао никако ући, дрско се одлучи, те једном из кујне седне сâм у онај долап, којим се, обртањем на вртешку, додаје јело унутра; те се тако обрете у харему поред свих затвора на вратима.

Та дрскост Вељкова није могла дуго остати тајна за Турчина. И Вељко, да би избегао казни, одбегне у *хајдуке*.

*

Смелост и одважност своју Вељко је одмах, у хајдуковању, показао у великој мери. С тога га је Главаш јако заволео, а с тога су га много ценили и војводе Ђуша и Вујица Вуличевић, код којих је доцније био *буљубаша*.

Пошто су Срби заузели Београд, на чијим се шанчевима и Вељко јуначки борио, замоли Карађорђа и Савет да му допусте, да побуни Црну Реку, у којој су још господарили Турци, тражећи за то само један *барјак*. Најпре су га од тога одвраћали, а кад досади, рећи ће Младен, председник Савета:

— Хајде, баш кад је толико навалио, да га пошљемо; па ако да Бог те што отме, добро; — распространићемо земљу нашу; ако ли погине и пропадне, ми му нисмо криви, видиш да неће да мирује, него ће отићи и без допуштења."

Тако Вељка пусте у Црну Реку, давши му нешто оружја и џебане И Вељко је оправдао то поверење боље, него можда ма ко други. Са мало људи, он је показао шта може да учини велика одважност и присебитост; показао је, колико он вреди као самосталан војсковођа.

У Раваници скупи око барјака до 100 момака добровољаца. С њима пређе у Црну Реку.

Прву је битку имао с Турцима у Подгорцу, под Малиником, где је турскога бега жива ухватио у кули и задобио доста блага и џебане. Ту је задобио и хата, „Кушљу", од којега се за живота није растајао. Један део новца поделио је момцима својим, а други послао у Београд, Савету.

Кад је његов „бимбаша" (Вељко је већ, у својој маленој војсци, наименовао био бимбаше, буљубаше и барјактаре) донео новац у Београд, чуђаху се саветници, кад пре стече своје бимбаше кад је он тек само буљубаша; и један од њих упита момка:

— Ко си ти?

— Ја сам бимбаша господара Вељка.

— Кад си ти бимбаша, а шта је Вељко?

— Он је *господар.*

И ако саветницима то не беше по вољи, ућуташе и захвалише Вељку. —

После подгорачке борбе многи се Турци разбегоше из Црне Реке. Једна турска потера спремила се да нападне нањ. Дознавши то, Вељко искупи момке, па им рече:

— Турци се спремају да дођу сутра к нама на ручак; место да им готовимо *сутра* ручак, хајдемо те *вечерас* ми њима на вечеру.

То вече, у неко доба ноћи, кад се нико није надао, груне Вељко на Турке таком брзином и јунаштвом, да су се Турци куд који разбегли, боси и гологлави.—

Својим изненадним нападима Вељко је задавао велики страх Турцима, а својим момцима улио је тиме више храбрости.

Момци су га јако заволели са његовог справедљивог и братског понашања, и са велике издашности, јер је њима делио све што би од Турака задобио; а са великог јунаштва његовог обожаваху га.

Пошто је растерао Турке из Црне Реке, утврдио је шанчевима Вражогрнце, Зајечар, Грљан и Сумраковце.

Њих је посео својим момцима. Над бимбашама и буљубашама поставио је старешине: свога брата *Милутина* и познатог *Хаџи-Николу*, који је био вичан у грађењу шанчева.

Као старешина над ослобођеном Црном Реком, Вељко је понајвише боравио у Соко-Бањи.

*

Слава Вељковог јунаштва брзо се пронела.

Сву славу своју стекао је он само својим великим пожртвовањем и патриотизмом, својом необичном смелошћу и лавовским срцем, и—поуздањем у себе самога.

Много је интересних прича, које то потврђују, и које лепо илуструју начин његовога ратовања.

Кад би хтео да јуриша на Турке, поставио би момке у ред, па би викнуо:

— Оца му његовог, ко прође мимо мене, а и оном ко остане!

И тада би халакнуо на Турке. Таквом нападу, који је обично био праћен узвиком: „Беж'те Турци ето Вељка!" — Турци су готово навек сами крчили пут.

Турцима је Вељко био задао такав страх, да је један, који је био у борби против њега, причао:

— Кад се само чује у војсци „Вељко!" — онда се свак, ма да је на са̑т даљине, тек пипа око врата, да ли га већ није он мазнуо сабљом својом. Мислило се у турској војсци, да је Вељко бржи од сваке брзине на земљи!...

После пропасти на Каменици, Турци су сишли десном обалом Мораве чак до Дунава. Ту, на обали код села Петке, спроћу „Острова", беху разапели шаторе. Једнога дана ходао је Вељко по острву с аустриским официрима и разговарао.

— Видите ли, рече он, оне турске шаторе! Чекајте до мало час шта ће од њих бити!

Затим се опрости с господом, седне у чамац, па се извезе код Кулича на леву обалу Мораве. Ту узме једну чету својих момака, пређе Мораву испод Дубравице, и јурне у Турке као вихор; испресеца конопце од шатора и построваљује их; кога Турчина где стигне, тога ту и премлати; и док су се Турци од чуда разабрали, дотле их је доста мртвих лежало по пољани, а Вељко се кикотом удаљавао преко Мораве к браћи својој!...

О борбама његовим у Крајини, дуж Дунава и Тимока, чуда се причају.

У једном од бојева на Прахову, веле, да је, залетајући се у Турке и излетајући жив и здрав, истресивао после танад из својих хаљина.

Танасију Чарапићу, брату Васином, допадне се таква јуначка одважност, па науми да и са̑м улети тако у Турке. Ну Вељко му рече:

— Не мож', побратиме, ти као ја.

— Ако не могу издрети, могу погинути, — рекне он срдито и пусти хата у Турке; али одиста и не изађе жив. Иза једне међе опале Турци нањ и убију га. —

У лето, 1810. борећи се с Турцима, задобије Вељко врло лепу сабљу, оковану сребром и златом, и искићену камењем. Њу пошље на дар главном команданту руске војске, грофу Каменскоме. Ну он му је врати натраг, изговарајући се, да он није вредан такву сабљу носити, него *нека је носи онај јунак, који је од Турака и задобио;* и пошље му 200 дуката, које Вељко подели момцима. —

*

Вељкова слава била је многима трн у оку.

Многи су завидели, а многи га и мржаху, нарочито оне војводице и кнежићи, који своје положаје добише или много мањим заслугама и мањим јунаштвом него он, или новцем и обманама.

Године 1810. у Београду, на скупштини, оптуже Вељка за зулуме његове и његових момака. Савет га осуди на затвор у кулу, а он увече искупи своје момке, па им рече:

— Браћо, ја сам мислио, мене зову у Београд да ме питају, колико сам ранâ летос претрпио, колико ми је момака погинуло, колико ли сакатих остало, колико ми је кумбара више главе пукло, и колико је коња подамном пало, и имам ли чим момцима хајлук издати; а они ме питају: колико сам девојака пољубио; па сутра хоће да ме затворе у кулу; него бежите да бежимо одавде.

И те ноћи Вељко побегне с момцима из Београда. Кад су се у Смедереву зауставили да одморе коње, рече:

— Довде сам бежао, а одавде ћу полако; а ко је рад бити се и мрети, нека иде за мном.

Тада је отишао у Пореч, војводи Миленку, који га је једва дочекао. — —

О скупштини 1811. Вељко је опет био у Београду. Тада се беше распламтила свађа између Миленка и Добрњца с једне, а Карађорђа и Младена с друге стране.

Карађорђе се бојао да Вељко не помогне његове противнике, па га намисли уклонити из Београда. Буде начињено лажно писмо, па дато у Гроцкој на пошту. У писму се јавља, да су, божем, Турци ударили на Бању. Карађорђе га зовне и рекне му:

— Вељко, сине, трчи!

А он одмах одлети к Бањи, да је брани од Турака, а она двојица остану без његове помоћи. —

У лето, 1811., на поновљене тужбе против њега, буде премештен из Бање у Неготин, на место војводе Мише Карапанџића.*)

Срдећи се на војводице, које се с њиме ни упоређивати не могу, а имају име, важност и част као и он, — говорио је:

— Да Бог да, да се Срби не умире с Турцима док сам год ја у животу; јер како Турци ударе, одмах мене стану мало више одликовати од ових кокошара; а да се умире с Турцима, онда би ми и жене судиле. Кад пак ја умрем, да им Бог да мир, па никад више рата да немају. —

Кнез Милош говорио је за Вељка:

— Море, кад је мир, Вељка да затвориш у онај кавез, у ком се носе по свету тигрови и лавови, он би се истргао, и учинио што безредно; а кад је рат, само га пусти, па не бери бригу за њега!...

*

Вељкова немирна природа огледа се нарочито у односу ка женскињу.

---

*) „Труди ваши за отечество поднети, и истинная храброст ваша против непријателя на разним мѣстима оказаная, обратила е наше вниманіе на вас и въ знак вашега одличія и вознагражденія потверждавамо именно вас *войводом* нахіе неготинске....“ Из акта, којим га Карађорђе поставља за војводу неготинског.

Тужбе, које су нањ често стизале Савету, тицале су се понајвише његових зулума и насиља у том погледу. Као муж, био је према женама својим несталан — неверан. Ну та се карактеристика виђа и код многих других славних ратника.

Вељко се два пут женио. Он је, управо, имао *две* жене.

Први пут се оженио као хајдук Главашев, удовицом *Маријом*, неком рођаком Главашевом, код које је преко зиме био у јатацима. С њоме је најпре лепо живео, а после се заваде, што није хтела да му служи момке.

— То су моја браћа; с њима сам ја добио част и славу, и све што имам; за то их мораш служити као и мене; ако ли не ћеш, ја ћу те отерати, па узети другу жену!

— Док је жив Карађорђе и мој брат Станоје, не ћеш ти мене отерати, — одговори она.

Тамо њој матер и са Станојем, викне Ваљко, — а Карађорђе нека суди и заповеда својој жени; ти пак видећеш смем ли или не смем!...

Марија је после дошла у Београд, где се и настанила. —

По други пут се Вељко женио кад је отишао у Пореч, код Миленка. Ту му се допадне лепа девојчица *Стана*, која је из Сикола дошла била војводи да се жали на добровољце, који похараше село и однеше њене дарове и хаљине. Најпре је узме да му служи, а после се њоме и ожени, добивши за то допуст од владике.

Кад Марија за то дозна, стане се спремати да дође у Пореч; али јој он поприпрети да ће је бацити у Дунав. Њој доцније поклони кућу и неко имање у Јагодини, где је после и живела. Вељко се који пут и к њој навраћао, и из тог доба имао с њоме и дете. Са Станом није имао деце.

Чучук-Стана или *Дилбер-Стана*, како су је звали, била је веома лепа и врло милостивога срца. Она је Вељку била не само верна жена, већ и добар и одважан ратни друг. С њиме је често бивала и у бојевима; отуда је имала три ране од куршума и једну од ножа. —

После Вељкове смрти, у збегу код Панчева, нађу се Стана и Марија, и Марија цикне на Стану:

— Камо, к...., мој муж? Ти си ми мужа појела!

— Иди, друго, с милим Богом, немој ми стајати на јаде: док је био жив, био је и мој и твој, а сад га нема ни мени ни теби!...

Стану је у Бечкереку просио један богат трговац, ну она не хте поћи, говорећи:

— Ја сам била за јунаком, и ако се још који пут узудајем, опет ћу отићи само за јунака!

И одржала је реч. Удала се за Капетана Ђорђа — Јоргаћа, Вељкова ратна друга, који је доцније био један од најважнијих чланова грчке хетерије.

*

Кад је Вељко као војвода дошао у Неготин, није имао никаква богаства, сем добрих коња и господскога одела и оружја; јер све што је у војсци и у борбама задобивао, делио је са својима. Он беше жудан јуначке славе а не блага и богаства.

У ратовању је, истина, био врло лаком на плен, али иначе зањ није марио, него га је поклањао другима. Он је јавно говорио:

— Кад у мене има, коме год треба нека дође да му дам; али кад у мене нестане, ја ћу отети у кога год знам да има.

Године 1812. закупи скеле и ђумруке на оном крају, те се врло обогати. Ну и тај добитак подели са својим бимбашама и буљубашама. —

Кад се 1813. отвори поново рат с Турцима, који нагрну нањ с великом војском, испрати Стану с осталим женама и децом у Пореч. Један пријатељ, видевши му по соби разне сребрне наките коњске и друге скупоцености, запита га, зашто и то није послао у Пореч. А он одговори:

— Нека жене носе и чувају своје кошуље и чарапе, и платно, и пређу, и плетиво, а ово су ствари

јуначке, које сам ја на сабљу добио, и сад сабљом ваља и да чувам; а који то није кадар сабљом чувати и бранити, није га вредан ни имати. Срамота би било да Турци дођу у моју кућу па, код толике славе и имена мога, ништа у њој да не нађу!...

*

И ако је Вељко рођен у Црној Реци; и ако је његово име, и слава његова, одатле распрострта, са попришта првих ратовања његових, из краја, који је он сâм ослободио од Турака, — ипак је име његово присно везано за Неготин.

У Неготину је Вељко проживео најболе дане свога сјаја и господства; у Неготину, у овом центру лепе и богате Крајине, уживао је — ма и за кратко време — благодети мира и одмора после непрестане и крваве борбе; ту је он „рујно вино пио"; ту му Цигани свирали и песме певали, опевајући његова јунаштва у борбама с Кара-Мустафом, Мула-пашом и другим силницима турским; ту, у неготинској Крајини, увенчана је слава његова новим, сјајним победама; ту је он и погинуо славно, бранећи Неготин до последњег даха свога!....

Неготин је присвојио Вељка, поносећи се славом његовом Али је и Вељко заволео Неготин и Крајину. Њу није хтео напустити ни онда, кад је био уверен да великој сили турској не може одолети:

„Главу дајем, Крајину не дајем!"....

Неготин и Крајина беху срећни да имају браниоца у таквоме јунаку. Турци су често излетали из Видина преко Тимока и нападали на Неготин; ну Неготин је могао бити спокојан, јер га брањаше Вељко. —

У неготинском градићу, на чардаку своје куле — на Баба-Финки, седео је обично Вељко, ту пушио и разгледао поље око Неготина, мотрећи на кретања турска. Његова Чучук-Стана, или снаха му Станојка, двориле би га, служећи вином или ракијом. Дешавало се, да по које топовско ђуле пролети поред Баба-Финке, или и

окрзне по који дирек, на што се чељаде, које га служи, тргне и збуни, а Вељко насмеје и мало прошали.

Докле Вељко тако седи и пије, доле би му у авлији певали свирачи — Цигани. А момци би опремали Кушљу за бој. Кад је већ све готово, устао би на ноге. Стана би му тада пришла, уздигла на леђа и закопчала његове чепкен-рукаве од доламе, и додала би му сабљу, коју би он обесио о врат, па онда лагано пошао низ степенице. И пре него што би узјахао Кушљу, загледао би у колан и узде, и наново потпрашио чанке у кубура.

Појахавши, изишао би на велику капију. Сви би момци јахали за њим, а за свима би ишли Цигани свирајући и певајући. Изишавши из вароши, окренуо би се и махнуо руком Циганима да се врате и склањају, а он се с момцима упућивао право у Турке.

Кад би се на пушкомет примакли непријатељу, сваки би опалио само по пиштољ, па би онда исукали сабље и јурнули као копци међу тице!...

Кад год је тако улетао, Вељко се никад није враћао без турске главе. А пуцњава на град Неготин и на Баба-Финку умукла би за неко време.

И, докле је Вељко био у животу, Неготинци могоше бити безбрижни и уверени, да их ни глава заболети неће. —

*

Настаде крвава 1813. година.

Турци почеше прикупљати велике масе војске да упадну у Србију. Вељко беше први, против кога се окренуше.

И Вељко се спремао да Турке јуначки дочека. Неготин је утврдио јаким шанчевима, а жене и децу испратио у Пореч.

У целој Крајини Вељко је тада имао 3000 војске. Њему су световали да напусти Неготин и да се с војском повуче у планину; ну он не прими савета; надао се да ће добити помоћи и — зазорно му беше уклањати се испред Турака.

Велики бојеви око Неготина почели су у лето, после Петрова дана.

Прву турску војску дочека Вељко код села Буковче и разбије је. Али набрзо удари нањ огромна сила турска, против које се борио неописаном храброшћу. У Вељка је било тек око 400 коњаника и толико пешака, а у Турака око 16.000! Толикој сили није се могло одолети.

Турци се утврде шанчевима око Неготина, па му се стану полако примицати. Још им дође помоћ од Реџепа из Адакала, од влашкога кнеза Караџе, па најпосле стигне и велики везир Рушид-паша. Око Неготина искупи се до 30.000 турске војске!....

Вељко је сваки дан излетао из Неготина у Турке, борећи се јуначки, као лав. Али његова, и тако малена војска, смањивала се с дана у дан: изгинуше му или допадоше рана најбољи јунаци. Неготинске куле беху топовима и кумбарама порушене, и сама Баба-Финка би прорешетана. Нестаде му и џебане, те скупљаше калајна кандила, кашике и калајлије, и растапаше у пушчана зрна; у топове је метао и саме талире, те њима сузбијао јурише турске!....

Вељко је више пута писао Савету за помоћ и џебану, ну она му не би послана на време. Младен, који је на Делиграду имао доста војске, остави га сама његовој срећи и судбини! Веле, да је ту и пакост играла своју улогу! Завидљивост није могла подносити славу Вељкову:

„Хајдук-Вељку свирају Цигани!
Хајдук-Вељко сâм рујно вино пије!
Па нека се сâм и с Турцима бије!...."

Као рањен лав, у срџби својој, Вељко се надао да ће се за ово још моћи разрачунати са саветском господом, која га остављају без помоћи против толике силе турске, па је говорио:

Ако да Бог те преболим ову рану, питаћемо се на зиму како се брани царство!....

Дан-ноћ ходао је по шанчевима, момке слободио, рушевине поправљао. Свако би јутро сâм дошао међу топџије, точио им ракију и соколио их.

Једно јутро, око 20. Јула, изађе на „Мали Шанац“ и стане наређивати неке оправке у њему. Ну, турски га топџија позна, нанишани нањ и погоди кроза сред плећа. Једва је могао рећи само:

— Држ! — и с том половином речи падне мртав на земљу....

Тако погибе Вељко! Тако паде цвет српских јунака, лав над лавовима, одбрана Неготина и Крајине, дика и понос целога Српства!

„Паде Вељко храбри, ал му оста име,
Србин, док је сунца, да се дичи њиме!“

Чим је Вељко пао, војска је одмах, и ако се крило, познала да њега нема! Нико више није имао куражи остати у Неготину! И, пети дан после Вељкове смрти, Срби напусте неготинска утврђења и повуку се у Поречу.

Вељкова Крајина, а набрзо и цела Србија, познадоше, како је тешко бити без Вељка!....

*

Треба ли још питати: ко је био Вељко?

А зар има јунака, о којима би се могло толико рећи, колико може о Вељку? Зар има кога, чије би име било тако велико, толико горостасно, узвишено, недостижно!....

„Хајдук“, о коме је мало вођен рачун; „буљубашица“, кога се отресају и курталисавају; старешина, кога не признају, запостављају и на кога се тужакају; војвода, чијој слави завиде, те би хтели да га нема; јунак, силан и моћан као лав коме нема равна, а кога претпостављени заборављају и не умеју да цене; великан, коме потомство не зна поуздано дан па ни годину рођења, а који је и сувише заслужио да му Србин зна и час кад је угледао свет! — — ето, то је био Вељко!...

Вељко, слава српска, погибе као највећи и најславнији јунак српске историје. Његово име остаде сјајно, много сјајније и веће од имена оних, који за живота беху већи од њега.

„Благо народу, који има да покаже у својој историји такве јунаке и карактере! А још веће благо ономе, који их има у садашњости!“...

Светковина. Откривање Вељковог споменика. Концерат. Излет у Буково. Општински банкет.

Светковина је у Неготину празнована три дана. Први дан, 18. Јули, био је дан свечане жалости: у цркви је приређено подушје Хајдук-Вељку, а цела варош беше у црним заставама; тог смо дана, у ноћ, ми дошли у Неготин. Други је дан намењен откривању споменика и народном весељу; а трећи — у почаст гостима.

Још у расвитак зоре, 19. Јула, пуцњи из топова огласише почетак свечаности.

Освануо беше свечани дан, ведар, светао — онако, као што су светла и сјајна дела јуначкога Вељка!....

Изађох с мојим домаћином у варош. Она сва беше у свечаном руху — сва беше окићена народним тробојкама.

Неготин је још од ране зоре необично оживео. Пространи трг пред црквом и околне улице беху прикрилиле грдне масе варошког и сеоског света. Никад, ваљда, Неготин није видео већу множину света. А све беше у празничком руху, накићено; свакоме се сијаше на лицу радост и одушевљење. Живописне беху по-

једине групе сеоске с њиховим ношивом из разних крајева Крајине, Поречя, Црне Реке, и др. Поред нас Београђана било је ту гостију из целог округа крајинског, за тим црноречког, књажевачког и др. Рачунало се да има до 6000 душа.

Звона с високог торња нове саборнице огласише почетак свечане службе божије у 8 часова.

У цркви је било дупком пуно. У порти и око ње, и још далеко по улицама, пружиле се непрегледне масе света. И ми бејасмо на улици, пред црквом, посматрајући интересно шаренило разноликог света. До нас допираху складни тонови песама, које је у цркви певало Београдско Певачко Друштво, а који се доста јасно разлегаху и ван сводова црквених.

До свршетка службе одосмо у гимназију, те разгледасмо њену нову, велику и лепу зграду. У гимназијској авлији подигнута је позоришна арена за представе београдских глумаца. Они су баш тада имали пробу Драгашевићевог „Хајдук Вељка“; представа тога комада беше заказана за данашње вече. —

Кад се сврши служба Божја, пред црквом се груписа свечани поход, који се крену к месту споменика. Ту беху свештеници у златотканим одеждама, изасланици појединих друштава и корпорација из целе Србије, представници разних срезова и општина, чланови приређивачког одбора, неготински грађани, црквене заставе, редовна војска свију родова оружја, и т. д. Напред је ишла војна музика, а за њом два старца ношаху велику слику Вељкову, уз коју је била прислоњена руска диплома, коју је храбри Вељко добио 1810. године од главног команданта руске војске, грофа Каменског, као и златна медаља за храброст, од рускога цара.

На источном крају вароши, у тако званој „Влашкој Мâли“, у једној, до скора приватној авлији, која је сад откупљена за подизање споменика, беше „Мали Шанац“ — место, где је Вељко, погођен топовским ђулетом, испустио своју јуначку душу. То је место доста мало, ограђено плотом, засађено и мало узвишено. Око њега је неколико кућерака.

Цео се свет згрца у авлију, око споменика, покривеног белим платном. Још од улице једва се могадосмо прогурати у авлију, и заузесмо место у близини некакве од дасака склепане трибине. Она беше одређена за свештенике, и овлаш саграђена, те немогаше ни издржати терет већег броја свештеника и других људи, јер се наскоро даске, на којима се стојало, срозаше на земљу, не учинивши, срећом, никакве несреће.

Свештеници одслужише помен с благодарењем. Београдско Певачко Друштво отпева „Тебе Бога хвалим!...“ Војна музика засвира химну, и плотуни редовне војске проломише ваздух. У том тренутку смаче се платно које је покривало споменик, а пред радозналим народом указа се лепа мраморна пирамида с ликом Вељковим....

„Слава Вељку! Слава јунаку! Слава!...

Узвици одушевљенога народа мешаху се с треском плотуна.

Министар војни, пуковник г. Ђурић, као изасланик Њ. В. Краља и представник Владе, читао је своју беседу. У лепом и патриотском говору своме, г. Ђурић је изнео и верно насликао јуначку душу Вељкову, његов живот, врлине и велике заслуге за отаџбину. Сликао га је као војника, који је, појмећи свој ратни задатак, вршио га с највећим пожртвовањем на част и славу свога народа. Вељко није био војсковођа који води за собом големе војске од много тисућа људи; али је Вељко гром, који удара изненада, и смрви све на што удари. Он не чека непријатеља у тврдим опкопима, да се од њега брани, већ сâм излеће предањ, и први напада. Иницијатива, активност, предузимљивост, то су најодличније особине његове... Беседник позива савременике, да се у врлинама, карактеру и пожртвовању угледају на одважнога претка, на неумрлог Вељка, и опомиње на дужности, које дугујемо народу и отаџбини.... Његов је говор примљен с великим допадањем.

За тим је председник одбора за подизање споменика, г. Јова Станојевић, парох неготински, изјавио захвалност свима гостима, који дођоше с разних и даљних

Споменик Хајдук-Вељков.

крајева да увећају ову свечаност, а нарочито захвалност добротворима приложницима, који су учинили да се споменик могао подићи. Као највеће приложнике поменуо је: општину вароши Неготина, која је дала 2000 динара, и Милана Николића из села Јасенице, који је откупио место где је споменик подигнут, и поклонио га општини на тај циљ.

После тога поједини су изасланици полагали венце на споменик, пропраћајући тај чин краћим патриотским говорима. Најпре је положен венац Њ. Велич. Краља Александра, а за тим венац Краљевских Намесника, украшен орденом таковскога крста с лентом; по том, Владин венац, па венци разних друштава, официра разних команада, многобројних општина из целе Крајине и ван ње, и т. д. Венаца је било врло много — преко стотине. Венци сеоских општина махом су били од природнога цвећа. Веома леп Краљев венац метут је на врх споменика, а остали на подножје.

Од говора, којима су пропраћани венци, поменућемо нарочито одушевљене и патриотске говоре: председника Београдске Општине и председника Београдског Певачког Друштва. Полагање свакога венца пропраћано је са: Живели! Слава!

Још неколико плотуна завршило је ову свечаност. —

Споменик је лепа пирамида од црвеног Кладовског мермера, висока 5 метара. Она је од једноставног камена на квадратном постољу, на коме су натписи са све четири стране. Израђена је по нацрту нашег архитекта г. Илкића, и целокупан јој је изглед елегантан и допадљив. На средини предње—јужне стране пирамидине. према улици, усађено је рељефно попрсје Хајдук-Вељково, изливено у бронзи, у облику медаљона. Вељко је у фесу, с полу-профилом, с онаквим положајем и цртама лица, како се он обично представља по оној слици у Народном Музеју, која је, како веле, рађена по казивању брата Вељкова. Ово попрсје израдио је наш уметник, вајар г. Ђ. Јовановић, а саливено је у Паризу у радионици Монцовој.

На постољу су ови натписи:

На предњој страни је посвета:

„Хајдук Вељку Петровићу, српском војводи рођеном у Леновцу 1780., а славно погинулом на овоме месту 18. Јула 1813. године. Благодарно Српство 1892.“

На источној страни ови стихови Љ. Ненадовића:

„Држите се!“ То си завештао,
Српском роду, кад си славно пао;
Твој нам пример као сунце сјаје,
Држаћемо с' докле једног траје.“

Љ. П. Н.

На западној страни стихови Драгомира Брзака:

„На овом месту пуном свежости,
У дивној лучи рајске светлости,
Озарен сунцем Бога вечности,
Овде! Та овде!! Вељко је пао,
Витешку душу за народ дао!“

Брзак.

А на северној страни:

„Слава свима онима
Који су се трудили за Српство;
А хвала свима онима
Који признају њихове заслуге.“

Љ. П. Н.

Рекоше, да је ово само мањи споменик, којим је требало обележити место на коме је Вељко погинуо, а да ће се Вељку подпћи други, много лепши споменик у вароши, на средини пијаце. За тај споменик одбор је већ отпочео скупљати добровољне прилоге. —

* * *

Подне је било већ превалило, кад од споменика похитасмо на ручак.

У великој, двоспратној гостионици „Београд" не могосмо добити места: и у њој и пред њом беху већ сви столови заузети. Гостионичар нам немилостиво рече да је „све безецовано".

Гладни и забринути одосмо у другу велику гостионицу „Grand Hotel". Ко би се сетио да још јутрос осигура место за ручак? А то је било потребно поред оволике гунгуле. Срећом, у Гранд-Хотелу једва нађосмо места, и то у једном буџаку, иза келнераја.

Дуго је требало, па да с ручком будемо готови. Никад овај гостионичар није могао имати толико гостију колико данас. Послуге беше недовољно тако, да смо морали по пола часа чекати од једног јела до другог. Али морам у похвалу гостионичара и његове куварице рећи, да је ручак био врло добар, а бело крајинско вино изврсно. И још, што је најважније: цене и ручку и вину беху обичне! То је одиста реткост у оваким приликама.

До 3 часа остасмо на ручку, задовољни, проводећи време у ћеретању поред кафе и „Неготинца". Ту смо имали да сачекамо нашег пријатеља С., ну он још не дође од свога домаћина, апотекара Фрицмана, коме је био гост. С тога се ми упутисмо тамо. Калдрма је била усијана од силне жеге.

Улазећи још у авлију, видесмо како је наш пријатељ био срећан у овога домаћина. И авлија с баштом, и кућа, на први поглед одаваху леп и однегован укус домаћинов. Ми се дивљасмо брижљиво уређеној градини, засађеној добро однегованим биљем и цвећем; ту беше доста тропскога биља и лепих егземплара четинара; беше и разноврснога воћа особите врсте. Кривудаве алеје и хладовинасти павитњаци примамљиваху нас к себи. И кућа Фрицманова била је тако исто лепо, укусно и богато намештена; и ми у њој, поред меких фотеља и клавира, поред дебеле хладовине, нађосмо срдачан дочек.

Наш се пријатељ много хвалио великом добротом и предусретљивошћу својих домаћина. Госпођа, родом Неготинка, лепа и елегантна појава—беше одиста врло љубазна. И домаћин, и ако је по рођењу странац, Словенин, природио се у Србији већ толико, да српски мисли и осећа:

његова спољашњост већ изазива симпатије, а понашањем својим веома придобија човека. Њега сви Неготинци знају као „ваљана“ човека, који је угледан и примеран грађанин, који с пуно пожртвовања предусреће и потпомаже сваку корисну установу, и редовно суделује у сваком патриотском предузећу и покрету.

Ту, за столом, поред кафе и десерта, поред чаше изврсна вина крајинскога, поред неколико лепих Мокрањчевих песама, — ми се у кући Фрицмановој задржасмо више од 1 часа. —

Изађосмо у варош, на пијацу.

И пијаца, и улице, беху препуне света, и ако је још трајала велика дневна припека несносног јулскога сунца.

Пред црквом је играло народно коло уз свирање војене музике. Занимљиво је било гледати таласање шаренила, разноликост женског одела сеоског — и српског и влашког. Поред живописне ношње крајинских женскиња, поред веома шарених, шљокама окићених платнених кошуља, поред кратких вунених сукања и двојних кецеља — спреда и остраг, поред везених пешкира око главе и шарених марама опуштених низ леђа, поред девојачких плетеница, фесова, „рачипа“ и „кајица“, — било је ту доста црноречких трвеља и зубуна, као и шумадиских јелека, шамија и коњга....

Полазећи кроз гомиле света, сретасмо се с познаницима из Зајечара, Књажевца и других места. С киме смо се год видели од наших познаника из Београда, свак се хвалио гостољубљем Неготинаца и својих домаћина, свак се хвалио чашћењем и изврсним „неготинцем“, што га „у веку није пио таквога“...

Узгред добисмо и неке стихове, што их је за ову прилику спевао неки Лазичић, неготински „песник“! Стихови беху, просто, красни! Његов песнички жар, полет мисли̑, описи и сликања, па тек метрум стихова и њихови сликови — не зна човек шта је „виспреније“ и — комичније! Сећам се само два стиха из описа множине народа и гостију, који су дошли на светковину:

„Дружства многа, певачкога хора,
Провести се уз весел разговора"...

Али је најславнији у описивању откривања Вељкова споменика:

„Свештенство му памјат одпојава
А одбор певачки химном се одзива"...

Штета, што немам при руци тај Лазичићев спев, да из њега извадим још које такво зрно бисера, каквих је у њему и сувише!...

У овој галами угледасмо и нашег академика и познатог песника „Абердара", г. Кујунџића, у парадној униформи мајорској, с перјаницом и лентом, с лакованим чизмама и корбачем. За њим је ишао и његов „ађутант". Његово достојанствено држање изазивало је општу пажњу. И г. Кујунџић је похитао да опева славу Вељкову, да укаже своје песничко и академско признање имена и части овога великана. Његова је песма и штампана у једном од београдских дневних листова; али је штета, што је нашем композитору тек доцкан стигла, те је не могаде приредити за ову прилику. Међу тим, г. Кујунџић се постарао, те је она отштампана на финој хартији и раздавана народу у Неготину. —

Пред гостионицом, у којој смо ручали, застасмо повећу гомилу наших певача и глумаца у великој и живој расправи. Председник певачкога друштва и интендант позоришни енергично се објашњаваху. Дознадосмо, да је спор око тога: чије ће бити данашње вече, — или ћемо слушати концерат певачки, или гледати позоришну представу. Обоје, није могло бити; јер певачко друштво не имађаше другога места за свој концерат, до позоришне арене. Истина, представа је већ заказана, и интенданту позоришном требало је нарочито ово вече за покривање својих дефицита, јер се знало да ће вечерас бити велика посета. Али, певачи доказиваху да они имају прече право на ово вече, потврђујући то преговорима, који су још из Београда вођени с главним приређивачким одбором неготинским, као и својом потребом за покривањем трошкова учињених на овом путу. Најпосле,

уз припомоћ чланова неготинског одбора, ова распра би расправљена у корист певачкога *концерта*, а представе се одгодише за сутра пре и после подне.

У вече је варош била сва лепо осветљена.

Још пре 8 часова бејасмо у нашој гостионици, хитајући с вечером, како се не би одоцнили за концерат.

Арена је била дупком пуна. И ако смо сви ми гости певачкога друштва имали бесплатне улазнице за концерат, опет је неготинскога света било у толикој мери, да је на каси пало преко 800 динара. И певачко друштво могаше с тиме бити потпуно задовољно.

Али, концертна публика није била само ова платежна, што је у арени попунила одређена места; ње беше у истој мери бесплатежне, ван арене, у околним авлијама и на тарабама: једном речи, света је било на концерту грдно много.

Нама, гостима из Београда, указано је место негде у средини безбројних клупа аренских. Ја и моји пријатељи бесмо још срећни да седнемо у клупе нарочито направљене, у којима се могло лепо сести и наслонити, — што је за нас, уморне, било преко потребно. А одмах иза нас беху поређане школске, дечије, тескобне клупе, те је одраслима морало у њима бити врло неугодно.

Имађах два интересна суседа. С леве стране био је наш познати газда Крста, корпулентни и имућни грађанин београдски; а с десне једна од наших лепих сапутница са својим братом, трговцем из Смедерева.

Разуме се, да је моја пажња морала бити у првом реду поклоњена госпођици Смедеревки. Између нас набрзо се отворио жив и дуг разговор. Говорило се о дневним утисцима, о нашим домаћинима, и о многом које чему. Опазио сам, да госпођица има правилне погледе на свет, а морам признати да јој је и резоновање логично, и причање допадљиво, које је кадро да занима. После других разговора, госпођица ми је причала подужу историју о својој — прошлости. Она је била неко кратко време учитељица у неком селу округа смедеревског. И, као што то обично бива, ушла је у школу са

пуно добре воље и преданости у наставничком послу, али се брзо и разочарала. Настаде читав заплет између ње, друге неке учитељице у истој школи и учитеља — школског управитеља. Та друга учитељица била је нека — пакосница, а учитељ — некарактеран човек. И свршетак траги-комедије био је: да је госпођици загорчао такав учитељски живот, и она пре времена, не сачекавши крај школске године, даде оставку, захваљујући на позиву, за којим је пређе много идеалисала....

Из целе те приче остао ми је један јак утисак, који није био за ме нов, и о коме сам имао прилике да размишљам још пре неколико година, када први пут имађах улогу школскога ревизора у унутрашњости. То је питање, које је вазда било на дневном реду и с којим су се морали бочити сви досадашњи начелници и секретари Министарства Просвете; питање: да ли треба младе девојке, које су тек изашле из школе, одрасле и однеговане у вароши, не знајући шта је село и сеоски живот, — да ли треба слати прве године у село, па још у какво забачено место, у дивљину, где за ово младо, неуко и нежно створење настају многе неприлике, а где се не могу лако добити ни средства за живот? Ја знам, а они који су још чешће имали прилике да се баве тим питањем, знају јамачно још и више врло непогодних и немилих случајева таквога поступка. Сви ти случајеви свршавају се најчешће: или бегањем из школе, или — профанисањем узвишеног положаја наставничког!....

Мој сусед с леве стране био је вечерас расположан, блажен. И ма да је прошле ноћи имао велики „малер“ — није имао где ноћити! — ипак је био добре воље; на ту непријатну, скорашњу прошлост, већ је и заборавио. Чудио сам се, како је то могло бити да за газда Крсту нема стана, кад се, код гостољубивих Неготинаца, нико није више пожалио на то. Ну доцније чујем, да га нису хтели примити тамо, где му је био стан одређен! Чудновато! Морало је ту бити незгоднога познанства још из ранијега доба. Тако је наш добри газда Крста морао преноћити на клупи, уз механски сто!...

Па опет је он био за чудо весео. Била је то права забава посматрати њега за време концерта. О смејао се, о пљескао, о лупао и ногама и рукама — просто дивота! Узвикивао је и врло гласно понављао поједине речи и изразе, које певачи помињаху у допадљивим и врагољастим народним песмама. Многи се из наше околине обртаху да њега посматрају...

Програм концертних песама био је одабран. Разуме се — народна је химна морала претходити. А за тим су певане већином патриотске и народне песме — лепе „руковети“ Мокрањчеве. Из одређеног програма изостаде декламација Брзаковог „Хајдук-Вељка“; рекоше, да је декламатор, г. Гавриловић глумац, спречен—ваљда љутњом због поменутог спора!...

Мора се рећи, да је певање било изврсно. Свака је песма пропраћена живим и дугим пљескањем и узвицима похвале. Нарочито су бурно поздрављене Мокрањчеве руковети. Највећма су се допале: прва руковет одабраних песама шумадијских, која се завршује вештачки обрађеном песмом:

Дај ми га, бȁбо, дај, дај, дај!...

као и трећа, која је права кита најлепшег цвећа народног, а која се свршује живом и веселом песмом:

„Играм, певам — мило ми је,
Нико не зна како ми је!...

Чини ми се, одиста, да Београдско Певачко Друштво, које је иначе познато као најбоље између свих дванајест певачких друштава београдских, није никад певало тако прецизно, тако лепо и складно, као тада. Поједине су песме морале бити поновљене на општи захтев раздрагане публике.

Овај концерат увенчао је славом хоровођу Мокрањца; он му је донео ловорике. Морало је то бити необично задовољство, бити тако лепо примљен и признат у Неготину, у своме месту рођења, у које је први пут дошао са својим одабраним друштвом, у коме први пут може да покаже својим драгим Неготинцима, с каквим се успехом може неговати народна песма!...

Мора се признати, да Мокрањац разуме народну мелодију боље него ма који од наших композитора. И одиста, ко од уметника хоће да негује и обрађује народне мотиве, мора их познавати онако добро, као што их Мокрањац познаје; мора, на првом месту, и сâм бити певач; а после, да је скроз прожмат осећајима за њих, да су у њему однеговани мајчином милоштом, почевши још од колевке. Такав тек уметник и умеће да нам истакне оне лепоте народнога блага, које нам, облагорођене, пријањају за срце, које нас необично задобивају и одушевљавају. Ми, до душе, имамо добре композиторе, који су слављени уметничким радовима својим; али ни једноме од њих не испада за руком обрађивање народне мелодије у толикој мери, у колико Мокрањцу. —

Мокрањчева је слава вечерас крунисана најновијим радом његовим — последњом руковети у концертном програму. То су народне песме о Хајдук Вељку, од којих је прва:

„Књигу пише Мула-паша...“

а последња:

„Болан ми лежи Кара-Мустафа...“

која се завршује строфом:

„Ко да ти љуби, море, ту верну љубу,
Бре ђиди, Дели Кара-Мустафа?
Нека је љуби, море, тај Хајдук Вељко,
Јер је он бољи јунак од мене!“

Сва публика, а нарочито Неготинци, беху занесени од одушевљења. Ево како један од наших новинара описује тај тренутак: „Утисак је био огроман! Кад је ова дивна мелодија бурно и заносно одјекнула кроз тиху летњу ноћ, слушаоци чисто премреше од силна узбуђења, — и тек, кад завеса паде, они се опет тргоше, и бурно пљескање испуни ваздух! Г. хоровођа се одупирао; али захтев, да се песма понови, био је неодољив, да је мајестро најпосле морао попустити...“

И тада, кад се завеса поново диже, кад Мокрањац стаде пред певаче да отпочне дириговање, настаде једно

пријатно изненађење. Пред хоровођу ступи мој пријатељ Ђ., који у кратком и лепом говору истаче уметничке заслуге Мокрањчеве, нарочито на пољу обделавања народних мелодија, што је Управу патриотског Друштва Св. Саве и побудило, да му тај рад призна, и да га овом приликом одликује друштвеним почасним одличијем, — и он окити Мокрањца *светосавском сребрном медаљом*...

Тренутак је био дирљив. Мокрањац је, збиља, и заслужио ово лепо одликовање. И публика је тај чин одушевљено примила, поздрављајући га:

Живео! Слава Мокрањцу!...

После концерта одосмо у „Гранд-Хотел". Ту је имала да буде игранка.

У пространој кафани ове гостионице на брзо је отпочето играње, ма да се у њој, од силна света, једва могло кретати.

И улица пред гостионицом била је, управо, загушена од грдне масе народа — једва се њоме могло проћи...

Весеље је трајало до саме зоре. Оно је било одиста велико.

* * *

Трећи дан, 20. Јула пре подне, пошто је у 9 час. свршена у цркви служба Божја, давата је у арени представа Драгашевићег „Хајдук Вељка", и то бесплатно, за народ. Публике је било изванредно много—нарочито сеоскога света.

Сви ми, Београђани, искупили смо се око 9 час. на пијаци. Био је одређен излет до манастира Букова, где је имао бити спремљен доручак.

Кад музика засвира марш, ми се кретосмо за њом.

Беше то читава кавалкада, која се најпре брже, а после споро и лењо кретала под сунцобранима и по прашини. Јулско сунце било је већ добро опекло, а нов насип, који је водио преко чувеног рита неготинског, био је покривен дебелим слојем прашине.

Прича се да је овај рит, „*Неготинско блато*“, постао од скора, пре 100 година. Короглашка река—Јасеница, текла је право к Дунаву. Неки Армаш прокопа јаз и наврати ту реку на своју воденицу: али даље од воденице не спроведе ту воду у мртвају, већ је пусти да се разлива по равници. Кад изненадно груну бујица, засу корито мртваје, однесе воденицу а јаз прошири, те се короглашка река крозањ упути у садашњи рит неготински! Вода одатле отиче само кад веома надође, иначе ту стоји као бара, те испарењима својим наноси штете здрављу Неготинаца. —

Пошто се пређе рит, земљиште се поступно пење, засађено усевима, а за тим и шумом.

Ту су одмах зграде неготинске *Виноделске Школе*. Многи је узгред походише, хвалећи њену уређеност и љубазан дочек њеног управитеља, г. Савића.

Манастир Буково находи се југо-западно од Неготина, за пола часа удаљено од њега. У лепом је гају на шумовитом брдашцу. Шума му је красна а изворна вода дивна као кристал.

Не зна се кад је овај манастир грађен; али је поуздано из старијега доба, јер има запис да је молован 1684. године, „споможенијем благовернаго и христољубиваго ктитора Кир Симона кнеза трнанскога....“ У најновије доба је обновљен прилогом Краља Милана.

Кад је у манастир дошао за старешину његов вредни архимандрит Прокопије, хтео је да види како је манастир зидан, те на једном месту обије с поља леп. Уверивши се на тај начин, да је грађевина зидана лепим тесаним каменом, обије с поља сав леп, а камен очисти, те манастир сада изгледа леп и укусан.

Манастир је мали, али има велико имање и добар приход. На његовом имању подигнута је и Виноделска Школа.

Дочек је у манастиру био красан. Сâм архимандрит, силазећи са степеница своје обитељи, дочека нас срдачно. Позвани, нас десетак уђосмо у његове собе. Почасти

нас хладном водом и чашицом изврснога коњака, што га је сâм пекао од крајинскога вина.

Док смо се ми, у хладовинастим собама архимандритовим одмарали и водили разговоре с пречасним оцем, дотле доле беху већ изнесена јагњад за „доручак“, који је, овако доцкан, око 11 часова, потпуно могао заменити ручак. Сиђосмо и ми, те прионусмо око доброг сира и печења. Апетит велики, а манастирско вино красно!....

После доручка искупи нас председник певачкога друштва, г. Станојевић, да нас пред манастиром све заједнички слика. Његовим фотографским апаратом, који је из Београда понео, снимио је успут многе лепе изгледе и групе.

Изненадише нас позивнице, које овде, у манастиру, добисмо за општински банкет, приређен у част гостију, који је имао да буде сад, у подне. Ко ће по највећој жези ићи пешке, преко прашљивог насипа, у Неготин, поред овакве дивне хладовине, и још после доручка?...

Срећом, пред манастиром беше неких кола, те се нас неколико — опростивши се с архимандритом и захваливши му на братском дочеку — вратимо у Неготин.

Банкет је приређен у нашем Гранд-Хотелу. На њему је било око стотине гостију из разних крајева, а понајвише нас Београђана, — поред општинских представника и одличних грађана неготинских.

На свима банкетима, — свечаним ручковима, који се већином приређују или зарад указивања почасти појединим лицима, или из других каквих виших и нижих побуда, обично су две ствари, на које се обраћа пажња и које могу бити главне. На некима се истиче и превлађује једна, на некима друга, а ређе обе — и ако се понајвише то жели. Једна је: брига о добром намирењу желудца — она у овој прилици не беше лоша; у Неготину не може човек остати ни гладан ни жедан. Друга је страна банкета нематеријалне, интелектуалне природе, а састоји се у беседама и здравицама, без којих не може проћи ни један банкет. На нашем банкету ова је друга однела победу, а и прилика беше, да буде добро за-

ступљена. Говорника је било у већем броју; лепе беседе и здравице изобиловаху. Од свију њих поменућемо, као важније, две-три.

Прву је реч имао председник приређивачког одбора, вредни г. *Ј. Станојевић*. Он је наздравио здравицу младоме Краљу — узданици Српства.

Председник Друштва Св. Саве, *г. Николајевић*, говорио је онако лепо и допадљиво, као што то он увек уме. Његов говор беше оплетање и полагање триумфалнога венца на главу бесмртнога Вељка. Овај јунак над јунацима, овај недостижни див — није погинуо, није мртав. Мртви су људи, који се по смрти брзо забораве, који не живе у легенди народној. Легенда је јача од најјачега јунака, она и после смрти човекове дуго живи, проносећи се од колена на колено. И Вељко има своју легенду; она га чини бесмртним, она га је овековечила. Вељко ће живети у срцима Срба док је света и века.... Његов је говор примљен с великим одушевљењем.

Г. *М. Ђ. Милићевић*, изасланик академије наукâ, својом лепом, народском беседом задобио је срца Неготинаца. Велика је радост његова што види да су негдашњи савети и прекори његови к срцу примљени и остварени. Весео је овога дана, јер захвално потомство, дизањем споменика великим људима својим, даје доказа о својој сопственој вредности, о сопственој величини. Говорећи о будућности нашега народа исказао је утешну мисао, да један народ, који уме да цени и поштује своје велике људе, и ако је мали, као што је наш, не мора. и неће пропасти, кад је духом велики.... Говор му беше пун осећаја и раздраганости, те је и био од велика утицаја на слушаоце.

Писцу ових редова било је стављено у дужност да овом приликом, од стране Друштва Св. Саве, преда председнику приређивачког одбора на споменик Вељков прилог од 100 дин., и да објасни побуде, са којих је управа тог патриотског друштва пошиљање његово претпоставила куповању некорисног венца.

Да поменем још једну интересну беседу — говор нашег журналисте, г. *Пере Тодоровића*, који је, по свој прилици, био изазван прилогом Друштва Св. Саве —

бар побуде беху исте. Његов би се говор могао подесно назвати предавање о томе, на какав би се начин требало одуживати сени великих људи. Уведени обичаји нити су српски, нити корисни — несмислени луксуз. Указивање признања, поштовања и сећања на своје велике и славне претке, било би много достојније и патриотскије, кад би се остваривало — не подизањем камених споменика, не ни венцима, већ: подизањем школа и патриотских задужбина, које би именом својим подсећале на неумрле великане, а међутим, њихова би корист била несумњива. Други део његовог говора био је патриотски поклич свима родољубима: да се негује братска љубав и слога, коју данас одасвуд прогони неумерено партизанство... И његове су речи пропраћене живим одобравањем.

Најпосле, да напоменем и то, да је г. Кујунџић, који одмах изјави да уписује на споменик прилог од 300 динара, отпочео дугу, философску беседу. На жалост, не докучих јој главну мисао, тенденцију, јер беше настао жагор — друштво се почело разилазити с банкета.

Повратак у Београд.

Банкет се свршио око 3 часа по подне, и ми одосмо кућама да се спремимо за полазак, и да се опростимо с нашим домаћинима.

На пијаци нас већ очекиваху спремљена кола.

И овом приликом била је неготинска пространа пијаца пуна света. Поред нас, који се спремасмо за пут, изашао беше велики број грађана неготинских, да нас испрати. И улице беху пуне женског и мушког света,

који махаше марамама поздрављајући нас, кад наша кола пројурише калдрмом.

Не можемо се растати с Неготином а да не признамо, да су овом приликом Неготинци осветлали образ. Они одиста у пуној мери заслужују нашу велику захвалност на родољубивом гостољубљу, које нам указаше. У свакоме од нас биће у успомени дуго жива слика њиховог братског предусретања, као и њиховог племенитог одушевљења у патриотским предузецима. Слава им! —

Путујући к Радујевцу, ишли смо по други пут оним равним и прашљивим путем, којим смо ноћу дошли. Могадосмо разгледати ову велику и обилну неготинску равницу, којој, чинило се, нема краја. И с једне и с друге стране пута беху већином засађени кукурузи, а у даљини виђаху се и куће оближњих села.

Прелазећи ову пространу равницу, мисли се и нехотице винуше у давнашњу прошлост.

Час вам се чини, као да гледате римске колоније на овој важној граничној позицији највеће царевине светске, да гледате легионе како од Егете језде уз Тимочку долину.... Час вам опет искрсавају небројене хорде разузданих Гота, Хуна, Татара, Бугара и других племена азиских, која озго, с Карпата, или оздо, с доњег Дунава, пребродивши преко широке реке, прикриљују родна поља ове лепе и богате земље, пустошећи по њој и затирући....

Како ли је морао изгледати овај крај, кад га први пут Срби населише у 7. веку? Пустош, зацело пустош, какву обично за собом остављаху азиске хорде!... Под Милутином, и под доцнијим владаоцима српским, све до пада државне самосталности, морала је ту бити каква питома, плодна и благословена жупанија српска....

Али је време немилостиво! Оно пролази, а пролазна је и судбина људска, судбина појединих народа. У место српских жупана и властела, у место српских војвода и кнезова, у место српске правде и правице — кроз ове богате равнице бешњаху помамни хатови тур-

ски, разносећи обиље њено на копитама својим! А покорна, потлачена раја морала је да робује агама и беговима цариградских султана и султанија!...

Овде, у овој само равници, колико ли је суза, колико ли крвавог зноја с чела несрећне раје натопило ова поља, аргатујући бесу и ненаситости азиских освајача! Колико ли је ту крви проливено само онда, када наши претци усташе на оружје да изгину или да се ослободе од несноснога јарма! А колико ли је тек пута храбри Вељко, на свом брзом Кушљи, прелетао преко ових поља, разгонећи Турке на буљуке!....

А данас? На овој земљи, преко које се ломише толике грдне силе и обести, на овој кланици, заливеној толиком крвљу људском — влада миран и питом живот, изобиље у усевима, правда и правица. У Крајини је права благодет!...

Нашу данашњу благодет у овој лепој земљи српској извојеваше нам претци наши, плаћајући је сопственом крвљу. Како су нас они много задужили!

А како ћемо и колико ли умети ми да задужимо своје потомке?....

Од прилике на половини пута између Неготина и Радујевца застадосмо, да се за неколико тренутака коњи „издувају“; а ту беху застала још неколика кола пре нас. Поскакасмо одмах из кола, да мало опружимо ноге, и да потражимо хлада под једним повећим грмом украј пута. Око тога грма беху унаоколо све саме ископане рупчаге. Рекоше, да је то оно место, где је тражено чувено „благо цара Радована“!...

Ми смо у Радујевац стигли око 6 часова. Ту смо морали још подуже чекати, док се сви искупе, и гости, и певачи, и музиканти. „Кулпа“ нас је чекала спремна уз обалу.

На дунавском брежуљку, пред царинарницом, а уза сто, на лепој зеленој трави, сеђасмо нас неколико, проводећи време у разговору. Хладовина је била врло пријатна; благ дунавски поветарац ћарлијао је, те нас освежавао. Царинар је љубазан и гостољубив човек; послужио

нас је хладном водом и слатком, чашом добра вина и кафом.

Наши сапутници придолажаху к лађи. Музиканти котрљаху једно повеће буре „Неготинца“. Сиромах Бродил! Жалио се најпре: како ли ће у Неготину издржати два дана без доброга пива; а после му тешко беше растати се од краснога „Неготинца“!...

Из Радујевца се једва кренусмо око 8 часова у вече.

У Турну смо стигли око 2 часа после пола ноћи. И ту, у пристаништу пред Турном, морали смо остати до саме зоре. За то време непрестано је довлачен угаљ с обале на лађу.

Ову ноћ проведосмо већином на крову, у разговору и причању, седећи у групама по разним крајевима и угловима на лађи. По где-где видиш по кога где је, седећи на столици, заспао, те нија главом час тамо час амо. Неки се извалили и заркали на поду у оном простору између салона и парног казана. А по неко опет, усамљен на горњем делу крова, с цигаром у устима, мирно посматра и броји блиставе звезде на пространом своду небесном!...

Већ око 5 часова беху скоро сви изашли на кров. Свак се жалио како је уморан, неиспаван. Па и они, који преко ноћ и добише мало места да се наслоне, нарочито женскиње у салону и доњим кабинама, жалиле су се на грдну врућину и запару. У свакога беху мутне очи, бледа лица. Тешко је то немати где ни умити се, освежити лице хладном водом.

Највећа је брига била да се добије добар чај или врућа кава; а то на овој лађи није могло ићи тако брзо ни сигурно.

Јутро је било светло, свеже, пријатно. Благи сунчани зраци осветљавану лађу и обалу. Некакав пријатан јутарњи дах набрзо је почео освежавати путнике. Циркулација крви почела је постајати бржа. Мало по мало, па разговор биваше живљи, лица ведрија а очи светлије...

Колико ли пријатан почетак дневни утиче на душу и осећаје човекове, на његове жеље и жудње, на ње-

гове склоности и одлуке, на живахност и енергију у раду! Лепо, пријатно јутро као да преобрази човека; чини вам се, да се и темпераменат промени, да и подобности човекове постану друкчије! И одиста, кад не би било грдне и несносне дневне врућине, која отроми и омлитави човека; кад не би било суре облачине и дуготрајних киша, које га чине суморним и нерасположеним; кад би дани од изласка до заласка сунца били овако пријатни и ваздух тако свеж, — морали би, зацело, и људи бити друкчији. Било би, без сумње, више прилагодности, сретало би се више благости и човечности; живело би се с више љубави и сношљивости; радило би се с више воље и енергије. На свету би било мање нерадника и лењштина, мање грубости и себичности, мање неваљалства, злоће и пакости....

Пребродисмо срећно највећу опасност на Дунаву — Велики Ђердап. Минусмо поред Адакала, Оршаве и Текије.

Уђосмо у Казански теснац. На занимљивијим местима обично је све на крову; свак је рад да понови оне величанствене природне утиске, што их ствара Дунаво у овој чудноватој клисури. Обично се сви искупе на једну страну, и мало, мало, па тек крманош мора да опомиње, да се разредимо на обе стране — изврнуће се лађа.

Огромне стране, високи и управни зидови овог теснаца, уздизаху се са свију страна, затварајући поглед сваки час. Ниси могао унапред погодити којим ће правцем лађа — она је увијала око стеновитих окука, скрећући час лево, час десно.

— А куда ћемо сад, лево или десно?

— Десно, — одговори брзо једна госпођица у нашој близини.

— Лево, — ставих се ја у опозицију.

— Десно, у опкладу?

— Лево, примам опкладу; у ваш доглед?

— Пристајем!

Сви с нестрпљењем очекиваху да виде ко ће изгубити опкладу. Разуме се, као и при свакој опклади,

гледаоци се брзо беху поделили у мишљењу и жељама. Морам признати, да је лепа сапутница имала већину на својој страни. Па ипак, за овај мах беше лоше среће.

— Лево, лево! — потврђиваху сви, пошто се после кратког времена приближисмо зиду пред нама, а лађа поче скретати у лево.

— Штета! леп доглед!...

Могло се приметити мало забуне на госпођичином лицу; али, доглед је већ био у мојој руци. Разуме се, смех и шала посташе живљи, и велики број разговара и вицева водио се на рачун догледа. Право је било да дадем прилику за реванш. Набрзо искрсну понова једно сумњиво место, — њих биваше овде често.

— Лево или десно? — рекох, смејући се.

— Десно! — јогунасто се испрси госпођица.

— У шта сад? Немате у шта? У ваш жакет?

— У жакет! у жакет! дупло ил' ништа! — смејаше се наша околина.

И гле! лађа опет скрете лево, а госпођица невољно скиде жакет и спусти поред мене на столицу!

Можете мислити, како је руменило обузело иначе бледо лице госпођично, кад вицеви и задиркивања узеше мах на рачун жакета. Измишљало се много штошта: шта ће бити без жакета кад довече захладни, шта кад настане ноћ, шта кад стигнемо у Београд! А скоро сви беху сад толико немилостиви е тражаху, да се више не даје прилика за реванш!....

Па ипак, госпођица је трећом опкладом — „Три пут Бог помаже!“ — повратила и жакет и доглед, и — безбрижно се смејала. — —

У Градишту су нас сјајно дочекали. Грдна множина света на обали поздрављала нас је узвицима: „Живели!“

Позваше нас да изађемо из лађе на обалу.

Музика напред, а ми и Градиштанци за њом, кренусмо се кроз варош. Прођосмо овако парадно кроз

две-три улице, па уђосмо у повећу башту „Народне Гостионе“.

Ту нас Градиштанци почастише. Наше и градиштанско друштво певачко отпеваше неколико песама. Председник градиштанскога друштва, г. Рафаило Михаиловић, поздрави нас лепим говором, на који одговори г. Станојевић, захваљујући Градиштанцима на гостољубивом дочеку. Отпевана је још једна песма, па се кренусмо к лађи.

Пре растанка, на обали, одиграно је Краљево оро, у коме беху сви, и Градиштанци и Београђани — једно огромно коло, каквога не видех до сада. А за тим је г. Станојевић сликао целу ову групу на обали.

Лађа се отисну од обале, поздрављана безбројним усклицима и поздравима, и праћена пуцњавом из прангија с обале.

И овога пута остависмо Градиште веома расположени, носећи из њега лепу успомену о братском, српском гостољубљу, и о ваљаности Градиштанаца. —

Тек што смо оставили Градиште, навукоше се густи облаци; киша поче падати. Склонисмо се доле, у салоне. Лађа је милила ваљда спорије него игда до сада.

Настаде питање о вечери. С ручком је данас ишло којекако, бар се нико није жалио да је гладан остао. А сад беше много незадовољника. Келнери су грђени. Опет настаде стара мука на овој лађи. Јело се тражи, обећа, па опет не донесе — отму га други. Који уграбише раније, могоше добро вечерати — какав бифтек, какву шницлу. Ну доцније је то ишло врло тешко. Потрошена беху и она јела, која су спремљена за послугу на лађи. Нестаде јаја, па и сира. Није се више имало шта јести, а велики број не беше ништа окусио!....

Полазак се још могао извињавати — није се знало да ће бити толики број путника. Али повратак — зашто он да буде исти? Остављати људе да гладују — то је безобзирно! а могло се спремити у Неготину, кад се знало колико нас је....

И ако бесмо и сувише уморни — мало је ко могао спавати. Понова се куњало у каквом буџаку, на столици, или на куферима и торбама; или се уз чашу вина седело у групама, разговарало и причало.

Две целе ноћи и један дан на води, без наслона, без одмора, и то још после великог умора у Неготину! Срећан је био, ко је могао дограбити столицу, да у каквом буџаку продрема!

Све је на лађи имало само једну, велику жудњу: да се што пре стигне у Београд. А лађа је милила, милила — стигосмо тек у зору, око 4 часа.

Замислите, 36 часова од Радујевца до Београда!

Неописано изнурени растасмо се на обали, готово и без поздрава. Свак је гледао да се што пре дохвати улице и — своје кућице.

ПОГОВОР

Прошле године, у време откривања споменика Хајдук Вељку у Неготину, указала ми се прилика да пропутујем српским Дунавом, од Београда до Радујевца, и да упознам разноврсне интересности, што их та велика и лепа река у нашем крају износи пред путнике своје.

Величанствене творевине природне и људске: лепота српскога Подунавља, раскошна природа Дунава у живописним и романтичним изгледима обала његових, опасни и страховити кршеви и спрудови клисурски и ђердапски, средњевековни споменици величине и робовања српскога народа, развалине старих римских градова и грађевина, — све је то на ме толико утицало, толико ме одушевило, да сам одмах, по повратку, похитао да прибележим своје утиске с тога краснога пута.

Тада и не помишљах на штампање својих бележака. Бележио сам их најпре само за се, као своје пријатне и драге успомене. Тек се доцније одлучих да их штампам, у нади, да ће оне моћи заинтересовати наш читалачки свет. На то је имао утицаја и разлог, што ми до сада, на српском језику, немамо детаљнијих описа овог, толико занимљивог пута. Познати су ми само путописи неких европских путника, који ни у изводу нису преведени на наш језик.

Тога ради морао сам своје белешке нарочито припремити, користећи се познатим ми писцима, и допуњујући их историским, етнографским, географским и другим подацима.

У списима овакве врсте чинило ми се неподесно бележити на сваком месту такве допуне и онај материјал, који је позајмљен из других писаца. С тога ћу на овом месту поређати имена оних писаца и њихових дела̑, којима сам се у овоме послу чешће служио:

Alexander F. Heksch: Die Donau, von ihrem Ursprung bis an die Mündung, Wien, 1881.

F. Kanitz: a), Serbien, Leipzig, 1868., и b), Römische Studien in Serbien, Wien, 1892.

М. Ђ. Милићевић: а), Кнежевина Србија, 1876., и б), Поменик, 1888.

В. Карић: Србија, опис земље и народа, 1887.

Spir. Gopčević: Serbien und die Serben, Leipzig, 1888.

Th. R. Stefanović Vilovsky: Die Serben, Wien, 1884.

E. A. Bell, etc: Ungarn in Wort und Bild, Zürich.

Ђенерал К. Протић: Одломци из Историје Београда.

Ч. Мијатовић: Деспот Ђурађ Бранковић, 1882.

Љ. Ковачевић и *Љ. Јовановић*: Историја српскога народа, 1892.

Емил Пико: Срби у Угарској, у преводу Др. Стевана Павловића, Н. Сад, 1883.

И т. д.

Не пропуштам да нарочито напоменем, да сам се за допуну географских, историских и етнографских података понајвише служио поменутим списима нашег уваженог књижевника г. М. Ђ. Милићевића, а за тим списом мог пријатеља г. В. Карића, из којих сам, на више места, употребио потребан ми материјал скоро без изменâ.

Велику сам тешкоћу имао око прибирања слика, које су за спис ове врсте прêко потребне. Поред већег броја слика нарочито рађених за овај спис, користио сам се извесним бројем и оних сликâ, које су у својим делима изнели: Hekscħ, Гопчевић и Карић. —

Можда ће се наћи, да овај спис не одговара свим захтевима правог и потпуног путописа. Државни и друштвени односи, етнографија, и у опште, унутарњи живот оних народа, који живе с једне и друге стране нашега Дунава, обухваћени су летимички; док је историја јаче заступљена, као и опис појединих места и старих споменика. Сем тога, спис је у многоме задржао тип оних прилика у којима је и поникао — тип описа путовања и прославе око откривања Вељкова споменика.... Ну, не рачунам много на то, хоће ли овај мој рад издржати озбиљну критику, јер не мишљах њиме да претендујем на књижевничко име и књижевничку подобност. Уверен сам, да је и тешко написати добар путопис. Треба пре свега умети видети све оно, што карактерише поједине пределе и места, и што их чини лепим и занимљивим; а после, треба знати и умети то и насликати — испричати. Јест, ту треба имати и извежбано око и сликарску моћ, јер су и најлепши описи тек само приближне, бледе скице оне природе, коју треба да представе. Признајем, да у мене нема те подобности у оној мери, у којој би то требало....

Па ипак се усудих да изнесем своје белешке на јавност, из разлога, које већ напоменух, т. ј. да ће оне и овакве, какве су, моћи бити корисне за путнике Дунавом. А ако би оне успеле, да кога одушеве на путовање кроз лепе пределе наше отацбине, или да подстакну друге, позваније и вичније, на овај посао описивања лепотâ нашега Дунава, или и лепотâ других наших крајева, — онда би писац ових редова, за своју смелост, био спасен и пред најоштријом критиком.

24. Јула 1893. год.
Београд.

Писац.

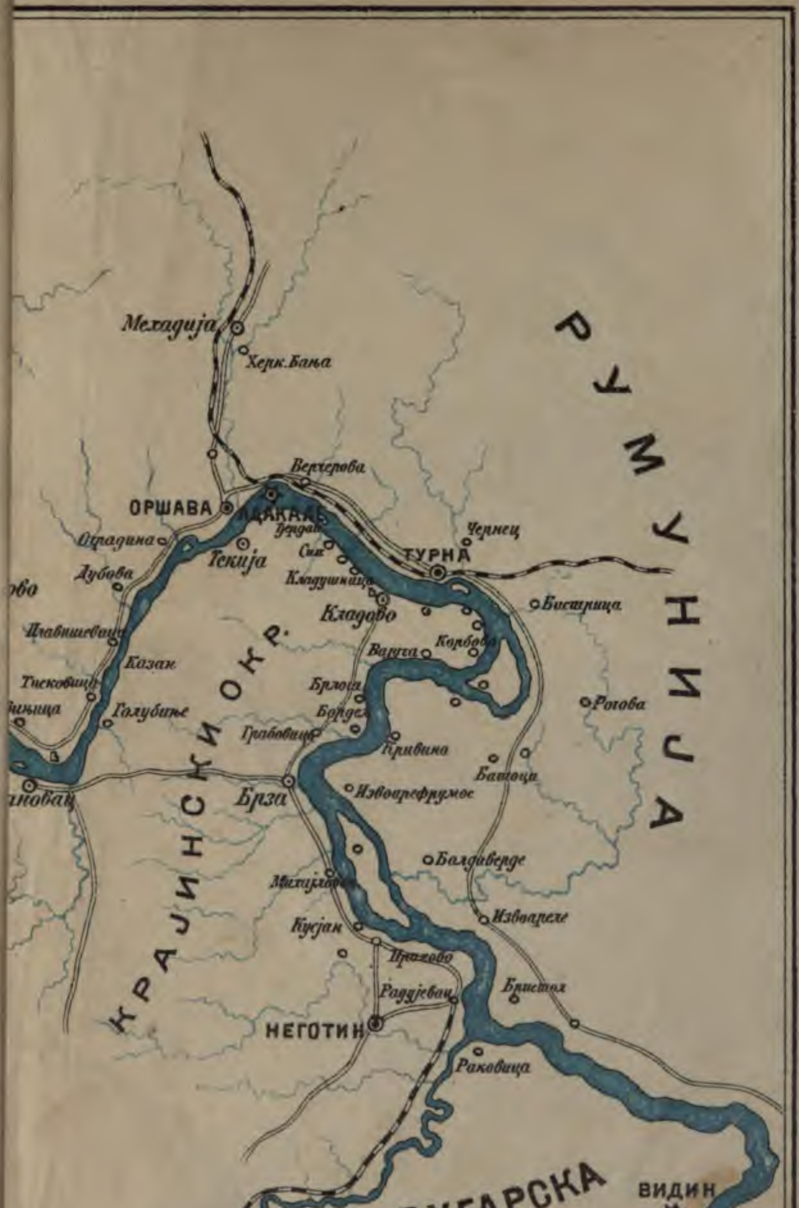
Мехадија
Херк. Бања
Верчерова
ОРШАВА
Оградина
Текија
Дубова
Сип
Кладушница
Кладово
Турна
Чернец
Бистрица
Казан
Тисковица
Голубиње
Грабовица
Брза
Вајуга
Корбово
Брлога
Бордеј
Кривина
Рогова
Извоарефрумос
Балдиверде
Михајловац
Кусјан
Извоарелe
Радујевац
Бристол
НЕГОТИН
Раковица
РУМУНИЈА
КРАЈИНСКИ ОКР.
БУГАРСКА
ВИДИН

UNIVERSITY OF MICHIGAN
GRADUATE LIBRARY

DATE DUE

UNIVERSITY OF M...
3 9015 02239 2172

Filmed by Preservation NEH 1992

DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARD